

INDREK PEKKO

Eesti Evangeelne Luterlik Kirik
aastatel 1991–2015 – muutused,
identiteet ja teoloogilised hoiakud

INDREK PEKKO

Eesti Evangeelne Luterlik Kirik
aastatel 1991–2015 – muutused, identiteet ja
teoloogilised hoiakud

Tartu Ülikool, humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, usuteaduskond

Usuteaduskonna nõukogu otsusega 28. augustil 2024 on Indrek Pekko doktori-
väitekiri „Eesti Evangeelne Luterlik Kirik aastatel 1991–2015 – muutused,
identiteet ja teoloogilised hoiakud“ (Estonian Evangelical Lutheran Church in
1991–2015 – changes, identity and theological orientation) lubatud kaitsmisele
filosoofiadoktori kraadi teoloogia erialal kaitsmiseks TÜ usuteaduskonna doktori-
kraadide kaitsmise komisjonis.

Juhendajad: kaasprof Lea Altnurme (Tartu Ülikool)
kaasprof Priit Rohtmets (Tartu Ülikool)

Eelretsensendid: dr Sebastian Rimestad (Leipzigi Ülikool)
dr Katharina Kunter (Helsingi Ülikool)

Oponent: dr Sebastian Rimestad (Leipzigi Ülikool)

Kaitsmine toimub 11. novembril kell 16.15 TÜ senati saalis.

ISSN 1406-2410 (trükis)
ISBN 978-9916-27-685-3 (trükis)
ISSN 2806-2639 (pdf)
ISBN 978-9916-27-686-0 (pdf)

Autoriõigus: Indrek Pekko, 2024

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee

12. PEATÜKK.

Tegevuse lõpetamine

§ 75. EELK lõpetab tegevuse Issanda Jeesuse Kristuse taastulemisel.

EELK 2004. aasta põhikirja viimane punkt, kus on sõnastatud kiriku tegevuse lõpetamise alused

SISUKORD

TÄNUSÖNAD	10
LÜHENDID	11
SISSEJUHATUS	12
1. Töö eesmärk ja uurimisülesanne	12
2. Uurimismetoodika	13
3. Töö ülesehitus	14
4. Senised uurimused ja käsitlused	15
5. Tähtsamad allikad ja allikakriitika	17
5.1. Kirikuorganite protokollid	19
5.2. Aruandlus	20
5.3. Eesti vaimulike ja teoloogide tekstid	21
5.4. Ajaleht Eesti Kirik	22
5.5. Muu kirjandus ja allikad	24
I TÄNAPÄEVA RELIGIOOSSE SITUATSIOONI KUJUNEMINE	25
1.1. Ülevaade Euroopa religioosest maastikust ja arengutest	25
1.1.1. Üldised suundumused	25
1.1.2. Sekulariseerumine ja kirikud	28
1.1.3. Individualiseerumine ja kirikud	29
1.1.4. Suund konservatiivsusele	31
1.1.5. Kirikute olukord uues religioosses situatsioonis	33
1.2. Tänapäeva luterlased ja luterlikud kirikud	36
1.2.1. Luterlikud kirikud ja EELK	36
1.2.2. Skandinaavia kirikud	39
1.2.3. Saksamaa kirikud	42
1.2.4. Baltimaade kirikud	44
1.3. Kokkuvõte	46
II EELK ARENGUD 1991–2015	48
2.1. Ajalooline areng – ülevaade	48
2.1.1. Ülevaade liberaalse ja konservatiivse voolu kujunemisest ja nende vahekorras madal- ja kõrgkiriklikkusega enne Teist maailmasõda	48
2.1.2. Liberaalsus, konservatiivsus, madal- ja kõrgkiriklikkus Nõukogude perioodil (1944–1987)	51
2.1.3. Kiriku- ehk usubuum 1988–1992	54
2.1.4. Kiriku olukord pärast buumi lõppu – 1990ndad	58
2.1.5. Kiriku olukord uuel sajandil – 2000ndad	60
2.1.6. EELK vahekorras ühiskonnaga aastatel 1991–2015	62
2.1.7. EELK vahekorras riigiga aastatel 1991–2015	65
2.2. Liikmeskond 1991–2015	69
2.2.1. Liikmeskonna määratlemine	69
2.2.2. EELK liikmeskonna analüüs	71

2.2.3. Annetajaliikmed	73
2.2.4. REL 2000 ja 2011 andmed luterlaste kohta	74
2.2.5. EEU ja REL sotsiaaldemograafilised andmed luterlaste kohta	76
2.2.6. Talitused (ristimine, armulaud, leer, laulatus)	79
2.2.7. Kogudused seoses liikmeskonna kahanemisega	82
2.2.8. Koguduste liitmised	83
2.2.9. Arutelu – kuidas on liikmeskonna suurus mõjutanud kiriku arengut?	84
2.3. Vaimulikkond 1991–2015	85
2.3.1. Vaimulik amet ja eeskuju	85
2.3.2. Nõukogude aja pärand	86
2.3.3. Vaimulike statistika	89
2.3.4. Vaimulike koolitus ja täiendamine	90
2.3.5. Vaimulike käitumine ja toimetulek	92
2.3.6. Arutelu – kuidas on vaimulikkond mõjutanud kiriku arengut?	95
2.4. Kokkuvõte	95
III TEOLOOGILISED HOIAKUD, VOOLUD JA IDENTITEET – ERINEVUSED JA VASTANDUMISED EELK-S	97
3.1. Luterlik identiteet ja selle otsing	97
3.1.1. Identiteedi mõiste	97
3.1.2. Luterliku identiteedi käsitlused ja mõjutajad	99
3.1.3. Erinevad vagaduslaadid	105
3.2. Erinevad eklesioloogilised võimalused	110
3.2.1. Kiriku mõiste	110
3.2.2. Episkopaal-sinodaalne kirikumudel	112
3.2.3. Vaba rahvakiriku kontseptsioon 1990ndatel	114
3.2.4. Rahvakirikust misjonikirikuks	116
3.3. Vastandumiste näited	119
3.3.1. Vaimulike erimeelsused ja vastandumine	119
3.3.2. Naiste ordineerimine ja samasooliste paaride laulamine	120
3.3.3. Preester või kirikuõpetaja?	125
3.3.4. Martin Lutheri Ühing ja Augsburgi Usutunnistuse Selts	128
3.3.5. Humanistliku ja traditsioonilise kristluse manifestid	132
3.3.6. Liberaalse ja konservatiivse suuna vastandumine	134
3.4. Kokkuvõte	138
IV EELK TEOLOOGILISE HOIAKU MUUTUMINE: NÄITED	142
4.1. Liturgiline uuendus	142
4.1.1. Ülevaade liturgilise uuenduse protsessist	142
4.1.2. Teoloogilise lähtepunkti muutused	145
4.2. EELK põhikirjad ja kirikuseadustik	149
4.2.1. Ülevaade põhikirjade uuendamisest ja arutelust	149
4.2.2. Põhikirjade võrdlus	153

4.3. Porvoo osaduskond ja EELK haldusküsimused	154
4.3.1. Porvoo osaduskond	154
4.3.2. Haldusküsimused ja piiskopkondade loomise kavatsus	156
4.4. Peapiiskopid	159
4.4.1. Piiskopiametist ja selle tähenduse muutumisest	159
4.4.2. Kolme peapiiskopi tegevuse võrdlus	162
4.4.3. Peapiiskoppide karjasekirjad	163
4.4.4. Karjasekirjade kirjakohad	164
4.4.5. Karjasekirjade võrdlus	164
4.5. Kokkuvõte	168
KOKKUVÕTE	172
ALLIKAD JA KIRJANDUS	176
SUMMARY	197
TABELID JA JOONISED	201
LISAD	202
ELULOOKIRJELDUS	209
CURRICULUM VITAE	210

TÄNUSÕNAD

Käesolevate ridade kirjutamine tõestab, et igal asjal on oma aeg ja kõik on võimalik.

Soovin tänada Tartu Ülikooli usuteaduskonda, kust olen oma pikaleveninud õpingute käigus saanud alati tuge ja inspiratsiooni, ja eelkõige oma juhendajaid Lea Altnurmet ja Priit Rohtmetsa, kelle näpunäited ja soovitusel on selle töö kirjutamise protsessi juures olnud hindamatud. Töö valmimisele selle lõplikul kujul aitasid kaasa ka eelretsensendid Sebastian Rimestad Leipzigi ülikoolist ja Katharina Kunter Helsingi ülikoolist, keeleteoimendamisel olid abiks Siiri Rebane ja kolleeg David Thomas Masingu koolist. Aitäh!

Samuti soovin eraldi tänada EELK Tartu Maarja kogudust, mille liikme ja vabatahtliku töötajana olen aastate jooksul saanud lähemalt näha ühe koguduse elu dünaamikat ja juhtimist ning saanud sealjuures vahetult osa nii mõnestki töös kirjeldatud sündmusest ja arengust, iseäranis seoses liturgiliste küsimustega.

Suur tänu kuulub ka EELK-le, kes on erinevate stipendiumite abil võimaldanud aastate jooksul EELK esindajana osaleda mitmetel rahvusvahelistel kursustel Saksamaal, viimati nt Martin Luther Bundi korraldatud saksa keele kursusel Lutherstadt Wittenbergis 2024. aasta suvel. Sellised käigud on võimaldanud tutvuda naaberkirikute esindajatega ja uurida nende kirikute käekäigu kohta. Rääkimata sellest, kui inspireeriv koht luterlike kirikute ajaloo ja tänapäevaga tegelemiseks on olnud üks Wittenbergi vanalinna katusekamber oma vaatega kuulsale linna- ja lossikirikule!

Ja kõige viimaks, suurim tänu kuulub abikaasa Ketlinile kannatlikkuse, mõistva suhtumise ja toetuse eest – „armastus ei väsi ial ära!” (1Kr 13,8)

LÜHENDID

AUS	Augsburgi Usutunnistuse Selts
EAÕK	Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik
E.E.L.K.	Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik
EELK	Eesti Evangeelne Luterlik Kirik
EK	Eesti Kirik
EKKW	<i>Evangelische Kirche Kurhessen-Waldeck</i>
EKD	<i>Evangelische Kirche in Deutschland</i>
EKN	Eesti Kirikute Nõukogu
EMK	Eesti Metodisti Kirik
EUU	Elust, usust, usuelust
KK	Kirikukogu
KKR	Kirikukäsiraamat
KLPR	Kiriku Laulu- ja Palveraamat
LML	Luterlik Maailmaliit
MLÜ	Martin Lutheri Ühing
MPEÕK	Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kirik
REL	Rahva ja eluruumide loendus
TÜ	Tartu Ülikool
UI	Usuteaduse Instituut
õp	õpetaja

SISSEJUHATUS

Nii nagu Eesti ühiskond, on ka Eesti Evangeelne Luterlik Kirik (EELK) viimase rohkem kui kolmekümne aasta jooksul palju muutunud ja nii ei ole tema roll ega tähendus enam kaugeltki selline, nagu see oli suurte ühiskondlike muudatuste ja murrangute ajal 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate alguses, ehk vahetult enne ja pärast Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamist 1991. aastal.

Kuidas neid kiriku¹ muutusi ja arenguid uurida? Võimalusi erinevateks uurimissuundadeks ja lähteülesannete püstitamiseks on mitmeid. Käesolev töö võtab aluseks tänapäevase Euroopa religioonimaastikul 21. sajandi alguseks väljakujunenud üldise olukorra, mida on kirjeldanud paljud tuntud religioonisotsioloogid, nagu nt Grace Davie, Detlef Pollack, Miklós Tomka jt.² Seda olukorda iseloomustab sekulariseerumine oma erinevates vormides ja etappides ehk teisisõnu vajaduse vähenemine religiooni institutsionaalse vormi järele. Eriti on see kajastunud just protestantlike kirikute puhul. Eesti ja EELK kontekstis on väljendunud see kõige paremini – konkreetsemalt – liikmeskonna jätkuvas kahanemises. Teisalt aga on inimestel jätkuvalt kõrge huvi vaimsure ja religioossusega seonduva vastu, mis viitab religiooni individualiseerumisele, religiooniga seotud teemad ja arutelud on pälvinud alati palju tähelepanu. Kirikute poolt vaadatuna võib selliseid arenguid iseloomustada kriisi mõistega, mis Eesti kontekstis kerkis esile juba 1990ndate algul ja on sealtpeale olnud jooksvalt kasutusel vastavates aruteludes, mis kirjeldavad kiriku olukorda. See on samas aga tähendanud ka arutlemist oma identiteedi ja kiriku rolli üle ühiskonnas.

1. Töö eesmärk ja uurimisülesanne

Käesolev doktoritöö analüüsib EELK-s toimunud organisatsioonilisi ning teoloogilisi muutusi alates Eesti Vabariigi taasiseseisvumisest 1991. aastal kuni 2015. aastani. Töös käsitletakse nimetatud perioodil esinenud dünaamikat ja suundumusi kiriku liikmeskonna ja vaimulike seas, luterlikku identiteeti, erinevaid vagaduslaade ja kirikumudeleid ning kiriku ja ühiskonna vahekorda. Töös kerkib esile kaks suunda: esiteks kiriku enda sisemised muutused ja vastuolud ning teiseks väline mõju ja läbisaamine ühiskonna, riigi ja teiste kirikute ning usuliste vaimulaadidega.

Doktoritöö peaesmärk on otsida vastust küsimusele, millised on olnud EELK muutuste jõujooned aastatel 1991–2015? Peaesmärgist lähtuvad konkreetsemad uurimisküsimused:

¹ Töös kasutatakse väljendeid „Eesti kirik“, „luteri kirik“, „luterlik kirik“, aga ka lihtsalt „kirik“ üldiselt EELK sünonüümidenä, kui ei ole kirjutatud teisiti. Mitmuses „kirikute“ puhul on silmas peetud laiemalt kõiki erinevaid konfessioone, Eesti kontekstis valdavalt Eesti Kirikute Nõukogu liikmeskirikuid.

² Vt täpsemalt kirjanduse ja allikate tutvustust.

- Milliseks kujunes EELK institutsionaalne ja teoloogiline olukord 2015. aastaks ja millised olid sealjuures kiriklike ja teoloogiliste rõhuasetuste muutused aastatel 1991–2015?
- Millised on erinevad teoloogilised suundumused vaimulikkonna seas, millised neist on enim esile pääsenud ja kuidas need on kiriku arengut mõjutanud?

Töös käsitletav periood algab 1991. aasta ja lõpeb 2015. aasta küünlapäevaga, mil ametisse seati järjekorras kümnes EELK peapiiskop Urmas Viilma. Et ajavahemik 1991–2015 on väga pikk periood, on mõistlik see jagada lühemateks vaheperioodideks. Käesolevas töös on suuremate osadena eraldi käsitletud 1990ndaid, 2000ndaid ja 2010ndaid, sealjuures on piir üsna tinglik, sõltudes konkreetsest teemast. Põhiline tähelepanu on perioodi keskel, ehk ajavahemikul 1990ndate keskpaigast kuni 2000ndate keskpaigani, ja sel perioodil toimunud sündmustel. Eelnevat aega, sealhulgas nn murranguaastaid, on vähem kajastatud, samas ei saanud seda täiesti käsitlemata jätta, sest see on olnud hilisemate protsesside oluline mõjutaja. Teisalt on üleminekuajaga ja 1990ndaid eraldi uurimustes juba teatud määral analüüsitud.³ Lisaks esineb töös ka mitmeid viiteid varasematele perioodidele EELK ligemale 100-aastasest ajaloost, sest ilma nendeta oleks samuti võimatu viimaste aastakümnete olukorda mõista.

2. Uurimismetoodika

Käesolev töö paigutub kitsamalt ajaloo (lähiajalugu, kirikulugu) valdkonda, aga puudutab laiemalt ka teisi valdkondi nagu sotsioloogia (religioonisotsioloogia) ja teoloogia (praktiline teoloogia, oikumeenika ja misjoniteoloogia). See tähendab, et lisaks ajaloolistele ja kvalitatiivsetele meetoditele on kasutatud ka sotsioloogilisi andmeid.

Väitekiri põhineb peamiselt mitmesugustel kirjalikel allikatel. Aastal 2022 Saksamaal ilmunud kirikuloo meetoodika õpiku järgi ongi kirikuloolase peamiseks tööks töö allikatega, sest allikate põhjal rekonstrueeritakse ajalugu. Seega tuleb allikatega tutvumisel ja nendega töötamisel esmalt esitada järgmised küsimused: kes on selle allika koostanud, millal ja kus on allikas loodud, millist tüüpi allikaga on tegu, kellele on allikas suunatud ja kuidas on see edastatud, miks on see allikas loodud ja viimaks, millest see allikas kõneleb ja millest vaikib (Jammerthal, Janssen, Reinert, Schuster 2022: 29)?

Sellest tulenevalt on väga oluline allikakriitiline meetod ehk vajadus pidevalt kriitiliselt tõlgendada töös kasutatud materjale. Sedasi on kirikuloo uurimist kirjeldanud ka EELK vaimulik ja teoloog, Tartu ülikooli usuteaduskonna kirikuloo professor Urmas Petti, leides et „kirikulugu teadusena on kiriku uurimine

³ **Plaat**, Jaanus. *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal: usuihenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni*. Tartu, Eesti Rahva Muuseumi sari 2, 2001; **Altnurme**, Lea. *Kristlusest oma usuni. Uurimus muutustest eestlaste religioossuses 20. sajandi II poolel*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006.

ajalooliste meetoditega. Ajaloolise meetodi eripäraks on tuginemine ajalooliste allikate kriitilisele analüüsile. Ajaloolise töö all mõistame me seda, et allikate hoolika, st metoodiliselt kontrollitud analüüsi baasil kriitilises käsitluses möödunud sündmusi, nende põhjuseid, seoseid ja tagajärgi võimalikult täpselt ja huvitavalt kirjeldatakse“ (Petti 2001: 112). Kirikuloolise töö eesmärk on vastata allikate abil mineviku kohta käivatele küsimustele, et oma teadmisi saaks laiendada (Jammerthal, Janssen, Reinert, Schuster 2022: 114).

Lisaks pööratakse töös erilist tähelepanu ka religiooni, ühiskonna ja riigi omavahelisele vahekorrale ja sellele, kuidas religioon toimib ühiskonnas ja riigis. Seega on kirikute lähiajaloo tegelemisel väga kaalukaks allikmaterjaliks lisaks kirjalikele allikatele ka religioonisotsioloogilised uurimused ja aines ning suuline informatsioon. Sel juhul on peale tekstide oluliseks allikaks erinevad küsitlused ja andmestikud ning nende tulemuste omavaheline võrdlemine. Religioonisotsioloogide kogutud andmed tänapäeva inimeste religioossuse ja kirikute olukorra arengutest ja muutustest on tänuväärne materjal, mis avab uued vaatenurgad ja võimalused teema põhjalikumaks käsitlemiseks ning uurimiseks (nt suhtumine kirikusse, ootused kirikule, erinevad väärtushinnangud jmt küsimused). Religioonisotsioloogilise osa moodustab töös kvantitatiivsete meetodite kasutamine andmete võrdlemisel ja analüüsimisel. Religioonisotsioloogiline perspektiiv täiendab ajaloolist ülevaadet. Peale selle on EELK arengud ja muutused asetatud laiemasse religiooniloolisse konteksti, võrreldes ühtlasi neid sama ajaperioodi sündmuste ja arengutega nii teistes Euroopa luterlikes kirikutes kui ka üldisemalt Euroopa religioonimaastikul toimuvaga.

Viitamisel on kasutatud tekstisisest viitamist, sealjuures ka perioodika ja ajalehe Eesti Kiriku (EK) artiklite puhul, mille täiskirjed on lisatud kasutatud kirjanduse nimistusse. Joonealust viitamist on kasutatud peamiselt kirjanduse tutvustamisel. Sekundaarkirjanduse puhul on viitamine ja tsiteerimine tavapärane.

3. Töö ülesehitus

Esimene peatükk jaguneb kaheks suuremaks osaks. Esimene osa annab üldise raamistiku tänapäeva religioosest olukorrast, selle suundumustest ja arengutest ning toob näiteid Euroopa kirikutest. Märksõnadeks on sekulariseerumine ja individualiseerumine ning kirikute kohanemine nendega. Teine osa tutvustab konkreetsemalt Euroopa luterlikke kirikuid, millega EELK on ühel või teisel moel viimastel aastakümnetel olnud seotud. Erinevate luterlike kirikute ja ühenduste tutvustamine näitab, kuidas tänapäeva muutuvast religioosest olukorrast on kirikutena toime tulnud.

Teine peatükk koosneb kolmest osast – esmalt antakse kirikuloolise konteksti paremaks mõistmiseks ajalooline ülevaade EELK-s toimunud arengutest alates selle loomisest, kuidas on selle aja jooksul – täpsemalt enne ja pärast Teist maailmasõda kujunenud ja arenenud liberaalsed, konservatiivsed, madal- ja kõrgkiriklikud suunad ning mida need endast tol ajal kujutasid. Seejärel tutvustatakse

EELK üldist arengut ja käekäiku perioodil 1991–2015 – tuuakse välja iga kümneni olulisemad märksõnad ning eraldi veel kiriku suhted ja vahekorra kujunemine ühiskonna ja riigiga samal perioodil. Teiseks tutvustatakse EELK liikmeskonda ja sellega seotud kiriklike talitusi ning liikmeskonna ja talitustega toimunud muudatusi. Kolmandaks tutvustatakse EELK vaimulikkonda ja selle mõju kiriku arengule. Nõnda antakse mitmekülgne ja erinevatest vaatenurkadest lähtuv ülevaade EELK olukorrast ja arengutest, püüdes sealjuures esile tuua kiriku kui terviku tegutsemist, identiteedi kujunemist ja muutumist viimaste aastakümnete jooksul.

Kolmas, kõige mahukam peatükk, puudutab EELK-s esinevaid ja kirikuga seotud erinevaid teoloogilisi hoiakuid ja suundumusi, vagaduslaadi ja nende väljendusvorme, toob need välja ja kaardistab nende esinemise EELK-s. Siia hulka kuulub esmalt luterliku identiteedi ja erinevate kirikumudelitega seotud küsimuste ja seisukohtade tutvustamine ning seejärel vaimulike seas esile kerkinud vastandumiste kaardistamine ja esitamine.

Neljas peatükk koosneb eraldi väiksematest uurimustest, mis keskenduvad EELK teoloogilise hoiaku muutumisele, näidates peaaesjalikult kõrgkirikliku suuna esilekerkimist EELK-s kujunenud eri leeridest. Põhjalikumalt peatutakse näiteks liturgilisel uuendusel, EELK põhikirja muutmistel ja Porvoo osaduskonnaga ühinemisel, kiriku haldusküsimustel ja piiskopkondade loomise kavatsusel. Viimaks jälgitakse karjasekirjade võrdleva analüüsi abil doktoritöös käsitletava aja jooksul ametis olnud peapiiskoppide tegevust ja hoiakuid. Kõigist nendest valdkondadest ja teemadest antakse ülevaade ja tuuakse välja seos kõrgkiriklikkusega.

4. Senised uurimused ja käsitlused

Vaatamata sellele, et 20. sajandi Eesti kirikulugu on Eesti ja Soome kirikoolaste seas leidnud rohkesti käsitlemist, puudub seni terviklik uurimus Eesti lähiajaloo kirikumaastiku ja eelkõige EELK arengute kohta. Küll aga on uuritud eri kiriku-elu valdkondi eraldi – näiteks riigi ja kirikute vahekorda,⁴ kirikute oikumeenilist tegevust⁵ või muid kiriku-elu valdkondi, näiteks suhteid sõpruskogudustega⁶ või leeritööd.⁷

⁴ Ringvee, Ringo. *Riik ja religioon nõukogudejärgses Eestis 1991–2008*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011.

⁵ Kurg, Ingmar. *Oikumeenilise evangelisatsiooni perspektiiv Euroopa kontekstis: missio- loogiline ja religioonisotsioloogiline uurimus*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2010.

⁶ Sažko, Ave. *EELK sõpruskogudused: sõprussuhete tekkimine ja kujunemine 20. sajandil. – Mitut usku Eesti. II: valik usundiloolisi uurimusi: kristluse eri*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007, 47–86.

⁷ Soom, Kaido. *Täiskasvanute leeritöö Eesti Evangeelses Luterlikus Kirikus ja selle arengustrateegia koostamine*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007.

Erinevaid teoloogilisi voolusid EELK-s, ehkki küll varasematel perioodidel, on käsitletud kirikuloolased Priit Rohtmets, Riho Saard ja Veiko Vihuri oma väitekirjades ja muudes kirjutistes.⁸

Samuti on viimastel aastatel välja antud Eesti religiooni- ja kirikulugu puudutavaid üldkäsitlusi ja erialaseid kogumikke. Seoses viimaste aastate suurte juubelitega (reformatsioon 500, EELK 100, Eesti Vabariik 100) on ilmunud mitu olulist käsitlust Eesti usuelu ja konkreetsemalt luterluse ning EELK kohta,⁹ märkimisväärsed on ka Eesti kiriku- ja religiooniloo õpik kõrgkoolidele (2018)¹⁰ ja Riho Saardi teos „Ristitud eestlane. Kristluse ajalugu Eestis keskajast tänapäevani“ (2018).¹¹ Eesti Kirikute Nõukogu (EKN) ja selle liikmeskirikute tegevuse näitel annab väga hea ülevaate uuritavast perioodist kogumik „Eesti oikumeenia lugu“ (2009).¹² Kogumikud „Astu alla rahva hulka. Artikleid ja arutlusi Eesti elanikkonna vaimulaadist“ (2012)¹³ ja „Kuhu lähed, Maarjamaa?“ (2016)¹⁴ põhinevad religioonisotsioloogiliste andmete analüüsimisel ja heidavad pilgu Eesti religioonimaastiku arengutele laiemalt. Luteri kiriku perspektiivist nn usubuuri ajajärgul annab hea ülevaate kogumik „Usk vabadusse: artikleid ja mälestusi Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku osast Eesti iseseisvuse taastamisel“ (2011),¹⁵ kus tollased eestvedajad ja -võitlejad meenutavad oma tegemisi. Iseseisvuse taastamise perioodi on käsitletud veel mitmes uurimuses.¹⁶ Kindlasti tuleb välja tuua ka TÜ usuteaduskonna teaduri ja religioonisotsioloogi Lea Altnurme eestvedamisel ilmunud kogumikusarja „Mitut usku Eesti I–V“ (2004,

⁸ **Rohtmets**, Priit. *Teoloogilised voolud Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kirikus aastatel 1917–1934*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2012; **Saard**, Riho. *Kultuurprotestantismi ja teoloogilise liberalismi ajalugu Eestis. Peatükk XX sajandi Eesti teoloogilises mõtteloos*. Tallinn, EELK Usuteaduse Instituut, 2008; **Vihuri**, Veiko. *Hugo Bernhard Rahamägi, Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku teine piiskop 1934–1939*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007.

⁹ *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 100. Kirik, teoloogia, mälestused*. Koostajad Priit Rohtmets, Atko Remmel. Tallinn, Tartu, EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XXVI, 2017; *Reformatsioon 500 – vaimsus, kultuurimõjud, perspektiivid*. Koostajad Randar Tasmuth, Anne Burghardt, Thomas-Andreas Pöder. Tallinn, EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XXV, 2017; **Rohtmets**, Priit. Riik ja usulised ühendused. Tallinn, Siseministeerium, 2018; **Rohtmets**, Priit. *Eesti usuelu 100 aastat*. Tallinn, Post Factum, 2019 ja *Akadeemia*, nr 10/2017.

¹⁰ *Eesti kiriku- ja religioonilugu. Õpik kõrgkoolidele*. Koostaja ja toimetaja Riho Altnurme. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018.

¹¹ **Saard**, Riho. *Ristitud eestlane. Kristluse ajalugu Eestis keskajast tänapäevani*. Tallinn, Argo Kirjastus, 2018.

¹² *Eesti Oikumeenia lugu*. Peatoimetaja Riho Altnurme. Tartu-Tallinn, Tartu Ülikool/Eesti Kirikute Nõukogu, 2009.

¹³ *Astu alla rahva hulka. Artikleid ja arutlusi Eesti elanikkonna vaimulaadist*. Toimetaja Eerik Jõks. Tallinn, Eesti Kirikute Nõukogu, 2012.

¹⁴ *Kuhu lähed, Maarjamaa? Quo vadis, Terra Mariana?* Koostanud Eerik Jõks. Tallinn, Eesti Kirikute Nõukogu, 2016.

¹⁵ *Usk vabadusse: artikleid ja mälestusi Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku osast Eesti iseseisvuse taastamisel*. Tallinn, EELK Konsistoorium, 2011.

¹⁶ **Rohtmets**, Priit. *Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku konsistoorium ja vaimulikud ühiskondlikus ja poliitilises elus 1987–1991*. Tartu, Tartu Ülikooli usuteaduskonna bakalaureusetöö, 2004.

2007, 2013, 2015, 2021),¹⁷ mis samuti kajastab just tänapäeva religioossuse olukorda, tutvustades lisaks luterlikule kirikule ka teisi konfessioone ja religioone. Eraldi tasub nimetada veel ka 2021. aastal Riho Altnurme koostatud ja Brilli kirjastuselt ilmunud ingliskeelset kogumikku „Old Religion, New Spirituality: Implications of Secularisation and Individualisation in Estonia“,¹⁸ kus mitu autorit on väga põhjalikult analüüsinud Eesti usumaastiku kujunemist ja tänapäeva olukorda iseäranis just religiooni sekulariseerumise ja individualiseerumise võtmes.

Lisaks nimetatud kogumikele leidub mitmeid ülevaateartikleid võõrkeelsetes kogumikes või ajakirjades.¹⁹ Teemaga seotud artikleid on regulaarselt ilmunud ka akadeemilistes väljaannetes Usuteaduslik Ajakiri, Akadeemia, Tuna, Mäetagused jne.

5. Tähtsamad allikad ja allikakriitika

Allikad saab jaotada kolmeks suuremaks rühmaks – arhiiviallikad, publitseeritud allikad ja uurimused ning perioodika. Sealjuures on allikate hulk, maht ja iseloom olenevalt käsitletavast ajaperioodist väga erinev.

Kõige napimalt on publitseeritud allikaid EELK arengute kohta aastatest 1987–1991. Seevastu on üleminekuaja sündmusi kajastatud mitmetes hilisemal ajal ilmunud artiklites ja muudes kirjutistes, mida on võimalust mööda töös ka kasutatud (autorite seas on näiteks Toomas Paul, Jaanus Plaat, Jaan Kiivit, Ringo Ringvee, Priit Rohtmets, Riho Saard). Selle perioodi kohta on võimalik olnud allikatena kasutada veel EELK konsistooriumi ja koguduste aruandeid, protokolle ning muud kiriklikku perioodikat.

Kogu töö üheks peamiseks allikaks on alates 1990. aasta märtsikuust ilmunud ajaleht Eesti Kirik (EK, vt eraldi tutvustus). EELK kohta käivate materjalide kättesaamine on olnud mugav tänu EELK siseveebile ehk intranetile, kus on lisaks Kiriku Teataja ametlikele otsustele alates 2000. aastast üles laetud hulgaliselt protokolle, aruandeid ja statistikat. Lisaks EELK Konsistooriumi arhiivile on kirjalike materjale alles hoitud ka koguduste juures.²⁰

Oluliste allikatena on hiljem lisandunud veel internetiportaamid Meie Kirik (loodud 2007) ja Kirik & Teoloogia (loodud 2011), mis esindades teoloogiliselt erinevaid positsioone, kajastavad kirikumaastiku uudiseid ning arvamusalugusid

¹⁷ *Mitut usku Eesti I–V*. Erinevad koostajad. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, 2007, 2013, 2015, 2021.

¹⁸ *Old Religion, New Spirituality: Implications of Secularisation and Individualisation in Estonia*. Volume Editor: Riho Altnurme. International Studies in Sociology and Social Anthropology, Volume: 137. Leiden, Brill, 2021.

¹⁹ Mõned näited: **Altnurme**, Riho. *Vergangenheitsbewältigung und Neuanfang? Fallbeispiel: Estnische Evangelisch-Lutherische Kirche (EELK). Die Kirche und das Erbe des Kommunismus. Die Zeit nach 1989 – Zäsur, Vergangenheitsbewältigung und Neubeginn*. Erlangen, Martin-Luther-Verlag, 2007, 130–142 või **Ketola**, Mikko. *The Baltic churches in the process of transformation and consolidation of democracy since 1985. – Contemporary Church History. Kirchliche Zeitgeschichte. International Journal for theology and history. 1/2007*.

²⁰ Töö autoril on olnud ligipääs EELK Tartu Maarja koguduse arhiivile.

nii kodu- kui välismaalt. Mõlemad portaalid tutvustavad end oma kodulehel järgnevalt, määratledes end ühtlasi teoloogilisel maastikul:

Eesti usulis-kiriklikul ajakirjandusmaastikul ei ole „Meie Kiriku“ nimi sugugi tundmatu. Aastatel 1920–1931 ilmus pastor Harald Põllu toimetamisel konservatiivne luterlik nädalaleht „Meie Kirik“. Ka tänane „Meie Kirik“, olemata otseselt toonase väljaande järeltulija, peab väga oluliseks luterliku kiriku usutunnistusliku aluse teadvustamist ja väärtustamist. Naasmine evangeelse-luterliku kiriku juurtele juhatab meid paremini mõistma Augsburgi usutunnistuse taotlusi ja üleilmse kristliku kiriku rikkalikku usulis-õpetuslikku pärandit. Sellesse on kätketud meie kaasaja kiriku jaoks olulisi üllatavaid oikumeenilisi võimalusi. /.../ Meie sooviks on vahendada uudis- ja arvamusaluseid ning teoloogilisi artikleid, mis aitaksid orienteeruda kaasaja kireval usu- ja kirikumaastikul, mõista selgemini Kristuse kiriku missiooni selles maailmas ja süvendada kristlikku usku. (Toimetuselt, Meie Kirik koduleht)

Populaarteadusliku kultuuriajakirja K&T eesmärgiks on toetada ja elavdada teoloogilise mõttevahetuse toimumist ning aidata sellega kaasa teoloogilise otsustusvõime teravnemisele ja teoloogilise vastutustunde süvenemisele, seda nii Eesti luterlikus kirikus kui ka siinses kristlaskonnas ja avalikkuses laiemalt. K&T tahab anda oma panuse, et kirik oleks Eesti ühiskonnas teoloogilisem ning sellisena eedamalt ja tõelisemalt kirik. (Kirik & Teoloogia koduleht)

Just vastandumise seisukohalt on nendes portalides ilmunud tekstid heaks allikaks, sest pakuvad vastavaid näiteid.

Töös kasutatavad kvantitatiivsed allikad statistilise teabega on pärit EELK aruandlusest, EKN-i uuringusarja „Elust, usust, usuelust“ (EUU) küsitluste EUU 1995, 2000, 2010 ja 2015 andmebaasidest²¹ ning 2001. ja 2011. aastate riiklikust rahva- ja eluruumide loendusest (REL 2000 ja REL 2011), võrdluseks on lisatud veel uuemaid andmeid EUU 2020²² ja REL 2020 küsitlustest. EUU andmetele tuginev põhjalikum analüüs ja ülevaade luterlaste usumaastikust leidub käesoleva väitekirja autori magistritöös,²³ mida on täiendatud ja täpsustatud uuemate andmete ja analüüsiga.

Oma arvamusi ja kommentaare on ajakirjanduse ja erinevate meediavormide (sealhulgas sotsiaalvõrgustik) vahendusel avaldanud mitmed eesti teoloogid. Mitmed töö teemaga seotud religioossed ja kiriklikud sündmused on leidnud samuti kajastamist ka peavoolumeedias ja rahvusringhäälingus, pälvides enamasti laialdast tähelepanu. Ka neid on allikatena kasutatud.

²¹ Andmed autori valduses.

²² 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus. IV. Haridus. Usk. Population and Housing Census. Education. Religion. Tallinn, Eesti Statistikaamet, 2000 ja Statistikaameti koduleht, 2011. aasta rahva- ja eluruumide loenduse andmed.

²³ Pekk, Indrek. *Luterlaste usuline maailm religioonisotsioloogiliste uurimuste põhjal*. Magistritöö. Tartu, Tartu Ülikooli usuteaduskond, 2011.

5.1. Kirikuorganite protokollid

Erinevatest protokollidest on peamiseks allikaks kirikukogu protokollid. Kirikukogu²⁴ (KK) on kogu kiriku olulisim juhtimisorgan, mis valitakse neljaks aastaks. Esimene EELK kirikukogu toimus 1935. a sügisel Tallinnas, asendades kiriku-reformi käigus vastu võetud uue kiriku põhimäärusega varasemaid kirikupäevi ja kandes sealtpäele järjekorranumbreid (Vihuri 2007: 113).²⁵

Alates 1987. aastast kuni 2015. aasta alguseni on ametis olnud üheksa kirikukogu koosseisu kokku 58 istungiga (viimaseks on 29. KK 4. erakorraline istung 13. jaanuaril 2015). Sealjuures on toimunud muutused istungite numeratsiooniga, kuni 1990. aastate alguseni tähistas kirikukogu istungjärgu järjekorranumber ühtlasi peetud koosolekuid, mitte koosseisu vahetumist (*Ibid.* 113).

Tabel 1. Kirikukogu koosseisud ja istungid 1987–2015.

Kirikukogu	Toimumisaeg/periood
21. kirikukogu	1 istung ehk istungjärk 11.06.1987
22. kirikukogu	2 istungit ehk istungjärku 12.–13.06.1990, 27.–28.11.1990
23. kirikukogu	2 istungit ehk istungjärku 26.–27.06.1991, 26.11 ja 17.12.1991
24. kirikukogu	02.09.1992–29.04.1997
25. kirikukogu	25.11.1997–16.10.2001
26. kirikukogu	27.11.2001–18.10.2005
27. kirikukogu	29.11.2005–28.04.2009
28. kirikukogu	24.11.2009–30.04.2013
29. kirikukogu	26.11.2013–25.04.2017

Kirikukogud muutusid korralisteks alates 1992. aasta 24. kirikukogust, vahetades seejärel iga nelja aasta tagant koosseisu. Igal aastal toimub traditsiooniliselt kaks kogunemist, kevadel ja sügisel. Kirikukogu liikmete arv on olnud varieeruv, 45

²⁴ Kirikukogu on EELK kõrgeim seadusandlik ja korraldav organ. Kirikukogu otsused on kohustuslikud tervele EELK-le, tema ametiisikutele ja kogudustele. Peapiiskop kutsub kirikukogu korralisele istungjärgule kokku kaks korda aastas: kevadine istungjärk toimub aprillis ja sügisene novembris. Peapiiskopil on õigus kokku kutsuda ka erakorralist istungjärku. Kirikukogu võtab vastu kirikuseadusi, otsustab piiskopliku nõukogu ettepanekul kõrgeima astmena õpetuslike ja liturgiliste küsimuste üle, muudab EELK põhikirja, kinnitab EELK arengukava, võtab vastu eelarve ja kinnitab majandusaasta aruande, valib peapiiskopi, piiskopi ning konsistooriumi assessorid ja kantsleri, komisjonide ja kirikukohtu liikmed jm. Kirikukogu liikmed on ameti poolest peapiiskop, piiskop, konsistooriumi assessorid ja kantsler ning praostkonna praost. Kirikukogu valitavad liikmed on iga praostkonna sinodi poolt oma liikmete hulgast valitud kolm esindajat ja Vaimulike konverentsi kaks esindajat. Lisaks nimetab peapiiskop kirikukogusse kaks kaplanaatide esindajat. (EELK põhikiri)

²⁵ Nõukogude perioodil alates 1960ndatest kirikukogude järjepidev tegevus katkes (Altnurme 2013: 91), kirikukogu kogunes üksnes peapiiskopi valimiseks 1967. a oktoobris ja 1978. a mais (Saard 2011: 39). Ka 1987. a toimunud erakorraline kirikukogu oli seotud peapiiskopi valimisega ning oli nii nagu eelmisedki, veel Nõukogude võimu kontrolli all.

liikmest (23. KK) 63 liikmeni (26. KK), sealjuures on vaimulike osakaal keskmiselt 2/3 (nt 26. KK-l 40 vaimulikku ja 18 ilmikut).

Olulisemate tegudena on kirikukogus valitud neli korda uut peapiiskoppi (21. KK, 24. KK 6. istungjärgul, 26. KK 8. istungjärgul ja 29. KK 3. istungjärgul) ning kinnitatud kaks uut põhikirja (23. KK 1. istungjärgul ja 26. KK 7. istungjärgul). Samuti väärivad märkimist koguduste vastuvõtmine EELK-sse ja uue liturgia korra kinnitamine. Kirikukogude üks oluline päevakorrapunkt on alati olnud peapiiskopi sõnavõtt. Peapiiskop esitab lisaks iga-aastasele tegevusaruandele iga nelja aasta järel suurema aruande kiriku olukorrast uuele kirikukogu koosseisule.

Nõnda on kirikukogu protokollid oluliseks allikaks, sest sisaldavad kiriku juhtimise ja arengutega otseselt seotud informatsiooni, kajastades seaduste vastuvõtmisel, aruannete, eelarvete jm kinnitamisel ja arutamisel tekkinud diskussiooni, avades erinevaid vaatenurki, seisukohti ja teemasid või tuues esile poolehoidjaid ja vastuolijaid ning nende argumente ja küsimusi. Samuti on protokollidesse talletatud ettekannete tekste, nt peapiiskopi ja komisjonide aruandeid ning neile järgnevaid küsimusi-arutelusid. Protokollide abil on seega võimalik tutvuda erinevate otsuste ja olukordade tagamaadega (nt 1996. aasta peapiiskopi aruandes on peapiiskop kõnelenud oma aruande kirjutamise keerukusest).

Alates 24. KK 7. istungjärgust (november 1994) on kirikukogu protokollid internetis olemas elektroonilisel kujul, varasemad on seevastu paber kandjal (alates 22. KK 1. istungjärgust, 12.–13. juuni 1990). Protokollid on väga põhjalikud, kirjalikult on üles märgitud kogu toimuv vestlus ja arutelu. 2000ndatel muutusid protokollid küll mõnevõrra lakoonilisemaks ja lühemaks, olles mitte enam sõna-sõnalised üleskirjutused vaid pigem konspektid. Protokollid on oma mahult seega väga erinevad – mida uuemad, seda lühemad. Nt alates 28. KK 7. istungjärgust (aprill 2012) on ainult teatatud, et peapiiskop tegi ettekande EELK tegevusaruande kohta, ettekannet enam protokollis ei kajastata, nagu varem on tehtud. Alates peapiiskop Viilmast on siinkohal aga toimunud muutus – need ülevaated on toodud ka avalikkuse ette.

5.2. Aruandlus

Väga tähtsaks allikaks on mitmesugused aastaaruanded – alates koguduste, praostkondade ja erinevate tööharude omadest kuni peapiiskoppide tegevusaruanneteni välja. Nendes sisalduv informatsioon annab vahetu ülevaate muredest, rõõmudest ja mitmesugustest arengutest. Aruannete olulisust on nimetatud sageli ka kirikukogudes ja EK veergudel, kus on toodud välja nende kirikulooline tähtsus – üks selline näide kirikukogu arutelust, kus peapiiskop Andres Pöder on kriitilisemalt kommenteerinud aruandlusega seonduvat, öeldes, et on püüdnud õhutada allasutusi aruannetes toodud informatsiooni kasutama, kuid seda ei tehta ega suudeta sealt ka vajalikku informatsiooni selekteerida. Ta lisas, et loeb ise peapiiskopina läbi praostide aruanded ja valikuliselt koguduste aruandeid, sest rohkem ei jõua:

Aruanne kipub jääma emotsionaalseks lugemisvaraks. Praostid on materjali hästi läbi analüüsinud, seal on välja toodud koguduste valupunktid, rõõmud ja mured. Aruandeid võiks efektiivsemalt kasutada, kuid kuidas, sellele ei oska praegu vastata. Samas aruannete kirjutamine on vajalik. Me ei saa kirikuna toimida, kui puudub igasugune reflekteeriv aruandlus. Ei saa soovitada, et lõpetaksime sellise aruandluse täiesti ära. (Pöder, EELK 27. KK 6. istungjärk 2009: 5)

Aruannete informatiivsus oleneb palju selle koostajast, tema stiilist ja põhjalikkusest. Sellele on tähelepanu pööranud ka peapiiskop Jaan Kiivit:

Vaatamata sellele, et aruannete esitamise tähtaega on pikendatud, esitasid mitmed aruandjad oma aruande alles viimasel minutil. Tuleb taas tõdeda suurt erinevust aruannete sisu ja vormi osas: ikka on veel neid, mis koostatud n-õ ülejala. Tahaks juhtida aruandjate tähelepanu ka sellele, et vastavalt seadusele kirjutab koguduse sõnalisele aruandele alla koguduse õpetaja. 21 koguduse aruandele on alla kirjutanud koguduse diakon, jutlustaja, praktikant või juhatuse esimees või pole üldse võimalik tuvastada, kes aruande eest vastutab. (2002. a tegevusaruanne)

Sellest tulenevalt võivad aruanded olla väga erinevad oma mahu ja sisu poolest ning seetõttu on nende väärtus allikana ka erinev. Samuti on aastate jooksul mitmel korral muutunud aruannete formaat, mis on ka mõjutanud selle mahtu (1998. a tegevusaruanne: 3).

Aruannete kättesaadavus virtuaalsel kujul on 2010ndatel olnud võrdlemisi kerge tänu digitaalsete lahenduste võidukäigule, ehkki 2023. aasta seisuga mõnele tegevusaruannetele EELK siseveebis enam ligipääsu ei ole.

5.3. Eesti vaimulike ja teoloogide tekstid

Eraldi allikana tuleb nimetada eesti vaimulike, teoloogide ja religiooniuurijate (sealjuures mitte üksnes EELK esindajate) tekste, ükskõik mis kujul või keskkonnas nad siis on ka ilmunud: teadustekst, arvamyslugu, intervjuu, protokollitud sõnavõtt vms. Käesolevas töös on allikatena kasutatud eelkõige neid tekste ja mõtteid, mis käivad EELK kohta. Peamisteks kõnelejateks kiriku teemadel on küll EELK vaimulikud ise, aga ka teised teoloogid ja religiooniuurijad. Kõnelejad on erinevatel positsioonidel. Tulenevalt kiriku struktuurist on kõige tähtsamad peapiiskoppide sõnavõttud – nendel on kõige suurem autoriteet ja võim, millega on võimalik EELK-d kui organisatsiooni suunata. Seda kinnitavad kolme peapiiskopi mõjul toimunud arengud. Seoses nende olulise osaga kirikuelu juhtimisel on eraldi peatükk pühendatud peapiiskoppide karjasekirjade tutvustamisele, mis oma kindla formaadiga aitab nende teoloogilist mõttelaadi esile tuua ja omavahel võrrelda.

Autoriteediga kaasnev vaba toimejõud ja tegevusvabadus on aga ka teistel juhtivatel kohtadel asuvatel vaimulikel, nt assessorid²⁶ ja praostid,²⁷ kes lisaks juhtkirja vormis aramuslugudele EK-s on ka paljude aruannete autoriteks ja koostajateks. Lisaks on kindlatel teemadel väljakujunenud eestkõnelejad, aktiivsed vaimulikud, kes on ühtlasi mingite valdkondade või töölõikudega seotud ning nõnda kirikus tehtavate muudatuste läbiviijad. Peale vaimulike on sõnavõtte ka EELK liikmetelt, kes on mõnel kirikuga seotud ametikohal. Samuti on sõnavõtte teoloogidelt ja religioonisotsioloogidelt, kes kommenteerivad kiriku olukorda oma valdkonnast lähtuvalt – sageli erineb nende arvamus kirikus esinevatest seisukohtadest, seega võidakse nende positsiooni kriitiliselt suhtuda.

Töös on tsiteeritud, näitena esitatud või nimetatud vähemalt 99 vaimulikku, kes on ajavahemikus 1991–2015 töötanud EELK-s, nende seas on ka vaimulikke, kes on hiljem vahetanud konfessiooni või loobunud ametist.

Lisaks kirjasõnale tuleb tähelepanu juhtida vaimulike laiemale mõjule oma kogudus(t)e keskel. EELK on väga vaimulikukeskne institutsioon, iga kogudus on teatud mõttes oma õpetaja nägu (vt ptk 2.3). Seetõttu on vaimulike arvamustel, vaadetel ja seisukohtadel oluline osa kogu töös.

5.4. Ajaleht Eesti Kirik

EK on EELK nädalaleht, n-õ kirikuleht, mis alustas taasilmumist 1990. a märtsis, nähes esimesel aastal trükivalgust kaks korda kuus (kokku 20 numbrit), ja alates 1991. aastast kord nädalas kolmapäeviti (aastas 52 numbrit, enamasti 8 lk). EK tähtsus seisneb selles, et ta on kogu uuritava perioodil kajastanud kõiki kirikuga seotud tähtsamaid sündmusi ja üritusi ning peegeldanud kirikus peetud diskussioone.

EK kasutamisel allikana on oma kindlad kriteeriumid, mida tuleb silmas pidada. Esiteks on EK EELK-le kuuluv ajaleht, mille peamine fookus on küll luteri kirikul, kuid selles on õigus sõna võtta igatüüpi ning ametlikke seisukohti esitatakse kõigi teiste seisukohtade hulgas. EK ei määratle end kiriku ametliku häälekandjana, samas peab seal kajastuma ka ametlik ja adekvaatne informatsioon kiriku elu kohta, mis püüab olla võimalikult neutraalne. Seda on silmas peetud ka EK põhikirjas, kus ajalehe eesmärgid on sõnastatud järgmiselt:

Kiriku ja ühiskondliku elu küsimusi selgitades toetada EELK-d tema taotlustes ja ülesannetes; kasvatada rahva vaimsust, külvata halastust ja lepitust; aidata kaasa kristliku usu elu süvenemisele; olla mõttevahetuse kanaliks teoloogilistes ja kiriku elu küsimustes; aidata kaasa vaimuliku kirjanduse levikule; avaldada kehtestatud korras EELK keskasutuste õigusakte ja ametlikke materjale; avaldada EELK

²⁶ Assessor on konsistooriumi ehk kirikuvalitsuse liige, kes vastutab mõne üldkirikliku töövaldkonna eest, juhib vastava valdkonna alalist komisjoni ja esitab konsistooriumile arutamiseks oma valdkonda puutuvaid eelnõusid ja ettepanekuid. Kirikukogu valib assessorid neljaks aastaks, tavaliselt on ametis 2–4 assessorit. Assessor ei pea olema vaimulik.

²⁷ Praosti ametiülesandeks on praostkonna töö juhtimine ja koordineerimine, majandustegevuse korraldamine, koguduste visiteerimine, arusaamatuste ja väärnähustega tegelemine jm.

Peapiiskopi ja Piiskopi läkitusi, karjasekirju ja üleskutseid. (2014. a tegevusaruanne)

Sealjuures on lisatud veel, et Eesti Kirik tahab jääda klassikalisele lehepositsioonile, olla lugejatele info jagajaks ja toetajaks otsuste langetamisel, kogudustele partneriks, ajaloo talletajaks, Jumala Sõna kuulutajaks ja olla oma väljaulatlemistes ka kriitilistes küsimustes eetilised (2014. a tegevusaruanne).

Ajalehe numbri loeb enne trükki minekut läbi teoloogiline konsultant ning toimetuse püüab olla kirikupoliitiliselt võimalikult neutraalne, eriti pingeliste või äärmuslike teemade kajastamisel. Sellele lisandub veel ka asjaolu, et ajalehe formaadil on oma ruumiline piirang, mistõttu on toimetusel sageli tulnud teha valik teemadest, mida ja millises mahus käsitleda.

Samuti tuleb arvestada sellega, et ajakirjanike erialane tase pole ühtlane ja lähenemismürgadki võivad olla erinevad. Nii võib juhtuda, et kajastatavatel üritustel refereeritakse sõnavõtjaid mõnest muust aspektist lähtuvalt või tõlgendatakse nende mõtteid hoopis teisiti, kui sõnavõtjad ise on mõelnud, samuti võib esineda faktilisi vigu. Nendele asjaoludele on ka viidatud, nt on mitmel korral kirikukogul esitatud arupärimine EK kohta, kui mõnda teemat või küsimust on kellegi meelest arutletud liiga ühekülgelt või on leitud vigu. Üks näide vastavast arutelust EK ilmumise algusaegadest, kui arvamust avaldasid õp Peeter Kaldur ja õp Otto Tallinn. Kaldur leidis: „Siiani on „Eesti Kirik“ sisult väga ebahühtlane. Näiteks viimases numbris ilmus täiesti ebaetiline artikkel kadunud patriarh Pimeni kohta. Viimases numbris oli samuti artikkel naiste ordinatsiooni kohta, mis oli täis kisendavaid ebatäpsusi,“ ja Tallinn täiendas teda: „Ajaleht peaks olema täpne. Usuõpetajate Liidu jumalateenistus toimus Tartu Peetri kirikus, mitte Tartu Pauluse kirikus, nagu väitis ajaleht. Kõik ajalehed kirjutasid, et praost H. Meri maeti Harju-Jaani kalmistule, „Eesti Kirik“ aga, et Järva-Madise kalmistule. Korrekatuur peaks asjatundjate asi olema – O. Tallinna jutlus oli meelevaldselt töödeldud“ (EELK 22. KK 1. istungjärg 1990: 26).

Samuti tuleb silmas pidada, millise rubriigiga on tegemist: nt arvamused, juhtkirjad ja kolumnid on allikana teise kaaluga kui uudised ja erinevate sündmuste kajastused. Esimesel juhul on tegemist autoriga, kes enamasti on ka n-õ arvamusi kirikus, juhtival ametikohal ja autoriteetne vaimulik või kirikuliige. Teisel juhul, nt praostkonna sinodite ülevaadete puhul, on küll kajastatud sündmust ja seal kõneldut, kuid see on läbinud ajakirjaniku valiku (mida kirjutada, mida mitte jne), samuti sõltub kirjapandu ka ajakirjaniku võimekusest – võib esineda valesti arusaamist ja tõlgendamist, nagu eelpool juba nimetatud. Aja jooksul on EK muutunud oluliselt professionaalsemaks.

EK väärtus EELK lähiajaloo sündmuste süstemaatilisel ja kronoloogilisel kajastamisel on aga sellegipoolest hindamatu, nagu on tõdenud EK loomise juures vastutava toimetajana töötanud õpetaja Joel Luhamets ühes intervjuus: „Minu jaoks on ta olnud tähtis ka statistika ja aruandluse seisukohast ja ajaloolisest aspektist. Lehest saame parema pildi mingist ajast kui kiriku aruannetest. Ta on parim aruandluse vorm, on elavam. Tol korral polnud kahtlust – kui

võimalust on, tuleb teha ja tahetud oli kogu aeg. Tegime nii hästi, nagu mõistsime“ (Pokk 2004: 5).

EK on seega väga väärtuslik allikas uurijate jaoks, aga ta on kindlasti oluline ka EELK-le endale: ajaleht on üheks kiriku välise ühtsuse tunnuseks, samuti on ajalehe kaudu võimalik oma lugejaskonna, kelleks on eelkõige kiriku enda liikmeskond, vaimsust mõjutada ja suunata.

5.5. Muu kirjandus ja allikad

Täiendava ülevaate loomisel on kasutatud paljude maade luterlike kirikute ning religiooniuuringutega seotud kodulehti, religioonisotsioloogilisi kogumikke ja teoseid,²⁸ entsüklopeediaid ning muid veebimaterjale. Ülevaated kirjeldavad üldist olukorda ja uuemaid arenguid. Eri maade luterlike kirikute tutvustamisel on tänuväärset palju materjali ja kirjandust välja andnud Saksamaal asuvad ühingud *Martin-Luther-Bund* ja *Gustav-Adolf-Werk*, sh ka palju EELK-ga seonduvat. Euroopa religioonimaastiku ülevaate andmisel ja luterlike kirikute tutvustamisel on kasutatud muuhulgas ka eestikeelseid autoreid ja ülevaateid.

Lisaks on allikatena kasutatud veel muid EELK dokumente, avaldusi, pöördumisi jms, Kiriku Teataja otsuseid, EELK arengukava jm, aga ka EELK Usuteaduse Instituudi ja Tartu Ülikooli usuteaduskonna lõputöid.

²⁸ Vt *The social significance of religion in the enlarged Europe: secularization, individualization and pluralization*. Edited by Detlef Pollack. Farnham, Burlington, Ashgate, 2012 või *Religion and social change in post-communist Europe*. Edited by Irena Borowik, Miklós Tomka. Krakow, Nomos, 2001 või **Davie**, Grace. *The sociology of religion*. Los Angeles, Sage, 2007.

I TÄNAPÄEVA RELIGIOOSSE SITUATSIOONI KUJUNEMINE

1.1. Ülevaade Euroopa religioosset maastikust ja arengutest

1.1.1. Üldised suundumused

Euroopa kirikute olukorda ja religioosust käsitlevaid ülevaateid on ilmunud arvukalt, sh ka eesti keeles.²⁹ Sellised, üldjuhul sotsioloogilised ülevaated põhinevad peamiselt üle-euroopalistel küsitlustel, st et religioonisotsioloogid on eri riikide uuringutulemusi omavahel võrrelnud ja analüüsinud, püüdes sel moel luua ülevaatlikku religioosset raamistikku. Eri riikide uurijate ja konfessioonide koostöös on võimalik teha ulatuslikumaid võrdlusi ja üldistusi religioosuse ja religioonimaastiku kohta. Selliste võrdlevate ülevaadete tulemusel on selgunud, et ajalooliselt välja kujunenud konfessionaalne jagunemine (katoliiklik Lõuna-, õigeusklik Ida- ja protestantlik Põhja-Euroopa) on oluline ka tänapäeva religioosset maastiku ja olukorra kirjeldamisel (Ringvee 2011: 10).

Esmapilgul kerkivadki esile erinevused eelkõige katoliiklike, õigeusklike ja protestantlike piirkondade³⁰ vahel, ent samuti on religiooni puudutavad erinevused ka endiste idabloki riikide ja Lääne-Euroopa vahel. Need puudutavad nt küsimusi nagu rahvuslik identiteet, religioosset vähemused, mitmekultuurilisus ning moraalsed väärtused (*Eastern and Western... Pew Research Center* 2018). Samas on näha, et erinevused ühiskondlikes, majanduslikes ja poliitilistes oludes on olulisel määral võrdsustunud (nt kirikute liikmeskonna vähenemine).

Näib siiski nii, et 21. sajandi alguse usuline olukord on sõltunud seni rohkem ajaloolisest konfessionaalsest taustast (Tomka 2011: 209–212), s.t näiteks seda, et olukord Ida- ja Lääne-Euroopa protestantlikes riikides on sarnane hoolimata nende riikide erinevast poliitilisest lähiajaloost, kui Läänes olid kirikud ühiskonnas rohkem või vähem soositud ja võisid vabalt tegutseda, samal ajal kui Idas oli kirikute tegevus piiratud. Seda vahekorda on põhjalikult uurinud politoloog Alar Kilp oma väitekirjas, kirjutades et „kiriku sotsiaalse võimu variatsioone postkommunistlikus regioonis selgitavad kaks peamist tunnust – side kiriku ja rahvusidentiteedi vahel ning kristlik konfessioon (luterlus või katoliiklus). Kiriku ühiskondlik võim on säilinud rohkem katoliiklikes ühiskondades, mille ajalooline usutraditsioon, rahvusidentiteet ja rahvuslikud püüdlused on olnud tihedalt seotud. Kommunistlike režiimide sekulariseerimise katset saatis suurim edu luterlikes ühiskondades,³¹ kus kommunismieelsed võitlused riigi ja kiriku vahel olid

²⁹ Vt sissejuhatuses kirjanduse tutvustust.

³⁰ Ehkki Eestis pole luterlus enam suurim konfessioon, on Eesti ajalooliselt valdavalt protestantliku kultuuritaustaga maa.

³¹ Loomulikult esineb siingi erandeid, nt Tšehhi Vabariik, mis oma katoliiklikust taustast hoolimata on üks sekulaarsemaid riike ja ühiskondi. Selle põhjused peituvad kohalikus kiriku loos ja ulatuvad Jan Husi järglaste hussiidide ja roomakatoliku kiriku vaheliste kokkupõrgeteni (*Religious Belief...* 10.05.2017, Hošek, Rimmel, Riistan 2019).

nõrgendanud traditsiooniliste kirikute organisatsioonilist võimu oma liikmeskonna üle ning kiriku sekulaarset võimu avalikul alal“ (Kilp 2012: 36, vt ka Tomka 2011: 227).

Siiski, ehkki pisut üldistatult, võib endistes idabloki riikides asuvaid kirikuid pidada konservatiivsemateks (vt ptk 1.1.4) ning rahvuslikult meelestatumaks kui Läänes: see on toimunud paradoksaalsel kombel tänu kommunistlikele režiimidele, mis hoidsid eemal Läänes toimunud religiooni individualiseerumise ja muud muutumise protsessid, aidates samas säilitada kiriku traditsioonilist struktuuri ja autoriteeti (*Ibid.* 30; Ketola 2007: 78j).

Kuigi kõik endise idabloki riigid kannatasid 20. sajandil repressiivse religioonipoliitika all, erinevad nende rahvastiku religioossuse näitajad sellegipoolest suuresti – nende hulgas on nii kõige kõrgema (Poola) kui ka kõige madalama religioossuse tasemega riigid (Eesti, Tšehhi, Saksamaa idaosa) kogu Euroopas. Sealjuures on religioossus kõrge neis maades, kus religioosne ja rahvuslik ideoloogia on seotud ja madal neis maades, kus need vastanduvad. Nõnda erineb religiooni ja kirikute olukord Euroopa maades ja ühiskondades siiski märkimisväärselt.

Tänapäeva religioosne maastik on väga mitmekesine ja mitmetahuline ning võib mõne aastakümne jooksul üsna kiiresti muutuda. Ehkki religioonisotsioloogiliste uurimuste tulemusi on võimalik mitmeti mõista ja tõlgendada ning nendest lähtuvalt luua erinevaid teooriaid,³² ollakse hetketrendide ja -arengute osas valdavalt ühel meelel. Ühiskonnas toimuvaid religioosseid protsesse on iseloomustanud nii teoloogid kui ka sotsioloogid mitmete märksõnadega, mida ka eesti uurijad on käsitlenud ja kirjeldanud. Nendeks iseloomustavateks terminiteks on olnud sekulariseerumine, pluraliseerumine, individualiseerumine, religioossuse ning religioonide tagasitulek (vt Kurg 2010: 37–54; 288 jt), aga ka postmodernsus, postkristlus, postkommunism (vt Pilli 2005: 15–29) ja postsekulaarsus, mis koos globaliseerumisega täiendavad ja soodustavad üksteist (Altnurme 2006: 35). Siia loetellu lisanduvad veel spirituaalsus, uus vaimsus, mittereligioossus ja vernakulaarne ehk elatud või igapäeva religioon, mida just viimastel aastakümnetel on hakatud enam kasutama ja uurima.³³

Lea Altnurme on tänapäeva religioossete suundumuste märksõnadena veel välja toonud järgmised nähtused, mis on kõik omavahel seotud: institutsionaalse religioossuse vähenemine ja individuaalsuse kasv ning usuliste paradigmade vahetus (*Ibid.* 13), millele on vastukaaluks sekulariseerumisele lisandunud religiooni radikaalsete vormide tugevnemine ja nende mõju kasv.

³² Nt nii asendus kristluse mõiste kui ka religioonisotsioloogiliste andmete kogumise ja tõlgendamise problemaatika kohta on Eesti religiooniuurijad esitanud vastandlikke seisukohti, vt Rimmel 2019.

³³ Sealjuures on nii mittereligioossuse kui ka vernakulaarse religiooni teemal just Eesti religiooniuurijate osalusel ilmunud kaks rahvusvahelist kogumikku: *Freethought and Atheism in Central and Eastern Europe. The Development of Secularity and Non-religion*. Edited By Tomáš Bubík, Atko Rimmel, David Václavík. New York, London, Routledge, 2020 ja *Vernacular Religion in Everyday Life. Expressions of Belief*. Edited by Marion Bowman and Ülo Valk. New York, London, Routledge, 2012.

See puudutab niisiis muutusi traditsioonilises kristluses, kus on individuaalsel tasandil vähenenud usk kristlikesse põhiväärtustesse ja sümbolitesse ning on tõusnud muude uskumuste osakaal, mille tulemusel on tekkinud sünkretistlikud jooned inimeste uskumustesse (*Ibid.* 46). Samas peetakse kristlikke väärtusi endiselt olulisteks ühiskondlikul tasandil ja on ootus, et need püsiks seal kirikute ja muude institutsioonide nagu nt riigi ja massimeedia toel, nii-öelda asendus-kristluse vormis. Asenduskristlus tähendabki sellist nähtust, kus mittekristlik enamus on huvitatud, et kristlik vähemus hoiaks traditsioonilisi usulisi kombeid ja moraali ning teostaks neid üldiseks hüvanguks (Altnurme 2016: 152).

Kirjeldataud nähtuste üheks omaduseks (eriti Eesti kontekstis) on kindlasti veel ka „usualase kirjaoskuse“ puudumine või minimaalne ilmumine ja ühiselt jagatava kristliku narratiivi fragmenteerumine individuaalseteks arusaamadeks (Pilli 2005: 23), millele on „religioonisfääris lisaks tekkinud uus – *new age*’i – narratiiv, mis oma eklektilisuses ja individualismis peegeldab postmodernistlikku kultuurisituatsiooni, kuid ei mõjuta veel kultuuri tervikuna nagu kristlus oma ajal“ (Altnurme 2006: 289).

Uuema arenguna kasutatakse üha enam religioossuse muutumise kirjeldamisel ka spirituaalsuse (*spirituality*) ehk vaimsuse mõistet – väljend „*spiritual but not religious*“ on levinud määratlus inimese enda religiooni kohta. Mõneti on spirituaalsuse teema problemaatiline, sest sellel mõistel, eelkõige eestikeelsel vastel „vaimsus“, on väga lai tähendusväli³⁴ ja see leiab kasutamist ka valdkondades, mis ei ole otseselt religiooniga seotud, eelkõige nt alternatiivmeditsiinis. Samas annab see aga võimaluse selle mõiste abil kombineerida erinevaid valdkondi ning tuua nõnda esile nende seost religiooniga, kristliku õpetuse ja usuga (Hamberger 2009: 743, Heelas 2009: 758, vt ka Tiitus 2017: 143–157) ning kui kasutada seda mõistet üksnes religiooni kirjeldamisel, haakub ta hästi tänapäeval enam levinud religioonivormide ja religioosete muutustega, milleks on individuaalsed, pluralistlikud jms käsitlused ja arusaamad (Dobbelaere 2009: 606).

Samuti saab religiooni ja religioossuse muutustega seoses välja tuua sekulaarsete maailmavaadete ehk mittereligioossuse esile kerkimist ehk seda, kuidas ilmalikkus mõjutab religiooni (Rommel 2019: 99), sest selle uurimine muudab omakorda ka religiooni uurimist ja arusaamist sekulariseerumisest. Ka vernakulaarse religiooni ja postsekularismi mõistete kasutamine viitavad sellele, et inimeste religioosset uskumused on võtnud teise vormi ja nende uurimine vajab teistmoodi lähenemist.

Kokkuvõetuna annavad kõik need suundumused hea ettekujutuse sellest, mis tegelikult religioonimaailmas toimub, kuna ülalmainitud protsessid on omavahel üht- või teistpidi seotud. Nii ei jäta need ühiskonnas toimuvad arengud ja muutused kindlasti mõjutamata kirikut, sest mis toimub ühiskonnas, toimub ühtlasi

³⁴ „Eesti keele seletav sõnaraamat 2009“ annab sõnale „vaimsus“ järgnevad selgitused: *Rikka, suure, avara vaimsusega isiksus. Tema nägu ilmestab tugev tundelisus ja vaimsus. Paelub kirjaniku, kunstniku loomingut vaimsus. Noori mõjutab ajastu, keskkonna vaimsus. Mõjutab tugevasti idamaade kultuuri vaimsus. Ülikooli vaimsus elas edasi ka reaktsiooniaastail. Erinevused vaimsuses võivad viia lähedeni perekonnas.*

ka kirikus. Samas ei saa selle kõige juures unustada, et ka kirik ja kristlus ise on pidevas muutumises ja kohandumises ning selle paratamatusega tuleb arvestada, nagu on tõdenud teoloog ja EELK vaimulik Thomas-Andreas Pöder: „Kristlust elatakse eri aegadel ja eri paikades tõepoolest erinevalt. See, millise suhtumise kristlus ja kristlik vaimsus vallandavad, erineb kultuuriti. Just seetõttu on iseäranis oluline arvestada konfessioonide eripäraga. Ja sellega ei ole veel kindlasti – ka mitte sotsioloogiliselt – arvestatud kõiki olulisi erinevusi, ka mitte konfessioonide sees. Teisiti: arvestada tuleb tõsiasjaga, et kristlus ise on muutumises. See muudab väited kristluse kadumisest pigem naiivseks. Ka kristlust uurides tuleb ilmselt otsida teid uute, muutuvate ja sageli ehk latentsete vormide tuvastamiseks. Kristlus integreerib, transformeerib, transsendeerib kontekste, kultuure, ajastuid ja nende elemente – ning on nõnda ka ise mitmeti muutumises“ (Thomas-Andreas Pöder 2014).

Kokkuvõtvalt, töö käesolevas alaosas märksõnadena nimetatud religiooni- maastiku ja religioossuse arengu tendentsid ja trendid on jätkuvalt süvenenud ja nõudnud ka religiooniuurijatelt uusi lähenemisviise. Eriti on puudutanud see iga- sugust organiseerumata kujuga religioossust, mis on järjest enam levinud institutsionaalse religiooni kõrval, sellele konkurentsi ja alternatiivi pakkudes. Kristluse ja kirikute olukord Euroopas on piirkonniti ja konfessiooniti olnud jätkuvalt küllaltki erinev, kuid religioossuse väljendusvormidega seotud arengud on neile kõigile esitanud sarnaseid väljakutseid.

Millised on aga olnud need põhjused ehk ühiskondades toimunud protsessid, mis selle kõigeni on viinud ja jätkuvalt viimas? Kuidas on reageerinud neile arengutele kirikud ja religioon organiseeritud kujul? Ühed olulisemad muutuste esile toojad, mis on mõjutanud viimastel aastakümnetel kõige enam just religiooni organiseeritud vormi ning on võimaldanud ka teistel suundumustel esile tulla, on sekulariseerumine ja individualiseerumine.

1.1.2. Sekulariseerumine ja kirikud

Sekulariseerumine ehk ilmalikustumine on mitmetahuline nähtus, mis tähendab religiooni mõju vähenemist ühiskonnas ja inimeste elus (Krech 2014: 48j). Sekulariseerumise ja selle mõju osas on religioonisotsioloogilistes uuringutes esitatud erinevaid seisukohti (Pollack, Müller, Pickel 2011: 2–5). Ühe võimaluse, kuidas sekulariseerumist tänapäeva Euroopa kontekstis käsitleda, on pakkunud Belgia religioonisotsioloog Karel Dobbelaere.³⁵ Ta on sekulariseerumise puhul eristanud erinevaid tasandeid (ühiskondlik, organisatsiooniline ja individuaalne ehk makro-, meso- ja mikrotasandid), mis ei ole omavahel tingimata seotud. See võimaldab sekulariseerumist käsitleda diferentseeritult. Nõnda ilmneb, et sekulariseerumine on olnud nähtavam rohkem ühiskondlikul ja organisatsioonilisel kui isiklikul tasandil (Dobbelaere 1999: 234). Sekulariseerumist ongi sageli seostatud just kristluse ja kiriku institutsiooni mõju vähenemisega (Pilli 2005: 220) ajaloos.

³⁵ Ka eesti keeles on tema kontseptsiooni mitmed autorid tutvustanud, nt Remmel 2016: 131; Jaanus, Unt 2012: 214j; Altnurme 2006: 28.

Olulised sotsiaalsed funktsioonid, mida kunagi täitsid Lääne ühiskonnas kirikud, on taandunud sedamööda, kuidas modernne riik ja riigiasutused on võtnud enesele vastutuse poliitika, hariduse, hoolekande jms eest, ka kultuuriliselt ei ole kristlus enam dominantne jõud (Woodhead 2006: 446).

Teoloog Einike Pilli on nimetanud oma väitekirjas sekulariseerumise tunnuste ehk maailma sakraalse iseloomu kadumisenä muuhulgas kaasaegse empiiriliste teadusliku maailmavaate asumist religioosse maailmavaate asemele, inimeste püüet leida oma probleemidele lahendusi teaduse ja tehnoloogia abil, varem aktsepteeritud uskumuste, doktriinide, institutsioonide prestiiži ja olulisuse vähenemist ja kadumist ning religiooni muutumist privaatseks ja personaalseks (Pilli 2005: 220).

Teoloogi ja vaimuliku Urmas Petti sõnul on sekulariseerumise kõige ilmekamaks tunnuseks protsess, mille käigus väheneb nii ühiskonnas, kirikuorganisatsioonides kui ka üksikinimeste jaoks järjekindlalt traditsiooniline religioosne autoriteet (Petti 2005: 300).

Sekulariseerumisprotsessi, selle ulatuse, väljenduse ja tähenduse kohta on esitatud vastandlikke seisukohti, kuid üks on olnud siiski kindel – igasugune religiooni, eriti aga kristluse rolli vähenemine (või siis ka teisenemine) indiviidi ja ühiskonna tasandil on toonud kaasa eelkõige kirikute liikmeskonna kahanemise kõikjal Euroopas, eriti just protestantlike kirikute puhul ja sealjuures väga olulisel määral ka Eestis. See on olnud sekulariseerumise kõige nähtavam tulemus. Kahanenud liikmete arv on aga omakorda toonud kaasa vajaduse teha muudatusi kirikute väljakujunenud organisatsioonilises vormis, see on mõjutanud kirikute finantsolukorda, suhteid riigiga, kirikute juhtimist, vaimulikkonna järelkasvu ja palju muud.

1.1.3. Individualiseerumine ja kirikud

Vaatamata sekulariseerumisele tuleb tõdeda, et religiooni on Euroopas isiklikul tasandil siiani erinevatel viisidel jätkuvalt jätkuvalt võetud, ehkki traditsiooniline religioosne käitumine (nt jumalateenistustel osalemine) on vähenenud. Religioossus aga ei ole kadunud, vaid on teisenenud. Peamine muutus on toimunud selles, et inimeste usklikkus ei ole toetunud reeglina enam etteantud autoriteetidele – usk on inimese isiklik otsus, tuginedes argumentidele, mille üle ta tahab ise otsustada (Petti 2005: 300).

Teine iseloomulik termin sekulariseerumise kõrval on seega olnud religiooni ja religioossuse individualiseerumine. Kui esimene on toonud rohkem kaasa muutusi ühiskondlikul tasandil, siis teine on seotud pigem üksikisikuga ning tema isiklike huvide ja vajadustega. Ehk teisisõnu – religiooni organiseeritud vorm pole enam niivõrd oluline kui religioon ja religioossus ise (Pollack, Müller, Pickel 2011: 5j). Seda on soodustanud ka asjaolu, et inimesed ei otsi religioonist enam üksnes autoriteetseid vastuseid elulistele küsimustele, vaid seda, kuidas parandada isikliku elu kvaliteeti, sh füüsilist ja vaimset tervist ning heaolu (Kääriäinen 2005: 174).

See on tähendanud ühtlasi võimalust üha enam „vabalt otsustada, kas ja kuidas osaleda religioosses suhtluses, mida valida ja kuhu kuuluda. Inimene võib kujundada ise oma usu sünkretismina, valides selle sisu ja vormi. Ka traditsioonilised religioossed uskumused ja praktikad on tihti rikastatud individuaalsete valikutega“ (Altnurme 2006: 32), sealjuures võivad need valikud olla tehtud nii teadlikult kui ka teadmata. Selle tulemusel on saanud toimuda kristluse „liberaliseerumine, mis lõppkokkuvõttes on tähendanud usu individualiseerumist ning institutsionaalse kristluse tuntavat nõrgenemist. On märgata, et üha enam tõlgendatakse tavasid ja Piiblit individuaalselt ja sellist tõlgendust eelistatakse traditsioonilisele ja kiriklikule. See näitab, et kuulekus endiste autoriteetide suhtes hakkab vähenema“ (*Ibid.* 193). Selline religioosne individualiseerumine sunnib ka institutsionaalset religiooni tegema muutusi – üheks võimaluseks on muutuda ise avatumaks pluralismi ja tolerantsuse suunas, teiseks võimaluseks on aga nendele arengutele selge vastandumine (*Ibid.* 28).

Esimesel juhul, mida on esinenud kõige enam Lääne-Euroopa protestantlike kirikute juures, on kirikute poolt esitatud ametlik religioon lubanud endale ise rohkem võimalusi kahtlusteks, otsimiseks ja traditsiooniliste kontseptsioonide ümbersõnastamiseks, doktriinist kinnihoidev religioosus on pidanud valdavalt järele andma mitmekesisemale religioossusele, mis on põhinenud laiemal kristlikul traditsioonil. Nii on institutsionaalne religioon loovutanud oma positsiooni sellisele religioossusele, mis vastab rohkem inimeste vajadustele ja elusituatsioonidele ning on leidnud oma väljenduse ka institutsionaalse religiooni sees (Kääriäinen 2005: 174j), aga samuti ka erinevatele filosoofilistele hoiakutele ja ideedele nagu nt feminism ja keskkonnahoid (Altnurme 2006: 28). Viimaste näidetenäide võib nimetada Saksamaal asuvat Põhjakirikut, varasema nimega Põhja-Elbe kirikut, mis on valinud just liberaalse ja usuelu mitmekesistava tee (vt ptk 1.2.3). Seetõttu on neil olnud alati käsil mitmeid projekte ja tegevusi, mis on tavapärasele kirikutööle andnud veidi teistsuguse suuna ja konteksti, nt keskkonnakaitse teema ja ametisse pandud keskkonnapastor, kes tegeles muuhulgas koguduste nõustamisega keskkonnaalastes küsimustes (Raudvassar 2007: 5) või Hamburgis Ohlsdorfis ühe maailma suurima surnuaia juures tegutsevad spetsiaalselt matustele ja leinatööle, aga ka surnuaiakultuuri edendamisele pühendunud vaimulikud (Altenmüller 2022).

Teisel juhul, kui on tegemist rohkem või vähem vastandumisega ühiskonna arengutele, on püütud rõhutada kiriku ametlikku õpetust ja kohustust seda järgida. Ehk teisisõnu, ollakse vastu religiooni muutumisele inimese individuaalseks valikuks – valikuliselt oma religioosseid veendumusi ja kombeid kujundades kaasneb ühtlasi religiooni sotsiaalse mõjujõu ja tähtsuse vähenemine. Seda suunda on esindanud kõige rohkem õigeusu kirikud ja roomakatoliku kirik, aga ka protestantlikud kirikud endistes idabloki riikides. Sealjuures on ka EELK viimaste aastakümnete valikud olnud pigem ühiskonna arengutele vastanduva suunaga.

Nõnda on sekulariseerumine toonud liikmeskonna kahanemise näol kaasa kirikute üldise positsiooni ja mõju nõrgenemise kõikjal Euroopas, individualiseerimine aga on omakorda seadnud kirikud valikute ette, kuidas muutunud olukorraga toime tulla.

Mil viisil on kirikud olnud võimelised end muutma, et vastata üksikisiku religioossetele vajadustele ja otsingutele? Kas hoida kinni välja kujunenud traditsioonilisest õpetuse tõlgendusest või kohaneda kaasaegsete arengutega, muuta ja kohandada oma misjonistrateegiaid?

1.1.4. Suund konservatiivsusele

Euroopa kirikute tänapäevast olukorda analüüsid ilmneb, et teoloogiliste, ühiskondlike ja moraali puudutavate teemade ja küsimuste üle peetav arutelu on käinud peamiselt liberaalse ja konservatiivse³⁶ hoiaku ja suuna vahel (Seymour 2010: 592), ehk teisisõnu on küsimus olnud selles, kuidas suhtuda ühiskonnas toimuvatesse protsessidesse.

Sealjuures on liberaalsuse ja konservatiivsuse telg ideoloogiliselt ja emotsionaalselt tugevasti laetud ning lisaks teoloogiale on see aktuaalne ka ühiskondlikes ja poliitilistes debattides. See teeb selle kirjeldamise ja iseloomustamise raskeks, sest laetusega kaasneb enamasti liigne lihtsustamine või sildistamine. Seetõttu on mõnikord soovitatud teiste mõistete või mudelite kasutamist,³⁷ mis aitavad erinevaid seisukohti paremini selgitada. Samas on nende, teineteisele sageli vastanduvate mõistete kaudu esitatavad määratlused ja hinnangud kiriku arengu analüüsimise jaoks siiski piisavalt olulised, et neid käsitleda.

1990ndate alguseks oli EELK üldkiriklik teoloogiline pale võrreldes luterlike kirikutega Baltimaades ja Venemaal säilinud liberaalsemana (Kuusniemi 2015), olles mõjutatud liberaalsetest Skandinaavia ja Saksa luterluse suundadest (Rohtmets, Altnurme 2018: 243), sest just nende maade kirikuid peeti oma suurimateks partneriteks ja eeskujudeks. See liberaalne hoiak ei seostunud aga otseselt ajaloolise liberaalse teoloogiaga (vt ptk 2.1.1), vaid oli laiem – see on väljendunud nt teoloogilise kõrghariduse väärtustamises, naiste ordineerimise pooldamises, heas koostöös riigiga jne. Järgnevad aastakümned on selles osas toonud muutusi – eriti just peale sajandivahetust on üldkiriklikult üha enam esile kerkinud suund suurema konservatiivsuse poole. See on kõige enam väljendunud konservatiivsetes moraali ja eetikas puudutavates küsimustes ja vastandumises ühiskonnas levivatele liberaalsetele hoiakutele, hoides n-ö traditsioonilisi kristlikke väärtusi kiiresti muutavas ühiskonnas. Need on ühtlasi küsimused, mis on ühiskonnas teravalt esile kerkinud (nt perekonnaväärtused, aga ka religiooniõpetus koolides) ja palju arvamusi tekitanud ka väljaspool kirikut. Sellist kirikute ja ühiskonna vastandumist ja sellest tulenevalt üha suuremate vastuolude tekkimist on nimeetanud ka Hispaania religioonisotsioloog José Casanova, kes on toonud välja tähelepaneku, et mida ilmalikum on ühiskond, seda tulisemad on religiooni teemadel toimuvad arutelud ja konfliktid ja seda enam on religioon esindatud poliitikas (Casanova 1994: 227jj).

³⁶ „Eesti keele seletav sõnaraamat 2009“ annab mõistele „liberaalne“ tähenduseks salliv, vabameelne, mõistele „konservatiivne“ aga vanameelne, uuendusvaenulik, alalhoidlik.

³⁷ Nt on teoloog David Ford eesti keelde tõlgitud teoloogia sissejuhatuse õpikus nimetanud viis tüüpi, kuidas kristlust saab modernsusega seostada – alates täielikust alluvusest mõnele filosoofiale või maailmavaatele kuni täieliku pühakirjale toetumiseni (Ford 2014: 34–42).

Selline areng ei ole olnud ainuomane üksnes Eestile. Konservatiivset suunda on esindanud üldiselt kõik endised idabloki kirikud, eesotsas roomakatoliku ja õigeusu kirikutega, kes on olnud kriitilised Euroopas toimuvate liberaalsete ühiskondlike ja poliitiliste arengute, aga ka islami levimise vastu (*Eastern and Western... Pew Research Center* 2018). Tõsi, näiteks roomakatoliku kirikus on ka liberaalsemaid vaimulikke (nt Saksamaal), kes on soovinud kehtestada moraaliküsimustes paindlikumaid seisukohti. Alalhoidlikke vaateid jagavad ka Ida- ja Kesk-Euroopa riikide luterlikud kirikud. Sealjuures oli NSVL koosseisu kuulunud riikides religioonipoliitika veelgi karmim ja selle tulemusel on endiste Nõukogude Liidu alade inimesed ja ühiskonnad tervikuna olnud hiljem pigem kirikukaugemad ning sealsed kirikud omakorda traditsioonilisemad (Kilp 2012) – kirikud ei saanud aktiivselt kaasa rääkida ühiskonna arengutes ega vastavalt nendele arengutele ise muutuda ja areneda (Ketola 2007: 80, Tomka 2011: 16j). Kuna kirikud olid ühiskonna arengutest pikka aega eemale tõrjutud, on neil seetõttu olnud raskem kaasaja ühiskondlike arengutega hakkama saada, seda enam, et tehnoloogilised ja teaduslikud arengud on muutunud üha kiiremaks (Petti 2008: 29). Raskusi on olnud ka viisaka arutelukultuuri omaksvõtmisega, sest selleski vallas jättis Nõukogude aeg kirikutele suure tühimiku.

Sellised tendentsid on teatud määral mõjutanud ka kiriku suhteid oma partnerkirikutega: EELK peapiiskop Andres Põder keeldus nt osalemast liberaalsete vaadetega Soome peapiiskopi Kari Mäkise ametisse pühitsemisel 2010. aastal, koos Läti ja Ingeri luterlike kirikute peapiiskoppidega ei osaletud samal aastal ka Helsingi piiskopiks valitud Irja Askola ametisse pühitsemisel (Saard 2013: 531). Seevastu on rohkem otsitud koostööd nendega, kes on sarnasemad. EELK senised partnerkirikute esindajad on sageli väljendanud muret Ida-Euroopa luterlike kirikute konservatiivsete arengute osas, samas tuues esile, et sellised väljakutsed võivad neil endilgi ees seista. Üks selline näide esineb õp Burchard Liebergile, kauaaegsele EELK kaastöölisele ja abistajale Saksamaalt pühendatud mälestuste-raamatus 2014. aastal, kus Kurhessen-Waldecki maakiriku tollane ülemkirikunõunik Ruth Gütter tõi EELK olukorra kohta välja järgnevad tähelepanekud: „Siiski on kirikus ka inimesi, kes tõmbuvad oma kõrgkiriklikku siseellu ning eristuvad selgelt Lääne-Euroopa kirikute liiga liberaalsena paistvast hoiakust näiteks naiste ordinatsiooni või homoseksuaalsuse küsimuses. Kasvav sekulaarsus tekitab paljudes ebakindlust ja viib, selle asemel et võtta vastutus, eemalehoidmisele maailmast“ ja tagasitõmbumiseni „vagasse siseellu“ (Gütter 2014: 100j). Ehk teisisõnu, selle asemel et olla kirikuna ühiskondlikult ja sotsiaalselt seotud ja kaasatud, on valitud pigem kristlikule ja kiriklikule elule tähelepanu pööramine ja seeläbi ühiskonnale vastandumise tee (Põder 2017: 85).

Kokkuvõtvalt, Euroopa kirikud kõikjal Euroopas on viimaste aastakümnete jooksul olnud raskustes paljude teemadega – eetilised küsimused homoseksuaalsuse, eutanaasia, abordi jms kohta, naisvaimulike küsimus, majanduslikud raskused kirikute ülalpidamisel, liikmeskonna ja vaimulike vähenemine, – ja see on tekitanud kirikutesiseseid ja -vahelisi pingeid. Paljudes kirikutes on neil teemadel peetavad debadid ja vastasseisud kujunenud niivõrd suureks, et kirikud on lõhene-

mise äärel (nt koguduste eraldumine üldkirikust, vaimulike üksteise mittetunnustamine jmt), anglikaani kirikus ja skandinaavia kirikutes on vaimulike seas esile kerkinud liikumisi, mis liberaalseid suundumusi nimetatud küsimustes ei toeta (vt ptk 1.2.2). Nõnda ongi saanud konservatiivne teoloogia levida ja areneda, sest liberaalsete ühiskondade võetud suund, mis on olnud nähtav ka Eestis, on andnud hea võimaluse konservatiivsetele väärtustele toetudes sellisele arengusuunale vastanduda. Konservatiivsus vaimulike seas on kasvamas ning erinevalt liberaalidest on nende vaimulike iseloomustamine keerulisem.

1.1.5. Kirikute olukord uues religiooses situatsioonis

Kirikuloolane Riho Saard on oma Euroopa kirikuajalugu tutvustavas raamatus võtnud kokku laialt levinud tõdemuse, et suur osa eurooplaste kristlusest on oma iseloomult agnostitsistlik, religioossus pluralistlik ja usk individuaalne ning Euroopast on saanud alates reformatsioonist religioosselt ebaühtlane territoorium, ning on ennustanud, et 21. sajandil õpib suurem osa eurooplastest olema religioossed või spirituaalsed ilma kirikuta ja selle õpetuste abita (Saard 2005: 398).

Kiriku jaoks pole sellises olukorra pidevas muutumises siiski midagi uut. Urmas Petti sõnul on kiriku roll ühiskonnas ning indiviidi religioossus alati teisenenud, toimuvaid muutusi ei pea ilmtingimata ohu märkidena vaatlema. Staatile muutumatus pole kunagi olnud kiriku identiteedi alus. Kirik on küll teatavate traditsioonide hoidja ja säilitaja, ent samas ka traditsiooni looja. See tähendab vajadust tunnistada, et ka praegu valitseb kirikus arvamuste, seisukohtade ja kujutluste paljusus ning sellele vastavalt on mitu erinevat edasise arengu võimalust: „Sekulariseerumine toob kiriku jaoks kõigepealt kaasa vajaduse tunnistada toimunud muutusi ausalt, lahus väärtustavast hinnangust. Tuleb tunnistada, et kirik tegutseb totaalselt teisenenud ühiskondlikes oludes. Ilma igasuguse teadliku aktiga on ka kirik juba muutunud ning sellega peab paratamatult arvestama igasuguse tegevuse planeerimisel“ (Petti 2005: 301, 303).

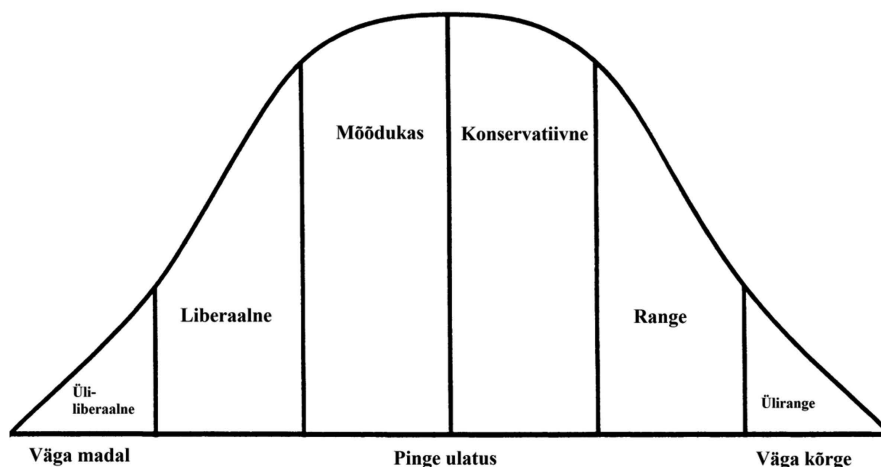
Ehkki Eesti kontekstis on sekulaarsel ratsionalismil olnud tugev positsioon avalikus ruumis ja nt koolihariduses ja see on oluline mõjutaja, on siiski tõenäoline, et mingisugune usk eksisteerib kõrvuti üha sekulaarsema elu mõistmisega, ning nende omavaheline suhe saab pigem olema pikaajaline ja keeruline, kui et üks asendub lihtsalt teisega. Kirikud peavad neid arenevaid mudeleid arvesse võtma ja nende mõju rakendama individuaalselt ja kollektiivselt (Davie 2007: 140).

Need arengutendentsid on seadnud kiriku institutsioonidele ette suured väljakutsed. Religiooniuurijate üldine hinnang on, et religiooni institutsionaalne vorm kirikute kujul on kaotanud oma tähtsust.

Teadlik kohandumine ja muudatuste tegemine reaktsioonina muutuvatele oludele ühiskonnas võib kulgeda kahes suunas, nagu eelpool juba nimetatud. Üks võimalus on olnud sarnaselt Lääne suurte kirikutega otsida võimalusi ühiskonna arengutega kaasa minemiseks, teiseks võimaluseks on aga olnud nendele vastandumine. Religioosse organisatsiooni arengud ja muutused võivad toimuda ka

otseselt seda endale teadvustamata, vaid reaktsioonina muutuvatele oludele ühiskonnas.

Sealjuures on üks oluline tegur just liikmeskonna suurus – selle kasvamine või kahanemine mõjutab otseselt organisatsiooni toimimist ja dünaamikat. Religioonisotsioloogid on toonud liikmeskonna suurusega seotult välja erinevaid mudeleid, mis iseloomustavad organisatsioonilise käitumise tüüpe ja vahekorda. Ühe sellise muutuste mudeli on esitanud USA religiooniuurija Rodney Stark, kes on religioonisotsioloogia klassikalist kirik-denominatsioon-sekt teooriat (Dawson 2009: 526–530 ja 540j; Furseth, Repstad 2006: 133–135) kirjeldanud, märkides uudse seisukohana nende vaheliste muutuste dünaamikat kommenteerides, et liikumine ei toimu ainult sektilt kiriku suunas, vaid võib esineda ka vastupidi – kirikust sektiks (vt Joonis 1). Koos Roger Finkega kirjutatud artiklis tõi ta välja, et pinge suuremine või vähenemine ümbritseva ühiskonnaga mõjutab religioosse grupi enda aktiivsust ja see omakorda nende liikmeskonna arvu (Finke, Stark 2000: 188).

Joonis 1. Kirikust sektiks. Religioossete organisatsioonide vahekord ühiskonnaga.

Nad leidsid, et mida väiksem on grupp, seda kinnisem, suletum ja fundamentalistlikum on selle käitumine. Nõnda sarnaneb religioossetes organisatsioonides osalemine normaaljaotuse (*bellshape*) kaarega, mis iseloomustab suhtumist kultuuri ja ühiskonda – ühes otsas on üliliberaalne avatus ning teises otsas ülirange ehk täielik vastandumine. Mõlema poole äärmuslikud organisatsioonid saavad liikmete arvu kasvatada vaid tsentrumile lähenedes (*Ibid.* 177), mis tähendab aga ühtlasi oma nõudmiste vähendamist. Nõnda on religioossed organisatsioonid kas suures või madalas pinges ühiskonnaga. Keskmises pingevalas on nende omavaheline konkurents järgijatele kõige suurem, kuid seal on ka kõige rohkem võimalik neid leida, sest religioossed grupid, mis on väga madalas või väga kõrges

pinges ühiskonnaga, kaotavad liikmeskonda. Väga radikaalsete gruppide liikmeskond on samuti väike. Nad peavad liikuma keskmise pingeala poole, et neid tagasi võita. Ühest küljest aitab range distsipliin hoida ustavate liikmete lojaalsust, kuid teisalt muutub see religioosne grupp ümbritseva keskkonna jaoks vähem atraktiivseks (Furseth, Repstad 2006: 145).

Kas sellist arengut, et ühiskonnas toimuvate muutuste mõjul on muutunud pinge religioosse organisatsiooni ja ühiskonna vahel ning seeläbi ka religioosse organisatsiooni tüüp, on olnud võimalik kirjeldada ka EELK puhul?

Starki ja Fincke sekt-denominatsioon-kirik kolmikjaotust ning nende tüüpide omavahelist vahekorda ja üleminekut ühelt teisele on tutvustanud religiooniuurija Jaanus Plaat 2001. aastal, tuues välja, et see protsess ei pruugi olla erinevate usuühenduste puhul kuigi sarnane ega ka ühesuunaline: „usuorganisatsioonid ühendavad endas sageli väga erineva orientatsiooniga inimesi ja fraktsioone (vaadel-davat tüpoloogiat järgides nt sektiliku ja kirikliku orientatsiooniga)“ (Plaat 2001: 325).

Plaat tõi selle mudeli toimimise Eesti konteksti, kinnitades, et Nõukogude perioodil toimunud arengud tõid EELK-le sektile omaseid tunnuseid, eeskätt seoses mõju vähenemisega ühiskonnas ning liikmeskonna kahanemisega, kaotades nõnda rahvuskirikule iseloomulikke jooni (*Ibid.* 330). Ta leidis, et Nõukogude perioodi mõjul muutus luterlik kirik rahvuskirikust sisuliselt sekti tüüpi usuühenduseks, sest olukord ei võimaldanud senisel kujul rahvuskirikuna edasi tegutseda. Kristlus muutus „normist alternatiiviks“, mistõttu kirikutega liitus uusi inimesi, kel olid varasemaga võrreldes teistsugused huvid (Altnurme 2013: 49j).

Erinevalt varasemast on aga alates 1990ndatest olnud kirikutel võimalik ise oma käekäiku suunata ning erinevaid valikuid teha. Seetõttu on EELK areng saanud toimuda teistes tingimustes kui Nõukogude ajal, sest muutused ja muudatused ei olnud enam otseselt peale sunnitud, ka vahekord ehk pinge ühiskonnaga oli kiriku enda valida. 1990ndatel toimunud arengutega jõuti muutuda pigem denominatsiooni tüüpi organisatsiooniks, kes aga vastuseks ühiskonna liberaliseerumisele ja liikmete jätkuvale kaotamisele, valis taas tee sekti suunas s.t on asunud keskmisest konservatiivsematele positsioonidele (ehk suurendanud pinget ühiskonnaga) ja on nõnda omandanud sektile iseloomulikke tunnuseid.

Kuidas on tänapäeva luterlikud kirikud nende väljakutsetega toime tulnud? Kas on valitud pinge suurendamine või vähendamine ühiskonnaga? Milline on olnud EELK positsioon ja olukord võrreldes teistega? Sellest annab ülevaate alljärgnev tutvustus EELK-ga lähemalt seotud luterlikest kirikutest – liberaalseid väärtusi esindavad saksa ja skandinaavia kirikud ning traditsioonilisi ehk konservatiivseid väärtusi kandvad balti kirikud (liberaalsuse ja konservatiivsuse vastandumise kohta vt ptk 3.3.6).

1.2. Tänapäeva luterlased ja luterlikud kirikud

1.2.1. Luterlikud kirikud ja EELK

Esmalt, kui palju on tänapäeval luterlasi ja luterlikke kirikuid?³⁸ Suurima luterlikke kirikuid ühendava organisatsiooni Luterlik Maailmaliit (LML) liikmeks oli 2023. aasta seisuga 150 luterlikku kirikut 99 maalt (*Member...LWF 2023*), kuid lisaks neile on veel ka terve hulk end luterlikuks pidavaid kirikuid, mis sellesse organisatsiooni ei kuulu. 2016. a seisuga oli LML andmetele tuginedes luterlaste arvuks üle maailma enam kui 74 miljonit – neist Euroopas elas peaaegu pool ehk 34,7 miljonit (suurim liikmeskond oli Rootsis 6,3 miljoniga), Aafrikas 23 miljonit (suurim liikmeskond oli Etioopias 7,9 miljoniga), Lõuna- ja Kesk-Ameerikas 780 000 (suurim kirik Brasiilias 670 000 liikmega), Põhja-Ameerikas 3,9 miljonit (suurim kirik Evangeelne Luterlik Kirik Ameerikas 3,6 miljoni liikmega) ning Aasias ja Okeaanias 11,8 miljonit (Indoneesias oli 4,2 miljonit luterlast, Austraalias oli suurim luterlik kirik 60 000 liikmega) (*More than...LWF 2016*). Neile lisandub enam kui 3 miljonit luterlast teistest iseseisvatest kirikutest (neist suurim on Missouri Sinod USA-s kahe miljoni liikmega), mis ei ole LML-ga liitunud.

Sealjuures on üleüldine luterlaste arv maailmas kasvamas, kasv toimub peamiselt Aafrikas ja Aasias, samas kui Euroopas ja Põhja-Ameerikas toimub liikmeskonna kahanemine. See on oluline aspekt, arvestades piirkondade kultuurilisi, teoloogilisi ja muid eripärasid. Traditsiooniline ja ajalooline, Saksamaalt alguse saanud luterlus on hoopis erinev Aafrika kultuurilises ja geograafilises kontekstis. Seda on tõdenud ka LML-i juures oikumeeniliste suhete sekretärina töötanud ja alates 2021. aastast peasekretärina töötav EELK õpetaja Anne Burghardt, kes on öelnud, et selline situatsioon on iseenesest tervitatav: „Palju kirikuid, kuhu luterlus on jõudnud alles üsna hiljuti, ei kannu endaga kaasas mitmete Euroopa luterlike kirikute ajalugu, mida iseloomustab mõnes piirkonnas aastasadu väldanud konfrontatsioon rooma-katoliku kirikuga või teisel jälle riigi ja kiriku liigne seotus. „Noored“ kirikud toovad endaga sageli kaasa uusi perspektiive, aga ka uut vaimset ja vaimulikku jõudu, meenutades vahel „vanadele ja väsinutele“ noorusliku värskusega Kristuse ja evangeeliumi vabastavat ja lohutavat sõnumit. See juhib omakorda küsimuse juurde luterlikust identiteedist“ (Burghardt 2013).

Luterlikud kirikud on tekkinud erineval ajal ja erineval viisil. Riigikiriku süsteem on omane vaid mõnedele Euroopa riikidele. Põhja- ja Lõuna-Ameerika luterlikud kirikud on rajatud immigrantide poolt, luterlikud kirikud Aasias ja Aafrikas on aga tekkinud Euroopa ja Põhja-Ameerika misjonitöö tulemusena (Hjelm 2010: 743).

Nõnda võivad luterlikud kirikud hoolimata oma ühisest nimest olla väga erinevad. Luterlike kirikute organisatsioonilised erinevused põhinevad ajalooliselt

³⁸ Loe lisaks **Burghardt**, Anne. Luterlus üleilmsest perspektiivist. – *Akadeemia*, nr 10/2017, 1773–1795.

kujunenud teoloogilistel argumentidel ja kaalutlustel, mis on olulisteks identiteedi määrajateks tänasel päevalgi (vt ptk 3.1.1).

EELK asub ajalooliselt ja geograafiliselt kahe Euroopa suurima luterliku traditsiooni vahel. Nendeks on Skandinaavia luterlus³⁹ (seda suunda esindavad tänapäeval Porvoo ühisavaldusega alates 1994. aastast liitunud kirikud, mille üheks asutajaliikmeks on ka EELK, vt ptk 4.3.1) ja Saksa luterlus⁴⁰ (seda esindab tänapäeval endine Leuenbergi konkordia ehk Evangeelsete Kirikute Osadus Euroopas – EELK on liige alates 1975. aastast).⁴¹ Lisaks on Eestil endise idabloki riigina palju ühist ka teiste Kesk- ja Ida-Euroopa riikidega, mille kirikute ja ühiskonna vahel on olulisel määral kujundanud ligemale 50-aastane poliitiline ja religioonivaenulik olukord. Kõik need tegurid – ajaloolised Skandinaavia ja Saksa luterluse vormid ja kontekst ning tänapäevane postsotsialistlik riik ja ühiskond – on mõjutanud kiriku arenguid ka tänapäeval nii kaudselt kui ka otseselt. Lisaks ajaloolistele ja traditsioonilistele sidemetele seovad majanduslikud suhted ja sõprussidemed EELK-d samuti peamiselt just Skandinaavia ja Saksa kirikute ja kogudustega. Kokkupuuted teiste Kesk- ja Ida-Euroopa kirikutega nii tihedad pole olnud (Sažko 2007), välja arvatud lähinaabritega Baltimaadest ja soome-ugri liikumise kaudu ka teatud määral Ungari luterliku kiriku ning Venemaal asuvate Ingeri ja Siberi kirikutega (2000. a tegevusaruanne). 2013. aasta seisuga oli EELK-l 222 välismaist partnerkogudust või -praostkonda (Pöder, 2013. a tegevusaruanne: 8). Kõige rohkem oli ametlikke sõprussidemeid ja koostööd Skandinaavia kirikutega: Soomes asus ligemale 150 sõpruskogudust, Rootsis 18 sõpruskogudust, Norra ja Taani kirikutes 6 kogudust. Seejärel tuli Saksa kirik – Põhja kiriku, Kurhessen-Waldecki kiriku jt sealsete kirikutega oli 37 erinevat ametlikku kontakti, ja teised Baltimaade luteri kirikud. Neile lisandusid eri riikides asuvad kristlikud organisatsioonid: näiteks Saksamaal tegutsevad *Gustav-Adolf-Werk* ja *Martin-Luther-Bund*, aga ka näiteks Norra ja Soome misjoniseelsid. Vähemal määral oli üksikuid sõpruskogudusi muudest riikidest nagu nt Šveits ja Holland jne, kuid need tuginesid eelkõige isiklikele kontaktidele. Peapiiskop Pöder tões 2012. aasta kokkuvõttes aruandes, et välissuhted ja oikumeenia olid arenenud tõusujoones ning tõi välja, et uudse suunana olid aktiivseks muutunud suhted Inglismaa kirikuga, mille 2010. aasta üldsinodist võttis osa ka EELK delegatsioon, ja eriti Rochesteri piiskopkonnaga, mille esindajad olid sageli osalenud vaimulike konverentsil (Pöder, 2012. a tegevusaruanne: 8).

³⁹ Skandinaavia luterlus – riigil ja kirikul on tihed seos (nn riigikirikud), samas riigiti on see vahelkord mõnevõrra erinev. Oluline on ajalooline piiskopiamet ja selle järjepidevus, mis tugineb apostellikul suhtesessioonil. See on Skandinaavia kirikuid toonud lähemale ka anglikaani kirikule. Reformatsiooni käigus ei loodud uut kirikut, vaid võeti vana katoliiklik traditsioon lihtsalt üle, see on seadnud kiriku tänaseks eklesioloogiliselt teistele alustele, oluline on hierarhia ja struktuur. Ajalooliselt ollakse luterliku ortodoksia kaitsjad (vt Lund 2004: 1206–1212).

⁴⁰ Saksa luterlus – riik ja kirik ei ole omavahel nii tihedalt seotud, koostöö reformeeritud ja unioonkirikutega, puudub ajalooline piiskopiamet, sest reformatsiooni käigus loodi uus kirik (vt Lund 2004: 1194–1200).

⁴¹ Mõlemad tekstid on leitavad EELK kodulehelt (05.02.2020 seisuga).

Olulisematest luterlikke kirikuid hõlmavatest ühendustest, kuhu kuulub ka EELK, on juba nimetatud Luterlik Maailmaliit ja Kirikute Maailmanõukogu, lisaks veel oikumeenilised ühendused ja liidud Euroopa Kirikute Konverents, Porvoo ja Leuenbergi osaduskonnad.⁴² Kõik sellised erinevad liidud ja organisatsioonid on olnud olulised oikumeenilise tegevuse ja koostöö jaoks, ühendades nii luterlikke kirikuid omavahel kui ka teisi kirikuid. EELK arengukavas aastateks 2008–2017 on oikumeeniliste, partnerlus- ja välissuhete peatükis kirjeldatud erinevaid tegevussuundi ja nende olulisust kahes osas: esmalt luterliku identiteedi hoidmine ja tugevdamine ning teiseks rahvusvaheliste oikumeeniliste suhete arendamine. Esimese alla kuulusid koostöö arendamine LML-ga, mis väljendus selle komisjonide ja juhtorganite tegevustes osalemises, Balti luterlike kirikutega (ühisürituste korraldamine vaimulikele ja töötajatele) ning Venemaa, Ameerika, Saksamaa ja Skandinaavia luterlike kirikutega nii konsistooriumi kui ka allasutuste ja koguduste tasandil. Rahvusvaheliste oikumeeniliste suhete arendamise alla kuulusid tähtsuse järjekorras Porvoo Osadus (eraldi on esile toodud Rochesteri piiskopkond), Evangeelsete Kirikute Osadus Euroopas (eraldi esile toodud Kurhessen-Waldecki Evangeelne Kirik), Euroopa Kirikute Konverents ning Kirikute Maailmanõukogu (Arengukava 2008: 45).

EELK peamine seos kõigi nimetatud ühendustega on väljendunud peamiselt igasugustel üritustel ja kogunemistel osalemisega. Kirik on ennekõike võitnud kontaktide ja suhete loomisest, aga ka kursis olemisest uuemate arengute ja suundadega ja osalemisest üldisemas teoloogilises diskussioonis. Refereerides EELK vaimuliku Tiit Pädami mõtteid EELK oikumeenilisest enesemääratlusest – naaberkirikud on tähtsad EELK eklesioloogilise identiteedi jaoks, luterlikud naaberkirikud on võimaluseks saada vaimulikku abi ja tuge, aga nad on ka kriitiliseks peegliks läbi teiste pilgu (Pädam 2017: 196). Porvoo ja Leuenbergi osaduskondadega ühinemine on lisaks ärgitanud arutelu mitmete teoloogiliste küsimuste üle, nt Porvoo ühisavalduse koostamise käigus pidid iga osavõtva kiriku esindajad lisaks kõneluste käigus sõna võtmisele ja arvamuste avaldamisele esitama kirjalikult ülevaate oma kiriku struktuurist, vaimulikest ametitest, konfirmatsioonist jms (Semm 2006: 3 ja 5, vt ptk 4.3.1).

Teisalt on paljud kontaktid välismaal ja sõpruskogudused võimaldanud ka olulist materiaalselt abi. Nii on nt EELK keskasutuste eelarve üldiselt olnud sõltuv välisabist, ehkki välisabi ulatus on aastatega langenud. Koguduste tasandil oli majanduslik olukord kirjum. Väliskoguduste materiaalselt ja moraalselt abi on üldjuhul hinnatud siiski kõrgelt (Sažko 2007: 82), nt 2013. aastal laekus kogudustele välisabi ligi 800 000 eurot, konsistooriumi kaudu vahendatud sihttoetus lähenes 300 000 eurole (Pöder, 2013. a tegevusaruanne: 8). Rahalisest toetusest enam on aga püütud rõhutada muud kasulikku, nagu on aruandes väljendanud peapiiskop Pöder: „Suurim rikkus on aga suhtluse kaudu saadud usukinnitus, kasvav kompetents ja võimalus maailma asjades kaasa rääkida“ (*Ibid.* 8).

⁴² EELK oikumeenilisi suhteid ja enesemääratlust analüüsib Pädam 2017: 184–197.

EELK-l on olemas veel aktiivsed suhted ka luterlike kirikutega Ameerika Ühendriikides, sealjuures teoloogiliselt vastandlike Delaware-Marylandi Sino-diga Ameerika Evangeelsest Luterlikust Kirikust ja eraldiseisva Missouri Sino-diga, ning ka teiste konfessioonidega nii Eestis kui ka Euroopas, peale anglikaani kiriku veel metodisti kiriku ja õigeusu kirikutega.

Kokkuvõttes, EELK oikumeeniline tegevus ja välissuhted teiste luterlike kirikute ja kiriklike organisatsioonidega on alates 1990ndate algusest olnud väga mitmekülgsed ja aktiivsed. Peale majandusliku abi, mis oli iseäranis oluline just 1990ndate esimeses pooles, on nendest suhetest ja kontaktidest palju kasu olnud ka teoloogilise arengu ja diskussiooni mõttes. EELK on aktiivselt osalenud erinevate ühenduste ja liitude töös, see on aidanud muuhulgas kaasa enese paremale tundma õppimisele.

1.2.2. Skandinaavia kirikud

Skandinaavia luterlike kirikute (Soome, Rootsi, Taani, Norra, Island) kokku-puude Eesti ja EELK-ga on kõige suurem olnud 20. sajandil, ehkki ajaloolised sidemed ja traditsioonid ulatuvad juba aega, mil Eesti alad on olnud Rootsi valitsejate alluvuses (Kõpp 2009: 39j). EELK rajamisel ja Eesti rahvakiriku loo-misel 1917. ja 1919. a esimeste kirikukongresside käigus oli oluline vähendada saksapärasest härraskiriku mentaliteeti ja saksa mõjusid ning seepärast otsiti eeskujuga tuge ja koostööd eelkõige lähimatelt naabritelt Skandinaaviast, 1930. aastatel aga ka näiteks anglikaani kirikult (Vihuri 2007: 173–184, vt ptk 2.1.1). Nõukogude perioodil aitasid sidet hoida Eestist põgenenud kirikutegelased, kes olid eriti aktiivsed Rootsis, kus asus ühtlasi üks suurimaid eesti pagulaste kogu-kondi (Pikkur 2006: 2). Ka Soome kirikuga, kes oli lähim naaber raudse eesriide taga, käis tihe koostöö, mis sai alguse juba 1950ndatel (Engman 2011: 137; Saard 2005: 52).

Skandinaavia kirikutel on väga palju sarnast: kõik kirikud on olnud riigikiri-kutena⁴³ enamuskirikud, kuhu kuulub automaatselt suurem osa elanikkonnast, kes teisalt on samal ajal ka väga sekulariseerunud (Markkola, Naumann 2014: 1j). Kõik kirikud on üldiselt tuntud oma liberaalsuse poolest, mis väljendub eriti homoseksuaalsuse küsimustes – homoseksuaalse orientatsiooniga vaimulikud, homoabelude õnnistamine ja laulatamine on enamasti läbi arutatud ja kirikutes aktsepteeritud (vt ptk 3.3.2); kõigis kirikutes ordineeritakse vaimuliku ametisse naisi, esimene naine ordineeriti Taanis 1948, Rootsis 1960, Norras 1961 ja Soomes aastal 1988 (Vaahtoranta 2007: 155). Uemal ajal on ametisse seatud ka naispiiskoppe, ehkki kõige esimene luterlik naispiiskop Maria Jespen pühitseti ametisse hoopis Põhja-Elbe kirikus Saksamaal 30. augustil 1992, pühitsemisel osales ka EELK peapiiskop Kuno Pajula (EELK 24. KK 1. istungjärk 1992: 2). Täpsema ülevaate naispiiskoppidest on siinkohal kirjutanud Riho Saard, kes toob välja, et Skandinaavia kõige esimene naispiiskop Rosemarie Köhn pühitseti

⁴³ Riigikiriku staatus on tänapäeval säilinud veel Taani ja Islandi luterlikel kirikutel, Norras ja Rootsis lahutati riik ja kirik vastavalt 2017. ja 2000. aastal, Soomes aga juba märksa varem, 1923. aastal.

ametisse 1993. a Norras ja pärast teda on Norras piiskopiks valitud veel neli naist, Taanis kaks ja Rootsis neli, Soome sai endale ajaloo esimese naispiiskopi aga 2010. a, kui Helsingi piiskopiks pühitseti liberaalsete vaadetega Irja Askola (Saard 2013: 531).

Samuti on igas riigis kirikul oluline roll rahvusliku identiteedi osana. Ajalooliselt tihe seotus riigiga ja suurema osa rahvastiku kuulumine kirikusse (protsendid 2014. a seisuga: Norras 74%, Taanis 78%, Rootsis 65%, Islandil 74% ja Soomes 74% elanikkonnast – need arvud ja osakaal vähenevad kõigil umbes ühe protsendi võrra aastas⁴⁴), on jätkuvalt veel aluseks sellele, et luterlik identiteet on loomulik osa nende rahvuslikust ja religioosest identiteedist ja skandinaavlasteks olemisest, skandinaavia ehk põhjamaa identiteedist, nagu on kirjutanud Soome kirikuloolane Martti Vaahtoranta (Vaahtoranta 2007: 154). Kuigi kiriklike talituste arvud on suured, on üldine pühapäevane kirikus käimine, palvetamine ja pühakirja lugemine väga vähene ning religiooni roll inimeste elus vähetähtis (Davie 2007: 141).

Nõnda on Põhjamaad üheks sekulariseerunumaks ühiskonnaks maailmas, hoolimata kirikute heast majanduslikust olukorrast ning suurest liikmeskonnast. Seetõttu on religioonisotsioloog Grace Davie toonud Skandinaavia puhul välja toimiva vikaarreligiooni mudeli – ühiskond peab kirikut üleval, makstes jätkuvalt kirikumaksu, mille tulemusel on kirikul võimalik tööle võtta suurel hulgal professionaalseid töötajaid ning pidada üleval kirikuid ka väiksemates kohtades. Religiooni kultuuriliste aspektide eest on hästi hoolt kantud. Samas ei tähenda see muidugi ilmtingimata, et skandinaavlastel külastaksid kirikuid sageli või usuksid ilmtingimata luterlikke tõekspidamisi. Otse vastupidi, nad on iga võrdleva skaala põhjal hoopis ühed kõige vähem uskuvad ja praktiseerivad rahvad maailmas (Davie 2007: 25).

Skandinaavia kirikute paljudest sarnasustest hoolimata on kiriku olukord igas riigis ometi pisut erinev, väljendudes riigi ja kiriku vahekorras, teoloogilistes arengutes, hoiakutes ja ajaloos. Seoses ametlike kirikute liberaalsuse ja ühiskonna sekulariseerumisega on terves Põhjas luterlik kirik sisemiselt segaduses ja silmitsi muutustega (Vaahtoranta 2007: 154). Toimub traditsiooniliste rahvakirikute lagunemine, erinevad grupid ja liikumised nagu nt *Missionsprovinsen* Rootsis⁴⁵ või *Luthersättiö* Soomes on üritanud Vaahtoranta sõnul kirikus alal hoida luterlikku pärandit, tegutsedes sealjuures väljaspool ametliku kiriku struktuure. Nii Rootsis kui Soomes vaieldakse nende preestrite ordinatsiooni üle, keda ordineeritakse väljaspool üldkirikut ning kes keelduvad koostööst naisvaimulikega.

Ametlikud luterlikud kirikud on moodustanud samas aga ühiskonnas kindlalt osa põhjamaade identiteedist. Riiklikud kirikumaksud aitavad neil üleval pidada

⁴⁴ Andmed kogutud kirikute ametlikelt kodulehekülgedelt – vaadatud 04.04.2020.

⁴⁵ 1993. aastal võeti vastu otsus, et iga vaimulikukandidaat peab andma allkirja, et on nõus koostööd tegema kõigi vaimulikega nende soost olenemata. 1997. aastal asus ametisse esimene naispiiskop. Sellised otsused ajendasid 2003. aastal konservatiivsemad vaimulikud rajama iseseisva misjoniprovinci (*Missionsprovinsen*). 2005. aastal ordineeriti selle liikumise piiskopiks Arne Olsson, mida Rootsi kirik aga ei tunnustanud (*The Mission Province...*).

nii ajaloolisi kirikuhooneid kui ka moodsaid kogudusekeskusi (Vaahtoranta 2007: 155) ja hoida töös ulatuslikku hoolekandesüsteemi.

Need segased olud erinevate kiriklike liikumiste vahel on kajastunud üha enam ka EELK välissuhetes. Järjest enam on muutunud oluliseks jälgida, kellega ja millist koostööd tehakse, nt võib problemaatiliseks osutuda koostöö mõnede misjoniühingutega, mis tegutsevad vastuolus oma riigi ametliku kirikuga.

Kuigi EELK kokkupuude on nii ajaloolistel kui ka majanduslikel alustel Skandinaavia kirikutega ikka olnud väga lähedane, on viimastel kümnenditel kujunenud vahekord Rootsi kirikuga, kes viljeleb äärmiselt liberaalset teoloogiat, iseäranis aktuaalseks hoopiski teoloogilistel kaalutlustel. Need on esile kutsunud teravaid proteste paljude teiste luterlike kirikute poolt üle terve maailma (nt Etioopia luterlik kirik on katkestanud kirikuosaduse jne), kaasa arvatud Baltimaade kirikud, kes on üheskoos kirjutanud oma rahulolematuse märgiks 2006. a vastava pöördumise Rootsi kirikule ja LML-le pealkirjaga „Mures ühtsuse pärast“, käsitledes selles „kirikutevahelise ühtsuse ja koostöö nõrgenemist seoses Rootsi kiriku otsusega lubada nn registreeritud partnerluse õnnistamist kirikliku talitusena“ ning pidades „koostöö jätkumist Rootsi kirikuga küll oluliseks, kuid ei aktsepteeri kristliku traditsiooni ja õpetusega vastuolus olevaid otsuseid“ (Balti piiskopid mures... 2006: 1).

LML-i on kutsutud selles kirjas „üles leidma teid, kuidas säilitada traditsioonilisi põhimõtteid ning vältida olukorda, milles luterlik kirik kaotab oma tõsiseltvõetavuse ning ühtsuse taotlemine teiste kirikutega muutub võimatuks“ (*Ibid.*). Selle kirjaga anti selgelt märku, et vastandutakse otsustavalt Rootsi kiriku tegevusele, esindades konservatiivseid vaateid ja tõekspidamisi. Kirjas, mis avaldati ka EK-s, seisab tõdemus, et osadus Rootsi kirikuga on nüüdsest keeruline:

LML-i liikmeskiriku ühepoolne otsus õnnistada samasooliste suhteid on loonud tõsiasjad, mis mõjutavad meie suhteid Rootsi Kirikuga ja LML-i osaduskonnas. Samasooliste ühenduste õnnistamine ei ole kooskõlas meie kirikute usu, usutunnistuse ja õpetusega. Meie kirikutes kehtivad põhikirjad ja regulatsioonid ei luba meil aktsepteerida meie oma vaimulike teenistust ega jääda nendega osadusse, kes praktiseerivad või toetavad samasooliste paaride õnnistamist. Sama kehtib järelikult teiste kirikute vaimulike kohta. Me leiame ennast olukorras, kus me ei saa enam jääda osadusse iga Rootsi Kiriku vaimulikuga. Järelikult tähendab see ka seda, et tingimusteta osaduses olemine ja vaimulike tunnustamine, mida eeldatakse kõigi LML-i liikmeskirikute puhul, ei ole enam võimalik. (Mures ühtsuse pärast 2007: 3)

Balti kirikute suhtumise juures on eriti huvitav asjaolu, et üldiselt on kirikute vahel valitsenud hea läbisaamine sõpruskoguduste näol ning Rootsi kirik on siinseid kogudusi toetanud väga palju materiaalselt – kuidas selline pingestatud olukord muudab kirikute läbisaamist edaspidi (Ketola 2009: 231)? Lääne kirikute, sh iseäranis Rootsi kiriku liberaalne teoloogia ei ole paljude teiste kirikute jaoks kuidagi aktsepteeritav ning see on seadnud takistusi oikumeenilistele suhetele. Õpetaja Veiko Vihuri on toonud Meie Kiriku artiklis selle kohta ühe

ilmeka näite, küsides kuidas on lood oikumeeniliste suhetega, mida ka EELK-s oluliseks peetakse:

Paraku muudab paljude (lääne) luterlike kirikute eemaldumine apostlikust usust viimaste aastakümnete oikumeenilised pingutused üsna kasutuks. LML võib koos katoliiklaste, ortodokside ja teiste konfessioonidega välja töötada kuitahes kauneid oikumeenilisi dokumente, aga – ma viitan siinkohal oma vestlusele ühe katoliiku piiskopiga – kui luterlaste poolel istub laua taga naispreestriga paarisuhtes elav lesbipiiskop, siis millest on katoliiklastel luterlastega üldse veel rääkida? Kliimasoojenemisest? (Vihuri 2014)

EELK jaoks on suhtumine Rootsi kiriku arengutega seotud küsimustesse seega olnud keeruline, sest sõprusuhted on varasemalt loodud erinevatel tasanditel ning mõlema kiriku peapiiskopid on väljendanud soovi koostööd jätkata (Tiitus 2008: 26). Viimasel ajal, 2010ndatel on selles osas suhted olnudki stabiilsed ja koostöö kirikute vahel on jätkunud.

Kokkuvõttes, taasiseseisvumisaja suurim ja lähim partner Skandinaavia kirikutest on EELK jaoks olnud vaieldamatult siiski Soome kirik, alates inimeste ja koguduste vahelistest kontaktidest kuni teoloogilise eeskujuni nt liturgiaküsimustes (vt ptk 4.1.1). Sealjuures on mitmed suhted ja koostöö toimunud ka erinevate teoloogiliste suundade esindajatega, seega on Soome kiriku arenguid EELK-s hoolega silmas peetud.

1.2.3. Saksamaa kirikud

Eesti luterlik kirik ja protestantlik traditsioon on väga tihedalt seotud Saksamaaga, ulatudes tagasi juba reformatsiooni aega⁴⁶ ning on tugevana püsinud kuni 1930ndate lõpuni tänu baltisakslastest kirikutegelastele, ehkki alates EELK loomisest on seda saksapärasust püütud järjekindlalt vähendada – 1919. aastal oli 136-st vaimulikust eestlasi 58 (42,6%) ja sakslasi 74 (54,4%) ning 1939. aastal, enne baltisakslaste lahkumist, oli 227-st vaimulikust eestlasi 173 (76%) ja sakslasi 49 (22%) (Vihuri 2007: 216).

Saksamaa puhul on oluline silmas pidada asjaolu, et sealne luterlus ei ole tegelikult ühtne. Saksamaal on palju iseseisvaid luterlikke kirikuid – seega ei saa rääkida päris ühtsest saksa luterlikust traditsioonist, nagu on üldiselt kombeks. Saksamaa evangeelseid kirikuid ühendab üheks liiduks katusorganisatsioonina Evangeelne Kirik Saksamaal (*Evangelische Kirche in Deutschland*, EKD), kuhu kuuluvad 23 liidumaa evangeelsed kirikud, mille hulgas on nii luterlikud, reformeeritud kui ka unioonkirikud (Schuegraf 2018).

Samuti on Saksamaal olemas eraldi konkreetselt luterlikke maakirikuid ühendav organisatsioon Saksamaa Ühendatud Evangeelne Luterlik Kirik (*Vereinigte*

⁴⁶ Martin Luther kirjutas 15. augustil 1523. aastal kirja kõigile kristlastele Riias, Tallinnas ja Tartus Liivimaal, kus teatab, et on kuulnud toimunud usulistest muudatustest Liivimaal ning julgustab puhtast ja õigest õpetusest kinni pidama (eesti keeles ilmunud nt EELK 1983: 13j, EK 44/1991).

Evangelisch-Lutherische Kirche Deutschlands) seitsme liikmeskiriku ja 7504 kogudusega (*Vereinigte...* 2018) ning lisaks rida eraldiseisvaid luterlikke kogudusi ja kirikuid, kes teistesse organisatsioonidesse teoloogilistel või ajaloolistel kaalutlustel kuuluda ei soovi, nt Saksamaa Iseseisev Evangeelne Luterlik Kirik (*Selbständige Evangelisch-Lutherische Kirche*) 174 kogudusega (*Strukturen und Zahlen...*2018) jt. Lisaks on Saksamaal olemas tugev roomakatoliku kirik ning reformeeritud ja unioonkirikute traditsioonid, mis kõik mõjutavad ühel või teisel moel ka luterlikke kirikuid.

Endise Ida-Saksamaa ja reformatsiooni sünni aladel tegutses kaheksa iseseisvat evangeelset maakirikut, mis erinesid ülejäänud Saksamaa kirikutest selle poolest, et on olnud sunnitud tegutsema 20. sajandi teise poole poliitiliselt keerulistes oludes (tegutsemine riiklike repressioonide ja surutise tingimustes). 2000ndatel toimunud kirikute ühinemiste käigus (2009. aastal rajati Kesk-Saksamaa evangeelne kirik ja 2010. aastal evangeelne kirik Põhja-Saksamaa ehk Põhjakirik) lõpetasid kolm nendest aga iseseisva tegevuse.

Võrreldes aga Baltimaade kirikutega oli Ida-Saksa kirikutel sotsialismi tingimustes mõnevõrra teistsugune olukord ja poliitiline roll. Ehkki kirikuid ja kristlasi rõhuti sarnaselt, oli kirikute positsioon Ida-Saksa ühiskonnas tugevam, kirikute täieliku tasalülitamise asemel tuli valitseval režiimil otsida hoopis võimalusi koostööks ja kompromissideks. Sealjuures oli sellise koostöö ulatus maakirikuti erinev, alates täielikust koostööst (Tüüringi maakirik) kuni selge opositsioonini (Saksi maakirik) võimudega (Pekko 2017).

Sellel põhjal mõjutab see ligemale 40-aastane ideoloogiline surve tugevalt nende kirikute liikmeskonna kahanemist ja muutumist ühiskonnas marginaalseks (Pollack 2009: 249jj) sarnaselt Baltimaadele. Kui 1990ndate algul tuli avalikult juttu kirikute ja riigivõimu koostööst, kaasnesid sellega kirikust väljaastumised ja ametist tagandamised (Kunter 2007: 114–118). Eestis tuli EELK ja KGB võimalikust koostööst esmalt juttu seoses ajaloolase Indrek Jürjo vastava uurimuse⁴⁷ ilmumisega, aga sellega ei kaasnenud sellist kiriku avaliku maine kahjustamist nagu Saksamaal. Selle asemel järgnesid mõned vaimulike kommentaarid ja artiklid tõdemustega, et ehkki kirik ei ole veel valmis seda teemat avalikult käsitlema, tuleks jätkata põhjalikuma uurimisega (Altnurme 1998: 220j).

EELK ja Saksamaa kirikute vahelised partnerlussidemed on taas oluliseks muutunud peale Nõukogude okupatsiooni lõppu, suurimateks partneriteks on olnud Põhja-Elbe (tänapäevase nimega Põhjakirik) ja Kurhessen-Waldecki maakirikud. Ehkki Ida-Saksa kirikute olukord on kujunenud üldjoontes sarnaseks Eestile (Pekko 2017, Ringvee 2011: 43 jt), siis otseselt partnerlussidemeid selle piirkonna kirikutega EELK-l ei ole, kui välja arvata Leipzigi asuv diasporaakirikuid toetav *Gustav-Adolf-Werke*, mis võimaldab muu abi hulgas Eesti teoloogiatudengitel õppida Leipzigi Ülikooli usuteaduskonnas (Neitsov 2006: 4).

Saksamaa evangeelsed kirikud on valdavalt liberaalsete hoiakutega, mis on kirikutes väljendunud eelkõige naisvaimulike ordineerimise ja homopaaride

⁴⁷ **Jürjo**, Indrek. *Pagulus ja Nõukogude Eesti: vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal*. Tallinn, Umara, 1996.

õnnistamise küsimustes (vt ptk 3.3.2). Suurimad luterlikud kirikud Saksamaal olid 2015. a seisuga Hannoveri maakirik (2,7 miljonit liiget), Baieri maakirik (2,4 miljonit liiget) ja Põhjakirik (2 miljonit liiget).

Kokkuvõtteks, EELK kontaktid ja koostöö erinevate Saksamaa evangeelsete kirikutega on ametlikult jätkunud alates 1990ndatest ja nende mõju on lisaks majanduslikule abile sarnaselt Skandinaavia kirikutele samuti olnud suur ka teoloogiliselt, eelkõige just teoloogilise hariduse võimaluste pakkumise poolest.

1.2.4. Baltimaade kirikud

Hoolimata geograafilisest lähedusest ja sarnasest ajalooajaloost on Baltimaade piirkondlikud ja kiriklikud erinevused üpris suured.

Läti luterlik kirik (kolm piiskopkonda, 16 praostkonda ja 287 kogudust, 136 pastorit ja 86 evangelisti ehk jutlustajat 2015. a seisuga) on Baltimaade luterlikest kirikutest suurim (liikmete arv nende endi andmeil 580 000, LML kodulehel aga 250 000⁴⁸) ning on oma ajaloo poolest lähim EELK-le, juba kas või seetõttu, et Tartu Ülikooli usuteaduskonnast sircusid ülemöödunud sajandi vahetusel esimesed teoloogid ja vaimulikud mõlemale kirikule (Talonen 2021: 20, Petkūnas 2013: 608).

Läti kiriku käekäik peale riikide iseseisvumist 20. sajandil on samuti olnud üldiselt sarnane EELK-ga kuni taasiseseisvumiseni 1990ndate algul – märksõnadena olgu nimetatud kiriku iseseisvumine, baltisakslastest vaimulike teenimise küsimused iseseisvas Läti kirikus, 1940ndate aastate okupatsioonide tulemusel paljude pastorite lahkumine läände või represseerimised, nõukogude ateistlik surve ning ärkamisaegne kirikute populaarsus, mil sarnaselt Eestiga olid ka Läti luterlikud pastorid poliitiliselt aktiivsed vabadusliikumises ning pälvisid sellega rahva toetuse ja lugupidamise (*History of...*; Plaata 2001: 371j; Krumina-Konkova 2021).

Erinevalt Eestist on Lätis aga olemas mõjukas roomakatoliku kirik, mis on võrreldes sõjaeelse ajaga kasvanud oma liikmete arvult võrdväärseks luterliku kirikuga (Tomka 2011: 214), ning on nõnda suurima naabri ja partnerina mõjutanud kindlasti ka luterliku kiriku teoloogilist konservatiivsust (Gills, Krumin 1999: 204, Altnurme 2003: 72). Selle ilmsem näide on naiste ordineerimise peatamine aastal 1993 peapiiskop Jānis Vanagsi⁴⁹ otsusega, ehkki naisi oli Lätis ordineerima hakatud juba aastal 1974 (esimene naisõpetaja oli Agnese Pone) ning 2005. aastal oli ordineeritud naisvaimulikke kirikus veel kaheksa (Pikkur 2005: 4). Samuti on jätkuvalt ordineeritud naisi Välis-Läti kirikus (Gills, Krumin 1999: 204), mis erinevalt EELK analoogsest pagulaskirikust E.E.L.K. on rõhutatult liberaalsete vaadetega ja on seetõttu rajanud oma kogudusi ka tänapäeva Lätti (Tēraudkalns 2020: 10).

⁴⁸ Segadusele Läti kirikute liikmeskonna suuruse osas on viidanud mitmed autorid, nt Tēraudkalns 2020: 3 jt.

⁴⁹ Peapiiskop Jānis Vanags (sünd 25. mail 1958, ord 01. dets 1985) valiti peapiiskopiks 1993. a (pühitses 29. augustil 1993 Rootsi piiskop) seoses senise peapiiskopi Kārlis Gailītise ootamatu surmaga autoõnnetuses 22. novembril 1992.

Lisaks on märkimisväärseks sündmuseks Läti luterliku kiriku lähiajaloo olnud veel 2006. aastal läbiviidud kiriku haldusreform ja kolme piiskopkonna loomine lisaks Riiale veel keskustega Liepājas ja Daugavpilsis (*Two new...* 11.10.2007), mille peamiseks põhjuseks oli Vanagsi sõnul intervjuus Eesti Kirikule praktiline vajadus – kui kiriku kõrgemast juhtimisest võtab osa rohkem inimesi, siis jõutakse koguduste probleemide ja vaimuliku teenimisega kiriku kõrgemal tasemel rohkem tegeleda (Paenurm 2006: 2).

Leedu luterlik kirik seevastu erineb oma Balti naabritest eelkõige selle poolest, et on katoliiklikul maal väike vähemuskirik, asudes peamiselt Lääne-Leedus ajaloolisel Väike-Leedu alal. Luteri kirikusse kuulus vähem kui 1% Leedu elanikkonnast ehk ligemale 20 000 liiget (*Ethnicity...* 15.03.2013), kirikul oli 54 kogudust ja 30 vaimulikku, kaasa arvatud üks kirikujuhist piiskop⁵⁰ (*Dvasininkai...* 2018). Seetõttu on Leedu luterlased juba nii sotsiaaldemograafiliselt kui ka kultuuriliselt oluliselt teistsuguses olukorras võrreldes oma Balti naabritega – hoolimata oma suurest ajaloolisest panusest Leedu kultuuri (esimesed piiblitõlked ja leedu kirjakeele arendamine) on nad tänini tuntud eelkõige kui „saksa kirik“ (Petkūnas 2008: 9).

Samuti on Leedu puhul oluline lisada, et lisaks luterlikule kirikule on seal ainsana Baltikumis alates 16. sajandist esindatud ka reformeeritud kirik (2018. a seisuga 14 kogudust ja 7000 liiget, *Parapijos...* 05.04.2018), mida Nõukogude perioodi lõpul aitasid elus hoida luterlikud vaimulikud (Altnurme 2003: 74, Streikus 2002: 157), samas puudus vennastekoguduse laiem liikumine ning õigeusu kirikusse üleminek (Plaat 2001: 371).

Ka Leedu kirik ei ordineeri naisi – vastav arutelu toimus 1990ndate algul, naisteordinatsiooni toetas Põhja-Elbe kirik ja Klaipēda ülikooli usuteaduskond, kuid soovi avaldanud kaks naisterahvast jäeti ordineerimata. Aastal 2000 sõlmiti täielik kiriku- ja armulauaosadus konservatiivse teoloogia poolest tuntud Missouri Sinodiga, samuti otsustati püsida traditsioonilisel piibliõpetusel ja kõrvale heita ajalooline kriitika (Petkūnas 2008: 72), neid otsuseid on saksa partnerkirikutes kritiseeritud (Ketola 2009: 231).

EELK-l on ajalooline seos mõlema lõunapoolse naaberkirikuga, veidi rohkem Läti ja vähem Leeduga. Peamiseks ühendajaks on sealjuures olnud eestikeelsed kogudused ja kuulutuspunktid, mida on aastakümneid käidud Eestist teenimas. Võrreldes saksa ja skandinaavia kirikutega on EELK kontaktid oma balti naabritega olnud siiski pigem tagasihoidlikud, ehkki 2000ndatel on seda olukorda püütud parandada, nt on käivitatud peapiiskoppide iga-aastased kokkusaamised (Jürgenstein 2002: 2). Sellest on antud täpsem ülevaade EELK välissuhete tegevusaruannetes, kus Baltikumi luterlike kirikute omavahelise koostöö tihendamist on peetud väga oluliseks. 2004. a aruandes tuuakse nt välja, et EELK initsiatiivil on taastatud iga-aastased ühised jumalateenistused ühel kiriklikul pühal, mis toimuksid roteeruvalt ühe kiriku võõrustamisel ning lisaks on otsustatud üksteist tundma õppida ka regulaarsete teoloogilise läbirääkimiste ning kogemuste

⁵⁰ Peapiiskop Mindaugas Sabutis (sünd 26. augustil 1975, ord 04. aprillil 1998) pühitseti peapiiskopiks Läti peapiiskopi Vanagsi poolt 28 aasta vanuselt 19. juunil 2004.

jagamise kaudu. Sel eesmärgil toimus nt 2004. a septembris Tallinnas Usuteaduse Instituudis teoloogiline konverents, kus käsitleti ordineeritud ameti mõistmist oma kirikutes. Sealjuures olid konverentsile kutsutud ka Ingeri ELK ja ELKRAS-i [Venemaa, Ukraina, Kasahstani ja Kesk-Aasia Luterlik Kirik] kirikute esindajad Venemaalt (2004. a tegevusaruanne).

Tähelepanuväärseim balti luterlike kirikute ühistegevus on aga olnud 2006. a koostatud ühine märgukiri Rootsi luterlikule kirikule ja Luterlikule Maailma-liidule seoses homopaaride õnnistamisega Rootsi kirikus, kus väljendati muret, et selline käitumine võib viia heade suhete katkemiseni (vt ptk 1.2.2).

Baltimaade luterlike kirikute konservatiivsetele arengutele on aidanud teatud määral kaasa Leedu ja Läti ühiskonnas domineeriv roomakatoliiklik kirik. Konservatiivse suuna esindamisele viitavad ka Läti ja eriti Leedu kirikute partner-suhted. Väga aktiivne koostöö on toimunud Missouri Sinodiga, mis lisaks materiaalsele abile on ühtlasi suunajaks teoloogilistes küsimustes (Kuusniemi 2015, Ketola 2007: 79), sealjuures on huvitav asjaolu, et roomakatoliku kirik ja Missouri sinod on peale oma konservatiivsuse muus osas väga erinevad kirikud (Tēraudkalns 2020: 8).

Eestis on küll roomakatoliku kiriku roll väiksem võrreldes oma naabritega, kuid siiski on mitmeid luterlikke vaimulikke, kes katoliiklikke vaateid ja väärtus-hinnanguid pooldavad ja rakendavad (Saard 2012, vt ptk 3.1.3) ning on selles osas saanud inspiratsiooni just Leedust.

Nõnda on Läti ja Leedu kirikutega tihedam läbikäimine saanud suurema hoo alles 2000ndate keskpaigast, erinevalt Saksa ja Skandinaavia kirikutega suhtlemisest on see vahekord ja hea läbisaamine tingitud pigem riikide sarnastest ühiskondlikest, kultuurilistest ja poliitilistest oludest ning kirikute teoloogilistest vaadetest.

1.3. Kokkuvõte

Religioonide ja religioossuse olukord tänapäeva Euroopas on olnud pidevas muutumises. Samamoodi on pidevalt muutunud vastavad teoreetilised käsitlused, millega püütakse leida ja sõnastada religioossuse teisenemisega kaasnevaid arenguid – igal juhul tuleb tunda konkreetset konteksti, arvestada tänapäevast olukorda ja ajaloolisi põhjusi. Kristluse ja erinevate kirikute olukord on piirkonniti selle kõige keskel erinev. Ühest küljest suletakse küll kõikjal kirikuid ja kristlaskond kahaneb, teisalt aga nähakse ja väärtustatakse kristluses moraalsete ja kultuuriliste normide hoidjat ja säilitajat, eriti just muutuvate olukordadega seoses – see on omakorda väljendunud nii passiivses vikaarkristluse fenomenis või aktiivses ja häälekas konservatiivses kristluses. See tähendab, et kuigi kirikute institutsionaalne roll väheneb jätkuvalt, siis kristlikud väärtused on inimeste jaoks endiselt olulised.

Luterlikud kirikud maailmas ja Euroopas on võrdlemisi erinäolised, mistõttu on ka neid ühendavate liitude tegevus ja omavahelised suhted sageli komplitseeritud. Protestantlikes kirikutes võib ka ühe kiriku siseselt erinevaid vaateid ja seisukohti esineda, mis on koguduste eraldumise näol kaasa toonud kiriku

lõhenemist nt Soomes, Rootsis ja Lätis. Lääne-Euroopa suurimaid luterlikke kirikuid iseloomustab üldiselt teoloogiline liberaalsus kooskõlas üldiste ühiskondlike arengutega, aga samuti suur sekulariseerumine ehk kiriku rolli vähenemine ühiskonnas. Need arengud mõjutavad suhteid endiste Ida-Euroopa kirikute, kaasa arvatud EELK-ga, sest sellega on kaasnenud ka teatud teoloogilised muutused – nähes Lääne kirikute ja ühiskonna probleeme (peamiselt moraal-eetilistes küsimustes), ollakse üha veendunumalt konservatiivsemate hoiakutega. Kui seni maani on Lääne kirikutelt saadud suurt finantsilist toetust, on nüüd võrreldes 1990ndate alguse ja keskpaigaga ka selles valdkonnas muutunud kirikud iseseisvamaks. See on seadnud headele oikumeenilistele suhetele järjest enam väljakutseid ja takistusi, lähedasemaid suhteid ja koostööd otsitakse pigem sarnasemate vaadetega kirikutega, üheks selliseks näiteks on olnud Baltimaade kirikute omavaheline aktiivsem läbikäimine alates 2000ndate keskpaigast.

EELK välissuhted toimusid 2015. aastal aktiivselt ja mitmel tasandil erinevas vormis. Üldkiriklikult oli EELK mitmete rahvusvaheliste kirikuorganisatsioonide liige, sealhulgas on EELK esindajaid valitud ka nende juhtorganitesse, samuti toimus koostöö erinevate kirikutega eraldi ning kogudused suhtlesid oma sõpruskogudustega. Välissuhete alla kuulub ka Välis-Eesti piiskopkonna ja EELK diasporaatöö tegevus, kus samuti tuleb tunda teiste kirikute arenguid ja nendega arvestada.

Need erinevad kontaktid ja omavaheline suhtlus on mõjutanud tahes-tahtmata ka EELK olukorda. Kõigi selliste sidemete kaudu on olnud võimalik üksteist paremini mõista ja tundma õppida, see on aidanud kaasa oikumeenilisele tegevusele ja heade suhete jätkumisele. Teiste kirikute sündmused ja arengud on mõjutanud EELK-d ka seeläbi, et sarnastel teemadel on toimunud siingi arutlemine ja vastandumine. Nii on need välissuhted aidanud kaasa teoloogilise diskussiooni ja vaadete mitmekesisusele kohapeal.

Need esimeses peatükis nimetatud religioonimaastiku arengud ja luterlike kirikute ülevaated näitavad aga kokkuvõttes institutsionaalse religiooni ette seatud valikuvõimalusi, mis on sageli üksteisele vastanduvad.

II EELK ARENGUD 1991–2015

2.1. Ajalooline areng – ülevaade

2.1.1. Ülevaade liberaalse ja konservatiivse voolu kujunemisest ja nende vahekorrast madal- ja kõrgkiriklikkusega enne Teist maailmasõda

EELK tänast olukorda käsitledes tuleb esmalt anda ülevaade sellest, kuidas erinevad teoloogilised suunad on ajalooliselt kujunenud ja arenenud.

Teise maailmasõja eelsel Eesti omariikluse ajal toimus luterlikus kirikus intensiivne teoloogiline mõttevahetus, mille tingis ühelt poolt usuvabaduse tingimustes kiriku määratlemine vaba rahvakirikuna ning teiselt poolt eri teoloogiliste suundade esile kerkimine kirikus. Selle tulemusena moodustusid luteri kirikus kolm teoloogilist voolu: liberaalne, konservatiivne ja kiriklik-konfessionaalne.⁵¹

Neist kõige enam kõneainet pakkus Saksamaalt siia jõudnud liberaalne teoloogia, mis oli ühtlasi protestantliku teoloogia peavooluks Euroopas 19. sajandi lõpust Esimese maailmasõjani (Rohtmets 2012: 19). See vool sai alguse juba 18. sajandil saksa teoloogi Johann Salomo Semleriga (1725–1791) ning jätkus Friedrich Schleiermacheri (1768–1834) ja teistega, kes rakendasid valgustusaja mõtteid teoloogias (*Ibid.* 20). Iseloomulikuks tunnuseks oli kristluse dogmaatilise aspekti asemel väärtustada rohkem inimese usulist tunnetust ja kogemust ning religiooni eetilist ja sotsiaalset külge (*Ibid.* 20, Brandt 2004: 50).

Eestil on liberaalse teoloogiaga olnud oma side seoses selle teoloogilise suuna ühe olulise esindaja Adolf von Harnackiga (1851–1930), kelle isa Theodosius Harnack töötas Tartu Ülikooli usuteaduskonnas ja kes lõpetas teoloogilise studiumi esimese astme ise samuti Tartus. Nõnda on ta mõjutanud hiljem ka eesti soost EELK vaimulikke, eriti 1920.–1930. aastatel liberaalse teoloogia peamist eestseisjat, Tallinna Pühavaimu koguduse õpetajat Theodor Tallmeisterit (1889–1947), kes on Harnackiga olnud kirjavahetuses ning tõlkinud 1926. aastal eesti keelde peatükke tema peateoselt „Kristluse olemus“ (Rohtmets 2012: 365). Tallmeister toimetas ka liberaalide häälekandjat Protestantline Ilm. Üldine meelsus Eesti luterlikus kirikus oli 20. sajandi algul liberaalteoloogia suhtes aga sellegipoolest ettevaatlik (Saard 2008: 56). Nõnda piirdus liberaalne vool pigem üksikute vaimulike ja kogudustega ega omandanud laiemat kandepinda hoolimata nende üleskutsetest teoloogilistele teemadele uue pilguga vaadata. See päädis mitme koguduse ja kirikuvalitsuse vahekorra pingestumisega ning Iisaku koguduse lahkumisega üldkirikust (Rohtmets 2012: 424–433).

Liberaalsele voolule vastanduvaks suunaks peeti toona konservatiivset voolu, mis erinevalt liberaalsest tugines enam Pühakirjale ja usutunnistuskirjadele (Rohtmets 2012: 221) ning soovis vähem uuendusi, olles nõnda juba oma

⁵¹ Eesti kirikuloolastest on neid teoloogilisi voolusid kõige rohkem uurinud ja iseloomustanud Priit Rohtmets, Riho Saard ja Veiko Vihuri, sealjuures on nende käsitlustel erinevad rõhuasetused ja eelistused.

olemuselt pigem konservatiivne ehk alalhoidlik. Selle suuna tuntuimaks esin-dajaks oli Kose koguduse õpetaja Harald Põld (1874–1939), kes toimetas alalhoidlike väljaannet Meie Kirik (Rohtmets 2012: 102j) ning tegutses Eesti Misjoni Seltsi juhina.

Konservatiivset voolu iseloomustas kindel arusaam Piiblist – see on tervikuna Jumala sõna, sealjuures on nii Vana kui Uus Testament võrdväärsed, seega mõis-tuse abil tehtud järeldused ja inimese tahe selle tõlgendamisel tuleb jätta taha-plaanile (Rohtmets 2012: 159). Lisaks erinevustele õpetuslikes seisukohtades olid peamiseks lahkarvamuste tekitajaks aga kirikukorralduslikud küsimused (vt ptk 3.2.1).

Nende kahe voolu vahele jäi kiriklik-konfessionaalne vool, kuhu kuulus suu-rem osa vaimulikest eesotsas kiriku juhtkonna ja piiskop Hugo Bernhard Raha-mäega (1886–1941). Selle voolu eesmärk oli hoida kirikut ühtsena, ühendades liberaalset ja konservatiivset suunda, teoloogilised küsimused ei olnud sealjuures nii selgepiirilised (Vihuri 2007: 52). Selle voolu ja ühtlasi kiriku ametlikuks häälekandjaks oli ajaleht Eesti Kirik (Rohtmets 2012: 228).

Teoloogilised voolud eristusid üksteisest mingite kindlate seisukohtade ja hoiakute poolest, mis erinevatel ajaperioodidel võisid ka muutuda ja erineda. Nii on teoloogilised suunad EELK ajaloos kandnud erinevaid, vahel isegi vastand-likke väärtusi ja avaldunud erinevates vormides (vt ptk 3.1). Üheks selliseks näiteks võib tuua kõrgkiriklikku teoloogiat, mis on kõige rohkem seotud just kirikukorraldusega ja on alates EELK loomisest ühel või teisel viisil erinevate vaadetega vaimulike juures esinenud – nt kui 1920ndatel toetasid alalhoidlikud pigem madalkiriklikku ja kongregatsionalistlikku kirikumudelit ja olid pietistliku taustaga (Vihuri 2007: 49) ning liberaalide seas võis kohata kõrgkiriklikkust, siis viimastel aastakümnetel on pigem EELK konservatiivse suunaga enim seostunud kõrgkiriklikkus (Vihuri 2008: 266).

Terminid kõrgkirik (*high church*) ja sellele vastanduv madalkirik (*low church*) ei ole ajalooliselt luterlikku päritolu, vaid neid mõlemaid on seostatud pigem anglikaani kiriku teoloogiliste vooludega, jagunedes vastavalt enam katoliiklikku või protestantlikku suunda esile toovaks (Mullin 2004: 503). Ühel juhul on olu-line kirik oma liturgia, sakramentide (eriti armulaud) ja struktuuriga, sh piiskoplik hierarhia (McLeod 2006: 4j, vt ka Vihuri 2007: 237, Burghardt 2017: 1778), teisel juhul on välisest vormist olulisem usuline kogemus, isiklik vagadus ja keskendumine pühakirjale, samuti sinodaalne kirikukorraldus (Vihuri 2007: 50, Hiob 2013: 234). Samu väljendeid kasutatakse tänapäeval samas tähenduses ja teineteisele vastanduvana ka teiste kirikute, sh luterliku kiriku puhul. Kõrgkirik-likkust on vahel seostatud roomakatoliku kiriku (Kõpp 2009: 55) ja madalkirik-likkust vabakirikutega (Vihuri 2007: 49).

Tinglikult võib öelda, et teatud kõrgkiriklikud jooned on Eesti luterlikus kirikus ajalooliselt säilinud juba tänu Rootsi kiriku mõjule, mis aitas siinmail luterlust kinnistada ning oli võrreldes Saksa luterlusega palju „kõrgkiriklikum“ (Vihuri 2007: 237) – Rootsi kirikus oli alates reformatsioonist säilinud liturgias

katoliiklikke jooni ja piiskopiameti apostellik järjepidevus⁵² (Lotman 2018: 129, Andersen 2018: 139). Rootsi kiriku poole pöördui ka EELK rajamisel piiskopiameti taastamiseks (Rohtmets, Altnurme 2018: 228 jt).

Madalkiriklik liikumine Eesti luterlikus kirikus on seevastu alguse saanud pietismi ja eestlaste usuliste äratusliikumistega 18. ja 19. sajandil ning olnud hiljem seotud ka vabakoguduste tekkega. Ajalooliselt on just madalkirikliku suuna esindajad teoloogiliselt olnud konservatiivsemad kui kiriku peavoolu esindajad (Vihuri 2007: 49).

Eesti Vabariigi alguses rajatud EELK loodi vaba rahvakirikuna.⁵³ Sellega pandi alus süsteemile, kus oli esindatud nii episkopaalne kui ka sinodaalne juhtimine, mis tähendas, et kiriku juhtimises oli tasakaal piiskopi ning koguduseliikmete valitud sinodi vahel (vt pkt 3.2.2). Sealjuures oli tähtis muuta kirikut rahvuslikumaks ehk eestipärasemaks, vähendades saksa mõjusid ja n-ö *Herrenkirche* ehk härraskiriku mentaliteeti (Saard 2007: 1254, Vihuri 2007: 203, Rohtmets 2019: 63). Seetõttu arendati 1920ndatel suhteid eelkõige Skandinaavia ja hõimurahvaste kirikutega Soomes ja Ungaris, veidi hiljem, 1930ndatel, sai oluliseks heade suhete loomine ka anglikaani kirikuga. Selle tingis omakorda laiemalt nii anglikaani kiriku lähedane suhe ja osadus Skandinaavia kirikute ja eriti Rootsi kirikuga (Vihuri 2007: 173, Rohtmets 2006: 65j), kui ka anglikaani kiriku sümpaatne elulähedus, praktiline töö (Vihuri 2007: 175) ja korraldus, mida sooviti eeskujuks seada.

Koostöö anglikaanidega aga tõi taas esile kõrgkiriklikkuse mõiste, mis sobis kokku EELK oikumeenilisi suhteid juhtinud piiskop Rahamäe teoloogiliste eelistuste ja „episkopaadi tsentraliseerimise mõtetega“ (Saard 2007: 1424). Nõnda tekkis alates 1930ndate teisest poolest piiskop Rahamäe eestvedamisel kirikusse kõrgkiriklik suund (Vihuri 2007: 236), Rahamäe püüdlusi toetasid esialgu ka arengud vabariigi poliitilises juhtimises, mis oli muutunud ajastule omaselt enam autoritaarsemaks (*Ibid.* 205j, Rohtmets 2019: 82jj).

Teoloogiliste voolude esindajate suhtumine kõrgkiriklikkusesse ehk kiriku välise vormi, sakramentide ja liturgia rõhutamisse erines suundade vahel. Liberaalse suuna esindajad olid oikumeeniliselt aktiivsed ja uuendusmeelsed (Rohtmets, Vihuri 2009: 41) ning nende seas oli ka kõrgkirikliku suuna pooldajaid (Rohtmets 2012: 347). Alalhoidlike vaimulike seas esines kõige enam vastumeelt kõrgkiriklike arengute suhtes, õpetaja Veiko Vihuri sõnadega: „paljudele madalkiriklike ja konservatiivsete vaadetega pastoritele ja kirikutegelastele ei olnud kirikukorralduse tsentraliseerimine, sealhulgas piiskopi võimupiiride suurendamine ning pastori ja koguduse otsustusõiguse vähenemine vastuvõetav“ (Vihuri 2007: 117).

Vaba rahvakiriku kord, mis tolereeris erisuguseid teoloogilisi seisukohti kirikus ja asetas esiplaanile üksikisiku usulised tunded, aga ka liberaalsete ja alalhoidlike hoiakutega vaimulike tegevus aitas 1920. aastate algul välja kujundada

⁵² Apostelliku suksessiooni kohta vt lähemalt: Vihuri 2001: 30–53 ja Hiob 2013: 233–238.

⁵³ Vt täpsemalt: **Rohtmets**, Priit; **Salumäe**, Erik. Väitlus: Vaba rahvakiriku asutamisest 1917. aastal. – *Akadeemia*, nr 9/2011, 1754–1760.

terve rea teoloogilisi hoiakuid ja vastandumisi, mis jäid olulisteks ka hilisematel aastakümnetel, ehkki liberaalse teoloogia kui sellise kõrgaeg oli lõppenud juba palju varem.

2.1.2. Liberaalsus, konservatiivsus, madal- ja kõrgkiriklikkus Nõukogude perioodil (1944–1987)⁵⁴

Kirikule oli see ligemale 50-aastane periood, alates 1944. aastast kuni Nõukogude Liidu lõpliku lagunemiseni 1991. aastal, väga keeruline ja raske aeg. Ateistlik riigikord represseeris kirikuid ja kristlasi, alates sõjajärgsest ajast, mil aastatel 1944–1953 arreteeriti 22 luteri kiriku õpetajat ehk ligi kolmandik järelejäänud pastorkonnast (Paul 2003: 193), kuni vahetult režiimi lõpuni 1980ndatel, mil toimus aktiivsemate vaimulike represseerimisi (Laar 2011: 59–73). Survestati ka kaudselt, nii näiteks oli kristlastel raskusi töökoha leidmisel ja õppimisel, koguduste vaimulikel ja kogudustel oli aga suurem maksukoormus (Altnurme, Remmel 2009: 110). Riikliku vaenamise tõttu kaotas luterlik kirik oma senise ühiskondliku positsiooni, ateistliku kasvatustöö tulemusel hakkasid levima usklike kohta negatiivsed stereotüübid ja katkes usulise kasvatuse loomulik traditsioon kodudes (Altnurme 2006: 284). Selle kõige tulemusel vähenes nii vaimulike kui ka kristlaste arv (Paul 2003: 208), suleti kogudusi ja kirikuid (Rohtmets 2019: 147–156).

Ka teoloogiliste voolude senised vahekorrad löi Nõukogude perioodi saabumine segamini. Kiriku juhtkond vahetus ning muutus riigiaparaadi poolt kontrollituks (Altnurme, Remmel 2009: 105), teoloogilist dispuuti ei olnud enam võimalik pidada, kõrgkiriklikkuse pooldajad olid kas lahkunud või tasalülitatud seoses nende poliitilise tegevuse ja suhetega Eesti Vabariigi juhtkonnas, nt piiskop Rahamägi arreteeriti ja hukati 1941. aastal (Vihuri 2007: 328j). Nende asemel andsid tooni peamiselt pietistliku vennastekoguduse taustaga vaimulikud ja koguduse liikmed (Rohtmets, Altnurme 2018: 234, 237j), kes nüüd aitasid EELK-d elus hoida (Saard 2007: 1442), sellele aitas kaasa ka vennastekoguduste ja nende palvemajade liitmine EELK-ga (Plaat 2001: 196).

Teoloogiliselt konservatiivne suund oma alalhoidlikkusega sobis kõige paremini üldise ellujäämisvõitlusega sõjajärgsetel aastakümnetel, nii sai sellest EELK-s domineerivaim suund pikkadeks aastakümneteks (Saard 2007: 1442). See madalkiriklik suund võis oma poliitilistelt vaadetelt olla leebem ja seetõttu suhetes riigivõimuga paindlikum, samas oli võimalik nende vaateid ka kergemini negatiivselt ära kasutada. Riho Saard toob välja: „Eesti luterlikus kirikus andsid põhitooni kultuuriskeptitsistliku, pietistlik-vennastekogudusliku konservatiivse taustaga vaimulikud, kes oma fundamentalistliku piiblitõlgenduse ja verbaalinspiratsiooni õpetuse tõttu olid kerge saak ateistlikule propagandale“ (*Ibid.* 1442).

⁵⁴ Nõukogude perioodi kirikuelu ei ole terviklikult käsitletud, küll aga on ilmunud mitmeid käsitlusi mõne teatava perioodi või valdkonna kohta; samuti on avaldatud mälestusteraamatuid, mis annavad ka ülevaate teatud perioodist, vt sissejuhatuses kirjanduse tutvustust.

Ehkki mõningane lühiajaline elavnemine koguduste elus ja kirikualituste osas toimus 1950ndate lõpul – see oli seotud nii küüditatute tagasipöördumisega kodumaale kui ka Nõukogude Liidu tolle perioodi veidi leebema religioonipoliitikaga (Altnurme, Rimmel 2009: 106j) –, siis kõige keerulisemateks aastateks olid 1970ndate lõpuaastad, n-ö vaikne aeg, mil kirikud elasid oma vaikset siseelu, olles laiemast ühiskondlikust tegevusest välja arvatud. 1978. aastal oli ametialituste arv kõige madalam, kui kogu kirikus ristiti vaid 622 ja konfirmeeriti 481 inimest (Paul 2003: 210, Pöder 2011: 23).

Vaikne siseelu tähendas teisalt aga ka seda, et 1970ndatel tegeleti kirikus mitmete muudatuste planeerimise ja alustamisega: nt toimus jumalateenistuse korra keeleline uuendamine, seoses armulaualiste vähenemisega arutati erinevaid võimalusi, sh laste armulauda ja armulaua jagamist igal pühapäeval, töötati välja uus EELK põhikiri jm (Puumets-Sõber 2017) – tegevused, mis jätkusid uue hoo- ga juba 1990ndatel. 1970. aastad tõid kiriku juurde ka noori ja kümnendi lõpul organiseeriti poolsalajasi noortelaagreid (Rohtmets 2019: 144), neis laagrites osalejatest sirgusid mitmed hiljem kirikut juhtima asunud vaimulikud. 1978. aastal toimus muuhulgas muutus EELK ametlikus nimetuses – senine Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik asendati tänapäevase nimekujuga Eesti Evangeelne Luterlik Kirik (Puumets-Sõber 2017: 30) – mõneti märgiline sündmus, näitamaks et üks periood ühe kiriku jaoks on lõppenud ja algamas on midagi uut.

1960ndate lõpus ja 1970ndatel tekkisid ühtlasi muutused vaimulikkonna teoloogilistes vaadetes. Et kirikutes hakkas käima noori, kes olid nõukogude süsteemi vastased ja seetõttu huvitatud kiriku pakutud alternatiivsetest võimalustest (Altnurme 2013: 49), kasvas sel perioodil nii kirikus kui ka kogu ühiskonnas peale uus põlvkond „vihaseid noori mehi“. Kirikutööle ordineeriti 1960ndatel näiteks Toomas Paul, Eenok Haamer, Peep Audova, Jaan Kiivit jun, Ivar-Jaak Salumäe, Harri Rein ja esimesed naised Laine Villenthal ja Linda Maior, neile lisandusid 1970ndate algul Vello Salum, Elmar Reinsoo, Kalle Kasemaa, Einar Soone, Esko Süvari, Kalju Kukk, Villu Jürjo, Tiit Salumäe ja veidi hiljem veel Andres Pöder, Ants Leedjärv, Joel Luhamets, Reet Mägedi, Vivian Raudsepp, Leevi Reinaru ja Priit Rannut. Neist kõigist said järgmisteks aastakümneteks hoolsad ja pühendunud vaimulikud (Puidet 2007: 4j).

Mitmed nendest noortest ei soovinud enam tegutseda üksnes võimude poolt kirikule määratud kitsastes raamides. Alalhoidlikkuse ja sellega kaasneva teatud passiivsuse asemel oli nende soov viia kirikus sisse muudatusi ja uuendusi, et kirik oleks atraktiivsem ja aktiivsem, nii näiteks korraldas Andres Pöder noore vaimulikuna muusika- ja ettekandeõhtuid Viru-Nigulas (Pöder 2019: 37j).

Üheks uuendusmeelsuse väljendusviisiks osutus kõrgkirikliku suuna esile tulek. See esines mitmete noorte vaimulike seas mõneski maakoguduses, kuid ei pälvinud poolehoidu toonases kiriku juhtkonnas. Seda arengut on lähemalt uurinud Riho Saard, kes oma rohkete näidetega artiklis toob välja, et kui varem oli kõrgkirikliku teoloogia suunanäitajaks peamiselt anglikaani kirik, siis nüüd pöördus tähelepanu roomakatoliku kirikule, mis oli ligipääsetavam. Olles huvitatud kiriklikust vastupanuliikumisest, said mitmed noored kristlased innustust ja

inspiratsiooni Leedu roomakatoliku kirikust, selle elujõulisusest ja traditsioonilisusest, aga samuti selle liturgiast ja teoloogiast. Nõnda sai katoliiklik vagaduslaad luterliku kiriku noorema põlvkonna vaimulike ringis 1970ndate aastate alguses omaseks, ajendudes esmalt liturgilise korrektsuse ja moraalteoloogilise selguse otsingutest, eesmärgiga olla rohkem kiriku kui pietistliku sekti moodi (Saard 2012: 61). Sealjuures oli oluline osa nii Vatikani II kirikukogul, mis muude reformide seas muutis katoliku kirikut oikumeeniliselt avatumaks, kui ka isiklikel kontaktidel katoliku vaimulikega. Näiteks piiskop Einar Soone, kes noore vaimulikuna käis samuti Leedus, on meenutanud sealseid kogemusi ja suhtlust roomakatoliku preestritega intervjuus EK-le järgnevalt:

Esimesed käigud tegime isa Stanislause juurde, aga suhtlesime ka väga paljude teistega. Nägime, kuidas toimus sealne vaimulike ettevalmistamine, näiteks Kاونnase seminaris. Neil oli ka põrandaalune õppimise süsteem, sest kõik ei mahtunud seminari. See oli meie eluga võrreldes hoopis midagi muud ja avaldas ääretult sügavat muljet. Kui palju rahvast võttis seal osa missadest, ka tööpäevade hommikuil! See pani mõtlema, et miks meil ei ole nii. /.../ Teoloogiliste teadmiste ja kutseoskuste kõrval on vaimulikus teenimises oluline spirituaalne kasvamine. Pihi võimalus, et saada hingelist ja vaimset tuge. See on, mida tol ajal Leedus õppisime. Siis ei peetud seda meie kirikus vajalikuks, süüdistati katoliikluses. Soome kirikust on õpitud, et see pole mitte ainult võimalik, vaid ka vajalik. (Liimets 2017: 4j)

Sealjuures on märkimisväärne, et need poolsalajased kontaktid Leedu katoliku kirikuga suudeti juba 1980ndatel ka ametlikuks teha, kui Leedu Katoliku Kiriku Liturgilise komisjoni esindajad külastasid 1986. aasta aprillis EELK-d eesmärgiga tutvuda UI ja Konsistooriumi komisjonide tööga, eriti liturgia osas. See oli vastuvisiidiks EELK agendakomisjoni (esindajateks Kiivit ja Kaldur) Leedus käigule aasta varem. Ühtlasi oli see esimene kord, mil roomakatoliku kiriku ametlik esindus külastas EELK-d (EELK aastaraamat 1986: 75j).

1980ndatel Ida-Euroopas alanud poliitilised rahutused tõid kaasa teatud elavnemise ka Eesti kirikumaastikul. Seoses 1980. aasta Moskva olümpiamängudega sõitsid Eestiga tutvuma mitmete kirikute delegatsioonid ning Tallinnas toimus 1980. aasta septembris Luterliku Maailmaliidu Euroopa kirikute konverents (Kaldur, Kurg, Altnurme 2009: 128). 1983. aastal lubati luterlikel kirikutel Nõukogude Liidus ja teistes idabloki riikides, eriti Ida-Saksamaal, vähemal või suuremal määral tähistada Martin Lutheri 500. sünniaastapäeva (Goeckel 1995: 310, Mau 2005: 154–159). Tallinnas toimusid sel puhul Lutheri päevad konverentsi ja mitme jumalateenistusega, ilmus illustreeritud Väike Katekismus ning vastav laululeht (EELK 1984: 75). Alates 1982. aastast hakkas uuesti ilmu- ma EELK aastaraamat.

Eeskujuks seades roomakatoliku kirikut, mida 1978. aastal oli asunud juhtima poliitiliselt aktiivne paavst Johannes Paulus II (Altnurme 2009: 193), paistis ka vaimulike uus põlvkond 1980. aastate algul silma julgemate võimukriitiliste samumudega (Laar 2011). Nõnda oli EELK-s 1980ndateks välja kujunenud justkui kaks teineteisega rööbiti kulgevast seltskonda, kelle erinevate tegevuste tõttu

usuelu oli elavnenud: „esiteks nõukogude süsteemiga kohanenud ja selle süsteemi raames oma võimalusi ära kasutavad vaimulikud ja teiseks nõukogude korruga vastuollu minevad, tinglikult öeldes dissidentlikud vaimulikud“ (Rohtmets 2014b). Viimaste tegevusega kaasnes ka vaimulike represseerimine, kuid juba mõned aastad hiljem aitas see luterlikul kirikul asuda poliitiliste sündmuste keskpunkti.

Aastal 1987, ehk pisut enne pöördeliste sündmuste algust, oli luterliku kiriku olukord järgnev: toimus küll kiriklike talituste ja kiriku liikmeskonna mõningane kasv võrreldes varasemate aastatega (Plaat 2001: 240), kuid nõukogude võim valitses jätkuvalt kirikuasjade üle. Senine peapiiskop Edgar Hark suri 23. oktoobril 1986 (EELK 1986: 62–66) ja uueks peapiiskopiks valiti 11. juunil 1987 (ametisse seati 15. novembril) 63-aastane Kuno Pajula (EELK 1987: 88).⁵⁵ Väliskülaliste ja delegatsioonide arv suurenes (EELK 1988: 83) ja õhus olid esimesed muutuste märgid: näiteks lasti 1987. aasta detsembris riigiraadiost esimest korda jõululaule ning sooviti rahvale häid jõulupühi (Kiivit 1995: 111, Plaat 2001: 241).

Kokkuvõtteks, nõukogude võimul õnnestus kirikud ühiskonnast edukalt kõrvale tõrjuda ning katkestada kristlik järjepidevus ja traditsioonid nii perekondlikul kui ka kiriklikul tasandil. Kirikute tegevus sel perioodil küll otseselt ei katkenud, kuid see vajas muutunud oludes ümbermõtestamist ja -korraldamist, mille võimalust järgnevad aastad pakkusid.

2.1.3. Kiriku- ehk usubuum 1988–1992

Aastad 1988–1992 olid Eesti ühiskonnas murrangulised. Nõukogude režiimi kokku kukkumisel vallandunud muutuste ja uute võimaluste laine puudutas ka kirikuid (Rohtmets 2019: 156). Kirik pälvis neil aastatel ühiskonnas eriliselt palju tähelepanu – toimus palju kiriklike talitusi (ristimised, leer, matused, laulatused, õnnistamised), avati pühapäevakoole, levitati ja loeti kristlikku kirjandust. Näiteks Soomest saadeti 25 000 eksemplari Suure Piibli faksiimiletrükki, lisaks 10 000 taskuformaadis 1968. aasta piiblitõlke väljaannet ja 100 000 *International Bible Society* lihtsustatud suureformaadilist Uue Testamendi eksemplari. Mis aga veelgi olulisem, trükki läks ka Toomas Pauli Uue Testamendi tõlge ja 1989. aastal tähistati pidulikult eestikeelse Piibli ilmumise 250. aastapäeva (Paul 1999: 795).

Kirikutes toimus palju kontserte ja 1988. aastal toimus esimene jõulujumala-teenistuse ülekanne raadios ning televisioonis (Plaat 2001: 242j). Vaimulikud osalesid lisaks kirikutööle aktiivselt poliitikas ja avalikus elus, eriti silmatorkav oli mitmesuguste objektide ja esemete õnnistamine, nt sambad, hooned, lipud jm – 1988. aastal taastati ja pühitseti 19 Vabadussõja mälestusmärki, 1989. aastal juba vähemalt 40 ja 1990. aastal vähemalt 20 (Kaldur 2011: 133). Ühtlasi sai alguse kirikute taastamine ja suletud kirikute taasavamine. Esimese kirikuna taaspühitseti 3. märtsil 1988 Ruhnu kirik (EELK 1988: 79–81). Kõige rohkem ühiskond-

⁵⁵ Pajula valimisest peapiiskopiks, selle eelloost ja toimumisest kirikukogus on põhjalikult kirjutanud Rohtmets 2014b.

likku tähelepanu köitis Halliste kiriku taastamine (alustati 1989, pühitseti 21. detsembril 1991) õpetaja Kalev Raave eestvedamisel (EELK 1989: 62). Kiriku kaks kroonlühtrit annetas kogudusele ENSV Ministrite Nõukogu esimees Indrek Toome (Rohtmets 2019: 158). 1989. aastal jätkus igasuguste tähtpäevade tähistamine. Lisaks eestikeelse piibli tähtpäevale peeti Otepääl toimunud vaimuliku laulu-päevaga meeles Jakob Hurda 150. sünniaastapäeva. Tähistati ka Uku Masingu 80. sünniaastapäeva ja aasta lõpul eestikeelse Tartu Ülikooli 70. aastapäeva (EELK 1989: 5; Rohtmets 2019: 162).

Kõige olulisem nende sündmuste juures oli aga see, et inimesed tulid uuesti kirikusse, olgugi et põhjused selleks võisid olla väga erinevad, näiteks soov „uudishimust ja vabanemisega seotud eufooriast“ tulenevalt kogeda midagi uut või võimalus avastada midagi, mis varem oli olnud keelatud (Altnurme 2009: 209). Sellist vabanemisega seotud eufooriat iseloomustab väga emotsionaalselt 1990ndate algul Eestis korduvalt jutlustamas käinud Välis-Eesti kiriku vaimulik Helmut Rüdmiik, kes kirjeldas kodumaal nähtut järgnevalt:

Kodumaal õppisime tundma paljusid õpetajaid ja nende abilisi. Need mehed ja naised on vaatamata raskustele kindlaks jäänud Piibli kui Jumala Sõna täisõpetusele, apostlikule usutunnistusele ja luterlikule kirikukorrale. Liberalism ei ole pinda leidnud ka mitte noorte õpetajate südameis. Tänutunde ja rõõmuga kohtasime raskustes küpsenud tõsiseid jumalamehi. Kodumaa luteri kogudused kasvavad. Noored tulevad leeri ja lapsed pühapäevakooli. Nägin leeritunnis ka 30–40 aastasi. Kirikuid remonditakse. Selleks on abikäe sirutanud ka ühismajapidamised. /.../ Kodumaa kirik on täis elu ja kasvamist. Perekondade viisi tullakse ristimisele ja leeri, et alustada tõsist usuteed. Uus põlvkond noori saab eeskujuga juhatust elatanud õpetajatelt. Nad on usumehed, kes armastavad Jeesus Kristust ja eesti rahvast. (Rüdmiik 1991: 8)

Mis olid selle, n-ö „usubuumi“ põhjused? Eelkõige muutunud ühiskondlik olukord, millega kaasnes ühelt poolt huvi kõige seni keelatu ja varjatu vastu, ka perekondlike traditsioonide taastamine; teiselt poolt tingis selle aga teatud määral ka hirm tuleviku ees: iga inimese elu muutus ning kirikust loodeti leida vaimset tuge. Kirikut usaldati sel perioodil ka seetõttu rohkem, et teda mõisteti rahva hulgas kui tagakiusatut ja varasemale poliitilisele süsteemile vastupanijat. Kirik toetas koos rahvaga iseseisvuse taastamise püüdeid (Pöder 2011). Sealjuures oli kirikuloolase Priit Rohtmetsa ja religiooniuurija Ringo Ringvee hinnangul usubuumil veel vähemalt kolm olulist aspekti: kiriklike talituste ja ristimiste arvu suur kasv, usuliste organisatsioonide loomine ja aktiveerumine ning vaimulikkonna kaasamine sotsiaalsetesse ja poliitilistesse tegevustesse (Rohtmets, Ringvee 2013: 383). Lisaks Eestile toimusid sarnased arengud kõigis tollastes idabloki riikides.⁵⁶

Tegelikkuses oli aga EELK ise samasuguses muutuste virvarris sattunud samamoodi segadusse nagu üksikisikud ja institutsioonid (Ringvee 2011: 40). Toimunud „usubuum“ seadis kiriku enda ootused väga kõrgele, loodeti kiiresti

⁵⁶ Seda teemat on käsitletud mitmes religioonisotsioloogilises kogumikus, vt sissejuhatuses kirjanduse tutvustust.

saavutada sõjajärgne olukord ja taastada nn rahvakiriku staatus ja positsioon ning sellega ühtlasi riigipoolne eristaatus (Rohtmets, Ringvee 2013: 376). Tärnanud suure huvi ja rahvamasside tõttu kerkis kirikus kiiresti vajadus erinevate töövaldkondade rajamise ja arendamise järele: nt diakoonia, sotsiaal- ja hoolekandetöö, laste- ja noortetöö. Loodi ja taastati mitmeid ühendusi (nt Noorsootöö Keskus, veel Õpetajate Konverents, Kirikumuusika Sekretariaat jne), mis asusid erinevaid töövaldkondi koordineerima. Rajati toimkondi ja komisjone, mis hakkasid korraldama kirikuvalu valdkondades väljaõpet. Näiteks diakooniatöö arengust kirjutati ajalehes Eesti Kirik 1991. aastal järgnevalt: „Tasahaaval tuleb hoolekandetöö meie kirikuellu tagasi. Juba on suuremates kogudustes diakooniatoimkonnad, kes jõudumööda oma missiooni täita püüavad. Aga väga sageli jääb tööpõust ja tarkusest puudu. Abivajajaid on rohkem kui abistajaid, sageli vajatakse enam hingedoetust ning nõuannet kui puht ainelist abi. Nii mõnelegi küsimusele on vastuse andnud Konsistooriumi hoolekandetoimkonna ja Soome Diakooniatöö Keskuse korraldatud seminarid, mis on kujunenud juba korrapäraseks ning üheks tõhusamaks eneseharimise ja -täiendamise võimaluseks“ (Lang 1991: 1; 8).

Ehkki seda ajaperioodi iseloomustas kiriklike talituste arvu kiire kasv, ei tähendanud see ilmtingimata usulist ärkamist, nagu nentis jutlustaja Toomas Ohaka EK veergudel, leides et „ristima ja leeri tullakse vaid naljaviluks, et elustada esivanemate traditsioone“ ning et mõnest leerilaste grupist ei jää koguduse tõeliseks liikmeks mitte kedagi (Ohaka 1991: 5). Sarnaseid seisukohti väljendasid ka mitmed vaimulikud eesotsas Jaan Kiiviti ja Toomas Pauliga (Kiivit 2007: 202, Paul 2003: 224).

Veel üks aspekt, miks inimesed kirikusse tulid, oli kindlasti humanitaarabi jagamine. See sai alguse usubuumi ajal ning saavutas oma kõrgperioodi 1990ndate aastate keskpaigaks, mil üldine huvi kirikute vastu oli juba raugemas ja usubuum lõppenud. Humanitaarabi jagamine on ühtlasi heaks näiteks sellest, et kirikutesse tulnud inimesed ei olnud alati sugugi usuliselt motiveeritud. Mõned markantsemad näited: 1992. aastal lubati ühes kirikus pärast teenistust kirikulistele jahu jagada, kuid inimesed ei mallanud ära oodata teenistuse lõppu, vaid moodustasid juba selle ajal kirikus vastava ukse taha järjekorra (Solntsev 1992: 6). 1994. a saabus Eestisse 204 tonni Snickersi šokolaadi, mis kõik oli mõeldud kirikutes tasuta jagamiseks, kuid sellegipoolest läks osaliselt ka müügiks (Mustonen 1994: 2).

Miks lõppes usubuum? Ühelt poolt oli asi kirikutes endis. EELK-l oli nõrk ettevalmistus sellise ootamatu olukorraga toimetulekuks, ei oldud valmis nii kiireteks muudatusteks (Rohtmets, Ringvee 2013: 375): oli vähe töötajaid ja vajaka oli ka ettevalmistusest. Kirik ei suutnud uuele olukorrale adekvaatselt reageerida, puudus oli korraga kõigest – lisaks töötajatele ka kirjandusest, vahenditest ja ajast. Samuti oli palju segadust asjaajamises, juba alates kiriku juhtorganitest. Seda on teravalt kritiseerinud Välis-Eesti kiriku toonane peapiiskop Konrad Veem oma kirjades Konsistooriumile, tuues välja, et EELK poolne asjaajamine oli väga viletsal järjel:

Mõistan, et olete ülekoormatud, et kantseleil puuduvad kompetentsed jõud, et ruumid on väikesed jne. Minu arvates on suurim puudujääk tingitud nägemuse puudumisest, mis konsistooriumi ülesanne ja töö on. /.../ Teil on sellega ilmselt suuri raskusi, kui muudatusi läbi ei viida, langeb vastutus kirikupeale. Mind piinab veel küsimus, kas vahest on pärast esimese rõõmutuhina lahtumist minnalaskmine ja omahuvi taas ja veelgi enam lõkkamas? Vaatamata paguluses oleva EELK pingutustele ja püüdlustele pakkuda omalt poolt abi, mõtlen kahele piibliitrukile, lastepiiblite saatmisele, lauluraamatu küsimuse lõpuleviimisele, korduvatele raamatute saatmistele jne – ei saabu meile isegi mitte kinnitus saadetiste saabumise kohta! /.../ Mind on hakanud närima kahtlus ja küsimus, kas vahepeal toimunud vabanemine painavast survest on vanad ja halvad harjumused alles jättnud, või kas ei valitse nende kommete taga endine salajane kontroll ja meie kirikute lahushoidmine iga hinna eest ometigi edasi? Berliini müür ja raudrõmp on teistele rahvastele langenud, meid aga lahutavad edasi ebaeetilised viisid ja nõukogudelik hoolimatus. Lootuses, et ka meie ühistesse asjadesse saabuvad tagasi kultuuriinimestele omased suhtlemise viisid, jään ootama Tallinna konsistooriumi selgitavat vastust. (Konrad Veemi kiri EELK Konsistooriumile, 25.06.1991)

Neil aastail puudus EELK-l kindel plaan ja tegevuskava, ehk tegutseti spontaanselt ja vastavalt olukorrale. Paljuski võeti eeskuju sõjaeelsest kirikukorraldusest, mida uue vabaduse tuules püüti taastada (Kiivit 2007: 204). Kirikukogu võttis 1991. aastal vastu uue põhikirja, enne seda valitses suur segadus ka seadusandlikul ja juriidilisel tasandil, mistõttu tuli paljudel vaimulikel tegutseda oma äranägemise järgi (Paul 2003: 217).

Ehkki koostamisvõimalused paranesid ja lisandus uusi vaimulikke, ei suutnud EELK kõikidesse kogudustesse vaimulikku tööle panna (Plaat 2001: 264) ning olemasolevatel töötajatel oli väga suur koormus. Toomas Paul on iseloomustanud olukorra absurdsust järgneva näitega: „Eestis töötavad ainult 31 koguduses pärisõpetajad, kes on UI lõpetanud ja alla 70 a. vanad – ülejäänud 115 koguduses ei ole täismõõdulist õpetajat, neid teenivad emeeritused, diakonõpetajad, vahel koguni diakonid, või on kogudus antud nn hooldada. Niisiis, nende kolmekümne hulgast tuleb 1992. a jooksul valida piiskop, 12 praosti, 12 abipraosti, 5 assessorit koos asemikega, vähemalt 2 kohtunikku. Needsamad peavad andma kõik UI õppejõud ja TÜ usuteaduskonna täiskohaga professorid, rääkimata arvukate toimkondade ja komisjonide esimeestest ja liikmetest. Jaga ameteid kuidas tahes – kui ikka töömehi ei ole, siis ei ole!“ (Paul 1991: 8).

Teisalt oli usubuumi lõppemise põhjus ka ühiskonnas ja religioonimaastikul toimunud arengutes, inimeste hoiakutes ja arusaamades. Usubuum oli suuresti seotud rahvusliku ärkamisega, usulised motiivid ei olnud kõige tähtsamad (Rohtmets, Ringvee 2013: 375). Inimesed said oma esmase huvi rahuldatud ning kogudustega ei tekkinud püsivat sidet; lisaks jõudsid neil aastatel Eestisse uued karismaatilised kristlikud usuliikumised, nt Elu Sõna liikumine (Altnurme 2006: 82), samuti aktiveerusid mitmed uusususundid nagu nt Hare Krišna ja tekkis eestlaste omausk – mausk. Mitmed religioonid, näiteks budism, legaliseerusid ja kasvasid samuti liikmeskonda (*Ibid.* 170, Rohtmets, Ringvee 2013: 380–382). Ehkki nad ei pakkunud traditsioonilistele kirikutele tõsist konkurentsi, olid nad

oma uudsuse ja atraktiivsusega siiski nähtavad. Inimestel tekkis seetõttu rohkem valikuvõimalusi religioonimaastikul tegutsemiseks, tekkis n-ö religioosne turuplats (Ringvee 2012: 279).

Seega, kokkuvõttes, nagu 1990ndate algul Eesti Kiriku veergudel mitmed autorid on oma arvamust avaldanud – kirikubuumi suhtutakse luterlaste seas pigem skeptiliselt (Tamme 1991: 2), kirikuskäijate ja talituste suurest arvust ei saanud midagi järeldada rahva üldise usklikkuse kohta (Paul 1991: 2). Buumiga tehti vaid tasa vahepealsel ajal tegemata jäetud kiriklikke talitusi (Treimann 1992: 2). Vaimulike seas tuntu muret uute usundite ja vabakoguduste aktiivsuse üle (Ugur 1991: 2) ning samuti selle üle, et noortetöö kiritses ja esines vastuolusid vanema põlvkonnaga (Aas 1992: 6). Vaimulikkonna seas esines nii sektantlikke kui konservatiivseid tendentse, mille üle puudus kirikuvalitsusel kontroll (Leppik 1992: 5). Selle kõige tulemusel nentis ajakirjanik Kadri Ugur juba 1992. aastal Eesti Kiriku veergudel, et esimene vabanemisvaimustus on möödas (Ugur 1992: 1) ning kiriku olukord on tegelikult kehv.

Kiriku tegevusele 1990ndate algul ei saa samas otseselt midagi ette heita, sest mindi ajaga kaasa ja tegutseti vastavalt võimalustele, püüti uue olukorraga kohaneda. Oli vaja selgitada kiriku ja riigi vahekord, välja töötada usuelu ja usuühendusi puudutav uus seadusandlus, korrastada kiriku struktuuri, remontida hooneid. Lisaks vajasis lahendamist erinevad õiguslikud teemad ning vaimulike väljaõppe küsimused ja palju muud. Tuleb silmas pidada, et lisaks kirikule toimusid samasugused ümberkorraldamist ja kohanemist vajavad arengud ja muutused riigis ja ühiskonnas. Kõige sellega tegelemiseks nappis nii aega, vahendeid kui ka tegijaid, ehkki sel perioodil lisandus kirikutööle siiski terve hulk töötajaid, kes aitasid järgnevatel aastatel kirikul hakkama saada.

2.1.4. Kiriku olukord pärast buumi lõppu – 1990ndad

Usubuumiga ei kaasnenud sama massilist usulise ärkamise buumi, seetõttu huvi kirikute ja religiooni vastu vaibus uuesti õige pea. Statistika näitab, et liikmeskonna ja talituste arv hakkaski peale usubuumi, s.o alates aastast 1992, jälle vaikselt langema (vt ptk 2.2.2).

Kirik on kriisis – selline seisukoht esitati esmakordselt avalikult juba 1992. aastal Võru praostkonna sinodil. Diagnoosile järgnes üleskutse asuda olukorda parandama ning muutma (Ugur 1992: 1). Peapiiskop Pajula sõnul oli aastatel 1990–1992 kiriku ülesanne välja töötada organisatsiooni alus ja struktuur oma normaalseks tööks (Pajula 1992: 2). Selleks tehti neil aastail mitmeid algatusi: kirikukogu lõi kirikutöö valdkondade koordineerimiseks toimkondi, töörühmi ja komisjone (arengunõukogu, programminõukogu, halduskomisjon, visioonitoimkond jne). Kõige selle juures seati eeskujuks nii Eesti Vabariigi 1930ndate aastate kiriku ülesehitus kui ka jõukamad naaberkirikud Läänes, kelle materiaalsest toetusest oli küll palju abi, ent välismaalt pärit rahaga kaasnesid sageli kindlad nõudmised ja arusaamad, mis ei hakanud kohalikes oludes tööle nagu nt diaakooniakeskus (Kiivit 2007: 204). Nõnda on peapiiskop Jaan Kiivit aastaid hiljem tõdenud: „1990. aastate alguses pandi koos EELK põhikirjaga rööpad valesti

maha. Asuti fassaadi kujundama: rajati katusorganisatsioon, tekkisid keskused, millel puudus kirikus ja koguduses kandepind“ (Ilves 2004: 3, Kiivit 2007: 204), pidades sellega silmas, et kogudused ja töötajad polnud lihtsalt valmis püstitatud ülesandeid ja kohustusi täitma.

Mida siis täpsemalt ette võeti? Suurimateks saavutusteks sellest perioodist tuleb kindlasti pidada 1991. aastal koostöös Väli-Eesti kirikuga valminud uut kiriku laulu- ja palveraamatut, mis on jäänud kasutusele kogu uuritava perioodi jooksul (vt ptk 4.1.1). Oluline märk oli uue põhikirja valmimine (vt ptk 4.2), aga näiteks ka ajalehe Eesti Kirik väljaandmise alustamine 1990. aastal. Need uuendused aitasid kaasa kiriku ühtsuse loomisele ja tugevdamisele, jäädes ka pikemaajaliselt püsima, kui mitmed teised algatused ja ettevõtmised suutsid vastu pidada vaid mõned aastad või nõudsid pidevat ümberkorraldamist (näiteks diakooniatöö valdkond ja Usuteaduse Instituut). Lisaks jäi 1990ndate algusesse paljude koguduste taastamine.

Hilisemaid arenguid silmas pidades oli oluline 1993. aastal vastuvõetud EELK ametiriietuse seadlus, mis lubas talaari kõrval nüüd ametlikult ka alba kasutamist – seda liturgiakomisjoni uuendust tervitasid eriti vaimulikud, kes olid albasid hoolimata nii kirikuvalitsuse kui ka riigivõimu vastuseisust juba Nõukogude ajal kasutanud (Simmermann 1993: 3).

1992. aastal sai lisaks peapiiskop Kuno Pajulale ametisse piiskop Einar Soone, kes valiti 1993. aastal ka Eesti Kirikute Nõukogu presidendiks (EKN tegevuse kronoloogia, Eesti oikumeenia lugu 2009: 461). Kuno Pajula pensionile siirdumisel valiti 19. juunil 1994. aastal uueks peapiiskopiks (seati ametisse 31. oktoobril) 54-aastane Jaan Kiivit jun, edestades üllatuslikult napi häälteenamusega valimiste favoriiti piiskop Soonet (Rohtmets 2014c).

1995. aastal loodi Usuteaduse Instituudi juurde pastoraalseminar, millega algas ühtne vaimulike ettevalmistamine, hakati ordineerima vaid diakoneid ja õpetajaid, nii et kadus senine diakonõpetaja ehk aseõpetaja aste (Hapsal 1994: 1). Samal aastal loodi EELK ja Eesti Vabariigi valitsuse ühiskomisjon (vt ptk 2.1.7), mis näitas suhetes riigiga küll EELK erilisemat rolli võrreldes teiste konfessioonidega (Ringvee 2011: 56), kuid ei andnud seaduslikke eeliseid.

1996. aastal ühineti Porvoo osaduskonnaga (vt ptk 4.3.1), mis oli oikumeenilises plaanis EELK üks olulisemaid samme, aga samuti tähtis kiriku kõrgkirikliku teoloogilise orientatsiooni valimisel.

1997. aastal käivitati palgatoetuskassa vaimulikele, millega assessor Peeter Karma sõnul alustas Eesti kirik esmakordselt oma koguduste süstemaatilise toetamisega. Esimese aasta jooksul ulatus toetus 500 000 kroonini (Karma 1997: 2).

Ehkki mitmed tegevused 1990ndate keskpaigas olid väga ambitsioonikad ja näitasid olulist edasiminekut, siis 1990ndate lõpuaastail hakati sellegipoolest taas tõsisemalt rääkima kiriku kriisist ja identiteedi puudumisest (Audova 2000: 2, Sander 2000: 7).

2.1.5. Kiriku olukord uuel sajandil – 2000ndad

Paljude arutelude ja sündmuste käigus sai selgeks, et samamoodi edasi enam minna ei saa, sest hoolimata tehtust oli kiriku liikmeskond jätkuvalt kahanemas ning kirikul esines üha suuremaid materiaalseid raskusi. Ka välisabi suurus vähenes oluliselt sajandivahetuse paiku, näiteks katkes 2003. aastal ootamatult Eesti Luterliku Tunni Teenistuse⁵⁷ rahastus ja viis aastat väldanud ulatuslik meediatöö lõppes. Selle kõige tõttu tekkisid kirikukogul uue aastatuhande algul probleemid eelarve vastuvõtmisega (Sander 2000: 7). Ka põhikirjakomisjoni töö jooksis sajandivahetusel ummikusse samadel põhjustel – leiti, et arusaamad kirikust on liiga erinevad, puudub ühtne visioon ja üldkontseptsioon (EELK 25. KK 9. istungjärk 2000: 42–48).

Kõigest eelnevast tulenevalt tehti üha enam juttu vajadusest luua konkreetne kiriku tegevuskava, selgitada tulevikuplaanid ja visioon. Näiteks 25. jaanuaril 2000 peeti Tartus EELK Õpetajate Konverentsi, kus võeti päevakorda kiriku visioon, missioon ja strateegia. Konverentsil kaasettekande pidanud õpetaja Ove Sander tõdes, et EELK-d on tabanud identiteedikriis: „Keskseks kriisi tunnuseks on vaieldamatult meie vaimulike ja töötajate laiapõhjalisema ühtsuse puudumine kiriku identiteedi küsimuses. Võime öelda, et täielikku üksmeelt pole EELK-s kunagi olnud ja viimases mõttes on see ka võimatu, kuid praeguse aja üheks väljakutseks on senisest suurem ühes suunas vaatamine enesemääratluse küsimuses.“ Kriisi tundemärkidena nimetas Sander veel ka venitamist kiriku ja riigi vahelkordade määratlemisel, Eesti erinevate kirikute ebapiisavat koostööd ja EELK ebapiisavat ühiskondlikku mõju (Sander 25.01.2000, Tiitus, Sulane 2/2002).

Õpetaja Avo Üpruse aktiivsel eestvedamisel asuti kiriku visiooni ja strateegia teemat üldkiriklikult ka arutama. Õpetajate Konverents volitas Üpruse rajama vastava missiooni ja visiooni toimkonna,⁵⁸ mis koostaks oma nägemuse kiriku olukorrast, tulevikust ja võimalustest ning esitaks selle tutvumiseks ja aruteluks kiriklikele instantsidele.⁵⁹ See töö sai ühtlasi aluseks hilisemale EELK arengukavale (Pikkur 2000: 2).

Muutused kirikus toimusid seoses uue peapiiskopi valimisega 2004. aastal, kui 24. novembril valiti ametisse 55-aastane Andres Pöder (ametisse seati 2. veebruaril 2005). Jaan Kiiviti ametiaja lõpul ja Andres Pöderi ametiaja esimestel aastatel jõudsid lõpule mitmed pikaajalised ettevõtmised: uue põhikirja (2004), kirikuseadustiku (2005) ja kirikliku arengukava (2008) koostamine, samuti valmis EELK uus sümbolika – lipp ja vapp (2007). Lisaks jõudis lõpuni töö erinevate käsiraamatute ja juhenditega. Neist kõige tähtsam oli Kirikukäsi-

⁵⁷ 1997. aastal loodud Eesti Luterliku Tunni Teenistus (ELTT), millega luterlik kirik sai laiemal kandepinna meedias, hakates erinevates meediakanalites (saated Vikerraadios, Klassikaraadios, Raadio 2-s, kaastöö ajalehele Postimees ja saatesari ETVs) oma saateid tootma. Tegemist oli Missouri Sinodi rahastatud luterliku kiriku meediakeskusega (Salumäe 1997: 2).

⁵⁸ Visioonitoimkonda kuulusid õpetajad Villu Jürjo, Veiko Vihuri, Marko Tiitus, Kalle Kadakas, Vallo Ehasalu, Enn Auksmann ja Avo Üprus.

⁵⁹ EELKKA.1.1.184. Õpetajate Konverentsi protokoll. 25.–26. jaanuaril 2000, 6–7; 16–17.

raamat, mis sisaldas jumalateenistuste ja talituste uuendatud kordasid. 2007. aastal valmis selle eelnõu, 2009. aastal kinnitati see ametlikult. Uue liturgiakorra kasutusele võtmise protsess kutsus võrreldes teiste reformidega kirikus esile kõige enam tähelepanu ja põhjustas lahkavumusi, tuues esile terve leeri vaimulikke, kes aktiivselt nende uuenduste vastu arvamust avaldasid. Selle vastuseisu tulemusena aktsepteeriti kirikus olukorda, et lubatud on kasutada paralleelselt nii senist vana kui ka uut ja uuendatud liturgia korda (vt ptk 4.1).

Siia ajaperioodi jääb olulise sündmusena 2010. aasta lõpus EELK ja E.E.L.K. ühinemine ehk kirikute nähtava ühtsuse taastamine. Selle tulemusena loodi Välis-Eesti piiskopkond ja EELK koosseisu lisandus nõnda 41 kogudust ja 15 kuulutuspunkti hinnanguliselt 4100 liikmega (Salumäe 2012: 1). Sellele protsessile eelnesid juba 1990ndate algul alanud ja vaheaegadega peetud ning pikalt veninud ametlikud läbirääkimised. Oluline sündmus oli 2012. aastal seoses kõrgkoolide akrediteeringust ilmajäämisega alanud Usuteaduse Instituudi ümberkorraldamine (Pikkur 2011: 4) – tähelepanuväärne oli eelkõige sellele eelnenud protsess, ehk Usuteaduse Instituudi tuleviku üle peetud arutelud ja õppeasutuse edasise saatuse kohta esitatud kolm ettepanekut. Lisaks rakenduskõrgkooliks muutmisele pakuti välja kirikliku koolituskeskuse ja kõrgema usuteaduse seminari loomine. Kirikukogul toimunud hääletusel võitis seminari loomise plaani ees napilt rakenduskõrgkooli mudel (EELK 25. KK 8. istungjärk). Seminari loomise korral sooviti traditsioonilise akadeemilise hariduse kõrval hakata rohkem rõhku panema vaimulikuks pürgijate spiritualiteedi kujundamisele.

Alates 2013. aasta kevadest tõstatus järgmise peapiiskopi valimise küsimus, sest Andres Pöder teatas oma soovist pensionile jääda (Ilves 2013: 4j). Tavapäraselt eelnes peapiiskopi valimisele kandidaatide esitamine kirikukogus ja üles seatud vaimulike vahelised debadid kiriku olukorra ja tuleviku üle. Samuti ilmus 2014. aasta jooksul mitmeid artikleid ja arvamuskõrvaldusi kiriku olukorrast.

Sellest viide alapeatükki koondatud ajaloolisest ülevaatest EELK arengute kohta erinevatel perioodidel kuni 2015. aasta küünlapäevani, mil ametisse seati järjekorras kümnes EELK peapiiskop Urmas Viilma (Liimets 2015: 1) ja mis on ühtlasi käesoleva doktoritöös käsitletava ajaperioodi lõpuks – selgub, et EELK on igal ajajärgul pidevalt silmitsi seisnud oma koha leidmisega Eesti ühiskonna ja rahva seas. Iga järgnev ajajärk on sealjuures kõik seni saavutatu uuesti pea peale pööranud, EELK on pidanud iga kord uuesti alustama justkui algusest peale, esmalt täielikult muutunud olukorraga kohanemise ja seejärel juba vastava tegutsemisega. Kiriku kujunemist ja identiteeti on sealjuures oluliselt mõjutanud ka vahekord laiemalt ühiskonna ja riigiga, seetõttu on alljärgnevalt esitatud vastavad peatükid, mis kirjeldavad lähemalt EELK vahekorda Eesti ühiskonna ja riigiga uuritava perioodil.

2.1.6. EELK vahekord ühiskonnaga aastatel 1991–2015

Mitme tuntud religioonisotsioloogilise ja üleeuroopalise uuringu põhjal on Eesti ühiskond üks sekulaarsemaid Euroopas.⁶⁰ See tähendab, et religioonil – eelkõige just kristlusel – on inimeste elus väike roll. Eri kirikutesse ja konfessioonidesse kuulus 2011. aasta rahvaloenduse põhjal hinnanguliselt umbes neljandik Eesti elanikkonnast (Tiit 2014: 60j). Ennast usklikuks pidavaid ja aktiivselt praktiliseerivaid kristlasi on aga veel tunduvalt vähem – EEU 2015 andmetel käis 2015. aastal pühapäeviti igal nädalal või kord-paar kuus kirikus jumalateenistusel kuni kümme protsenti, Piiblit luges iga päev või kord nädalas aga kuni seitse protsenti elanikkonnast.

Sellisel olukorral on mitu põhjust: juba 19. sajandi ärkamisajast alguse saanud ja 20. sajandil süvenenud luterliku kiriku suhtes vaenulik hoiak eesti haritlaskonnas; kirik ei toetanud organisatsioonina ka rahvuslikku liikumist (Altnurme 2013: 44), selleaegseid eesti päritolu teolooge ja kirikuõpetajaid oli vähe (sel perioodil kasvas eesti päritolu õigeusu vaimulike arv kiiremini – Saard 2007: 1260); 1920–30ndate ebaõnnestunud kirikupoliitika erinevate teoloogiliste vooludega – ehkki luterliku kiriku ja riigi vahekord oli üldiselt hea ja kirik osales aktiivselt poliitikas ja ühiskonnaelus, säilis härraskiriku mentaliteet (Saard 2007: 1254); ning viimaks nõukogudeaegne ateistliku ideoloogia kampaania korras propageerimine ja kirikute represseerimine (Altnurme 2013: 46j, Remmel 2011: 21–26).

Teisalt ei saa Eesti elanikke pidada sugugi vähereligioosseteks, kes religiooni küsimuste vastu üldse huvi ei tunne. Eestlaste religioossus, mis valdavalt on mõjutatud kahest suurest – kristlikust ja uue vaimsuse ehk *new age*'i – paradigmat (Altnurme 2006, 2012), väljendub sageli väljaspool institutsionaalse religiooni piire ja enamasti teisiti kui traditsiooniline religioossus (Pekko, Koppel 2013). Oluline on siinjuures kindlasti ka vähene religioonialane teadlikkus ja haritus (põhjuseks Nõukogude aja mõju ja puudulik religiooniõpetus koolis ning kodus), mis tänapäeval laialt levinud individuaalse religioossuse raames võimaldab inimestel kergemalt kombineerida omavahel sisuliselt vastukäivatest põhimõtetest endale sobivaid religioosseid tõekspidamisi, näiteks kristlikku ettekujutust elust pärast surma ja hinduistlikku reinkarnatsiooniõpetust (Pekko 2011). Sealjuures esineb selline olukord ka kirikuliikmete seas, ehkki nende religioonialased teadmised ja oma religiooni õpetuse tundmine peaksid olema paremad.

Samas ei saa ka väita, et kirikusse suhtumine ühiskonnas oleks valdavalt negatiivne, pigem vastupidi – näiteks sotsioloogid Eva-Liisa Jaanus ja Marge Unt on võrrelnud eestimaalaste religioossust Euroopa taustal ja leidsid uuringu „Elust, usust, usuelust 2010“ põhjal, et „kuigi vaid kolmandik eestimaalastest kuulub kogudusse, siis ligi kaks korda rohkem inimesi arvab, et kirikul on ühiskonnas oma roll ja võimekus pakkuda selgitusi olulistele küsimustele. Torkab silma, et ka mitte kunagi kirikus käijate seas on palju inimesi, kes usuvad, et kirik suudab vastata inimeste hingevajadustele“ (Jaanus, Unt 2012: 226). Sama on kinnitanud

⁶⁰ Ilmselt üks kõige enam viidatud uuring on Eurobaromeeter 2005, mille kohaselt usutakse võrreldes teiste Euroopa riikidega just Eestis kõige vähem isikulise Jumala olemasolu (16%).

ka sotsioloogid Liina Kilemit ja Anu Rentel – inimesed näevad kirikul ühiskonnas üsna suurt rolli (Kilemit, Rentel 2012: 165). Sellist positiivset suhtumist on kajastanud ka hilisemad EEU uuringud 2015. ja 2020. aastal, sealjuures on kiriku ja usu roll inimeste arvates isegi mõnevõrra kasvanud.⁶¹

Kiriku positsioon ühiskonnas ja vahekord riigiga on olnud üheks peamiseks muutuste käivitajaks. Kui kirikud on enamasti traditsioonide ja tavade hoidjad, siis kuidas toime tulla muutuva ühiskonnaga? Kas kohaneda ühiskonna arengutega või neile vastu seista? Kiriku identiteedil ja enesemääratlemisel on selles osas oluline roll.

EELK on oma vahekorda ühiskonnaga väljendanud kahes ametlikus dokumendis. Esimese dokumendi „Kiriku missioon ühiskonnas. Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku ühiskondlik-poliitilised taotlused“ (1998) sõnastamisega 1990ndate lõpus kaasnes ulatuslik arutelu kiriku rollist ja olukorrast ühiskonnas. See sai ühtlasi üheks aluseks hilisemale arengukava väljatöötamisele, sõnastades ja tutvustades EELK eesmärgi: perepoliitikat, noorsoopoliitikat, hariduspoliitikat, kultuuripoliitikat, sotsiaalpoliitikat, kriminaalpoliitikat, õigus- ja halduspoliitikat, rahvus- ja välispoliitikat, kiriku ülesannet tuleviku ja elamisväärse maailma nimel, kiriku missiooni ühiskonnas ning kiriku filosoofilist, moraalselt ja sakraalselt teenimist. Taolise juhendi vajadus oli kirikus juba ammu väga suur ning see leidis vaimulike seas sooja vastuvõtu. Näiteks õpetaja Peeter Paenurm väljendas dokumendi sisu kohta rõõmu ja lisas: „Kirikult on palju küsitud seisukohavõtte erinevates ühiskonnaelu sõlmküsimustes ja ka päris konkreetsete juhtumite puhul. Siin on palju oodatut-küsitut selgelt välja öeldud“ (Paenurm 1999: 7). Ühtlasi oli see dokument aluseks ja eeskujuks hilisematele ühiskondlikele seisukohavõttudele, muuhulgas on seal kirja pandud kiriku seisukohad abielukäsitluse kohta – teema, mis muutus eriti aktuaalseks ligemale viisteist aastat hiljem.

Seitse aastat hiljem, 2005. aastal, anti välja sama dokument redigeeritud ja täiendatud kujul. Uuendatud dokument kandis nimetust „Kiriku sotsiaalne sõnum. Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku ühiskondlik-poliitilised taotlused“, mille eessõnas on kirjutatud, et see oli mõeldud esmajoones väljapoole, ühiskonda suunatud sõnumina, mingil määral ka sisemise tegevusjuhisenä, väljendades kiriku ootusi ja valmisolekut koostööks (Kiriku sotsiaalne sõnum 2005: 1). Nende dokumentide sõnastamise ja väljatöötamise protsessi käigus on tegeletud paljuski küsimustega, mis määravad raamistikku kiriku arengutele ja muutustele ühiskonnas, samuti fikseerivad olulisemaid otsuseid ja suundumusi.

2008. aastal valminud EELK arengukavas kirjeldati kirikut kui ühiskonna osa. Arengukavas toodi välja olukorra ajalooliselt kujunenud paratamatus, et ehkki „Eesti kuulub sarnaselt enamiku Euroopa riikidega põliste kristlike maade hulka“, siis enam nii see ei ole: „Ajaloolistel põhjustel ei ole meie ühiskonnas aset leidvad usulised tendentsid võrreldavad Skandinaaviamaadega, küll aga mitmete postsovetlike riikidega. Kuni II maailmasõjani kestnud vaba arengu katkestas Nõukogude okupatsioon, mis tekitas hindamatut kahju muuhulgas rahva vaimsusele. Okupatsiooniga kaasnenud jõulise ateistliku propaganda ning usulise

⁶¹ Elust, usust, usuelust 2020. Eesti Uuringukeskus – vaadatud 11.10.2021.

diskrimineerimise mõjul on paljudes perekondades katkenud ajaloolise usulise kogemuse järjepidevus. Kahanenud on nii kiriku liikmeskond kui ka mõju ühiskonnas“ (Arengukava 2008: 8).

Nõnda on Nõukogude ajal juurdunud negatiivsed stereotüübid kiriku ja kirikuõpetajate kohta (Altnurme 2009: 178) jätkuvalt inimeste teadvuses alles ja tulevad aeg-ajalt uuesti meelde ning esile – selle ehadamateks näideteks on negatiivsed ja ründavad sõnavõtted meedias,⁶² mis on eriti aktiivselt saatnud religiooni- ja usuõpetuse koolidesse viimise debatte (Altnurme 2013: 52j, Altnurme 2009: 213 jt). See kõik on jätkuvalt mõjutanud kiriku olukorda, väljendudes eelkõige kiriku statistilistes näitajates ja kiriku ühiskondlikus rollis.

Alates Andres Põderi peapiiskopiks saamisest 2005. aasta algul on kiriku ja ühiskonna vahekorras olnud märgata muutusi. Need on väljendunud selles, et EKN-i liikmeskirikud eesotsas EELK-ga on hakanud üha kriitilisemalt sõna võtma ja seisukohti esitama ühiskondlike moraalnormide ja käitumisega seotud küsimustes ning inimeste usuleiguse ja üldise lääneliku tarbimiskultuuri vastu (vastavad näited tulevad kõige paremini esile peapiiskoppide karjasekirjadest ja tegevusaruannetest, vt ptk 4.4), seistes üha enam ja jõulisemalt konservatiivsete, traditsiooniliste väärtuste ja hoiakute, sh eriti pereväärtuste eest.⁶³ Küllap on kirikute aktiivsema seisukohavõtu taustaks ka tõsiasi, et need teemad on rohkem kui kunagi varem päevakorras.

Kirikute sõnavõtted ja seisukohad on leidnud ühiskonnas vastuolulist vastuvõtmist, ehk nii poolehoidu kui ka kriitikat. Mõnikord on seisukohavõttude ajendiks olnud sündmused Eestist väljaspool. Üheks selliseks palju tähelepanu pälvinud näiteks oli Vene skandaalse punkbändi Pussy Riot juhtum, kes vangistati peale provotseerivat punkpalvust Moskva Lunastaja Kristuse kirikus 2012. aasta veebruaris. Selle tegevuse taunimisega eristus peapiiskop Põder Eesti üldsuse laiemast arvamusest eesotsas president Toomas Hendrik Ilvesega, kes toetasid bändi ja sõnavabaduse kaitsmist, kirjutades EELK vaimulikele saadetud e-kirjas: „On hämmastav ja mõtlemapanev, et riigikogu liikmed on asunud oma avaliku kirjaga õigustama ansambli Pussy Riot huligaanset rünnet vene õigeusu kiriku vastu Moskvast ning et selle toetuseks von Krahlis korraldatud kontserdist võttis osa ka vabariigi president.“ Ta lisas oma kirjas, et enamiku venelaste jaoks on kirik püha paik ning miljonite õigeusklike tunnete haavamise kõrval on ansambli poliitiline sõnum täiesti kõrvaline ja tähtsusetu: „On selge, et kellegi poliitiliste, majanduslike või meelelahutuslike eesmärkide saavutamiseks on pühakoja rüvetamine ja usuvabaduse jalge alla tallamine lubamatu vahend. Rääkida sellest kui sõnavabaduse kaitsmisest on küüniline“ (Vihuri 2017). Selle EELK vaimulikele

⁶² Eraldi võiks esile tuua kirjanikke nagu nt Andrus Kivirähk, Jaak Urmet, Ervin Õunapuu ning maausuliste esindajaid.

⁶³ Vt EKN-i kodulehelt läkitused ja seisukohavõtted, nt EKN kirikute bioeetilised seisukohad (2006), seisukoht homoseksuaalsuse küsimuses (2008 ja 2010), arvamus kooseluseaduse väljatöötamise küsimuses (2012) jne.

saadetud pöördumise avaldas esmalt portaal Meie Kirik ja ajakirjandus noppis selle kiiresti üles,⁶⁴ vallandades palju kriitikat kiriku suunal.

Selliste seisukohtade esitamisega on selge, et EELK on andnud oma toetuse selgelt konservatiivsetele väärtustele. Teisalt, seoses ühiskonna polariseerumisega liberaalsuse-konservatiivsuse teljel 2010ndatel, on sel hoiakul võrdlemisi suur hulk toetust (Kilemit 2020: 58) ka inimeste seas, kes kogudusse ei kuulu ja ennast usklikuks ei pea – nt EEU 2015 küsitluse põhjal on soovinud 72% elanikest, et kirik peaks jääma kindlaks oma õpetusele ja moraalnormidele ning mitte kaasa minema kõikide ühiskondlike muutustega (Kilemit 2020: 62, Altnurme 2016: 158), kirikutel nähakse sealjuures rolli traditsiooniliste väärtuste, moraali ja kommete alalhoidjana (Kilemit 2020: 150). Heaks näiteks on 2014. aastal vastu võetud kooseluseadusega seoses toimunud diskussioonid ja arutelud, kus EELK koos teiste EKN-i liikmeskirikutega esitas väga selgelt oma konservatiivse positsiooni, olles sellele seadusele vastu – EEU 2015 andmetel suhtus pool Eesti elanikkonnast homoseksualismi samuti taunivalt ega pooldanud samasooliste paaride registreeritud kooselu (Kilp 2016: 192). Kiriku liikmeskonna kasvule aga ei ole see konservatiivsete väärtuste pooldamine ühiskonnas siiski veel mõju avaldanud (vt ptk 2.2).

Usundiloolane Ringo Ringvee kirjutas oma väitekirjas, et 1980. aastate lõpu ja 1990. aastate alguse kiired ühiskondlikud muutused seadsid EELK ette tõsised väljakutsed ja dilemma: „Ühelt poolt olid ühiskonnas ootused, et EELK oleks nii majakaks moraali ja eetika küsimustes kui „Vabariigi rituaalide“ läbiviija. Teisalt oli muutunud olukord keerukaks EELK-le, kus nii kiriku kui vaimulike jaoks tõstatusid küsimused kiriku rollist ühiskonnas: kas tegemist peaks olema avaliku institutsiooniga või on kiriku esmane ja ainus ülesanne evangeeliumi kuulutamine?“ (Ringvee 2011: 58)

Nendele tõstunud küsimustele vastuste leidmise protsess on kulgenud järgnevate aastakümnete jooksul vaevaliselt, erinevaid võimalusi katsetades, sealjuures on mõlemal Ringvee esitatud suunal oma kindlad pooldajad. Milline kiriklik-teoloogiline suund vastaks nendele tänapäevastele oludele kõige paremini, on jätkuvalt oluline küsimus ja arutelude allikas. Sellest tulenevalt on ligemale 30 aastat hiljem selge – unistust tõelise rahvakiriku taastamisest ei ole õnnestunud täita.

2.1.7. EELK vahekord riigiga aastatel 1991–2015

Luterlikud kirikud on juba oma teoloogilistelt alustelt olnud traditsiooniliselt heas vahekorras valitseva riigikorraga, ükskõik missuguse poliitilise režiimiga siis ka tegu ei oleks – ka EELK pole selles osas olnud erandiks.⁶⁵ Sellist kiriku ja riigi vahekorda mõjutab eklesioloogiline arusaam kirikust – protestantlikele kirikutele

⁶⁴ Sellest, kuidas pöördumine üldse avalikkuse ette jõudis, on kirjutanud Kirik & Teoloogia toimetis, vt „Kuidas jõudis peapiiskop Andres Põderi vaimulikele suunatud mõtteavaldus Eesti avalikkuseni?“ – *Kirik & Teoloogia*, 06.04.2012.

⁶⁵ Vt lähemalt Ringvee (2011) ja Riho Altnurme koostatud „*Eesti oikumeenia lugu*“ (2009).

on iseloomulik Lutheri kahe riigi õpetusest tulenev koostöövalmidus riigivõimuga, mis on reformatsioonist peale ilmalikul ja vaimulikul võimul võimaldanud teineteisega koos eksisteerida ja koostööd teha (Hiob 2013: 225), jagades maailma vaimseks ja ilmalikuks, nii et vaimulik võim allub ilmalikule (Kõpp 2009: 27). Selline alus andis ühtlasi parema võimaluse protestantlikel kirikutel end teoloogiliselt valitseva riigikorraga paremini kokku sobitada (Goeckel 1995: 325), ehkki ajaloos pole see täielikult alati siiski õnnestunud (Pöhlmann 1994: 210).

Nõukogude perioodil oli kirik riigiga ideoloogiliselt opositsioonis ja kiriku juhtimine oli riigi poolt kontrollitud (Altnurme, Rimmel 2009: 105). Nõnda oli kirik igasugusest ühiskondlikust diskussioonist ja avalikkusest välja lülitatud. Ehkki Nõukogude ajal pole niikuinii põhjust kõneleda vabast avalikkusest arutelust, siis kirikul polnud luba ka n-õ juhitud moel avalikkuses oma seisukohti esitada. Ainsaks erandiks, millesse kirik oli haaratud, oli rahutöö.

Alates Eesti Vabariigi taasiseseisvumisest on see olukord muutunud, riigiga ollakse ka ideoloogiliselt n-õ ühel poolel: kirik toetas aktiivselt omariikluse taastamist, vaimulikud osalesid ühiskondlikes organisatsioonides ja poliitikas, riik on omakorda toetanud kirikute renoveerimist, koguduste tegutsemist jne. Riigi ja kirikute vahekorda on riikliku poole pealt korraldanud erinevad asutused: aastani 1990 tegi seda Eesti NSV Liidu Ministrite Nõukogude juures olnud usuasjade nõukogu volinik, siis asus usuküsimustega kultuuriministeeriumi alluvuses tegelema esmalt Eesti Vabariigi Konfessioonide Nõukogu ja seejärel usuasjade talituse osakond. 1993. a muudeti see struktuuriüksus usuasjade osakonnaks ja viidi üle siseministeeriumi alluvusse. Selle osakonna üheks eesmärgiks on olnud aidata organisatsioonidel ja kirikutel tegutseda põhiseadusega kooskõlas (Au, Ringvee 2007: 11j) ning see töö on edukalt kestnud kogu perioodi jooksul.⁶⁶

Tänapäeval on Eestis riigi ja kiriku vahekord määratletud 1992. aasta suvel vastu võetud Eesti Vabariigi põhiseadusega. Selle kohaselt suhtub riik usuorganisatsioonidesse heatahtlikult ja kohtleb neid võrdselt, riigikirikut ei ole (Rohtmets 2018: 200).

Selline põhimõte tekitas 1990ndate algul EELK-s siiski teatud vastuseisu, sest sooviti saada riigipoolset erikohtlemist ja suuremat toetust (*Ibid.* 2018: 209jj) – põhjuseks toodi välja nii luteri kiriku panus iseseisvumise taastamisel, kogu ühiskonda puudutavate töövaldkondade käivitamine (*Ibid.* 211j) kui ka soov taastada kiriku positsioon ühiskonnas enne iseseisvuse kaotamist. Eelisseisund oleks tähendanud ühtlasi suuremat vastutust ühiskondlike ja riiklike ülesannete täitmisel ja suuremat toetust töövaldkondade ülal pidamiseks (Rohtmets 2019: 172). Võrdsusprintsipi tuginev riigi religioonipoliitika aga EELK-le erikohtlemist ei võimaldanud, traditsioonilistele usuühendustele erandeid ei tehtud (*Ibid.* 172j), ehkki tollases usuasjade talituses seda võimalust kaaluti (Rohtmets 2018: 206).

⁶⁶ Omaette teema on kogu perioodi jooksul olnud kirikute ja riigi vahelisi suhteid reguleerivate seaduste väljatöötamine ja muutmine – sellest on kirjutatud väitekirja Ringo Ringvee (2011).

Teine teema, kus EELK soovid läksid lahku riigi omadest ning oldi erineval seisukohal võrreldes teiste EKN-i liikmeskirikutega, oli avalik-õigusliku juriidilise isiku staatuse andmine kirikutele – see küsimus tekkis seoses uue kirikute ja koguduste seaduse väljatöötamisega mõned aastad hiljem 1990ndate teises pooles (*Ibid.* 173). EELK soovis sellist seadusemuudatust, kuid teised nägid selles ohtu, et suuremad kirikud saavad sellega riigi ees eelise (Ringvee 2011: 93j). Vastav muudatus jäi seadusesse lisamata, riik soovis oma peamise partnerina usuaasjades näha eelkõige EKN-i.

Ehkki seadusandluses EELK eristaatust ei saavutanud, õnnestus riigiga tihedam otsesuhtlus siiski luua. Selleks asutati 1995. aastal riigi ja kiriku ühiskomisjon, mida juhtisid ühiselt peapiiskop ja siseminister. Komisjon koosnes neljast alakomisjonist: kultuurikomisjon, hariduskomisjon, sotsiaalkomisjon, õiguslike küsimuste ja omandisuhete komisjon (Rohtmets 2018: 246) ning on selle loomisest peale järjepidevalt tegutsenud.⁶⁷ Koos käidi kaks korda aastas (Pikkur 2015: 1).

Kultuurikomisjon on tegelenud kirikuvarade kindlustamise ja kirikuhoonete kaitsmisega, hariduskomisjon religiooniõpetuse küsimustega, sotsiaalkomisjon diakooniahaigla ja haiglakaplanaadi loomisega ning õiguslike küsimuste ja omandisuhete komisjon peamiselt omandireformi jm juriidiliste teemade, aga ka vanglakaplanaadi loomisega. Rajati ka välissuhete komisjon, kuid see ei rakendunud tööle.⁶⁸ Sealjuures on teravaimateks teemadeks aastate jooksul olnud omandireform, aga ka kirikute ja koguduste seaduse eelnõu ja vastuvõtmine, kus EELK on teinud ridamisi omapoolseid ettepanekuid ja soovitusi.

Lisaks on EELK-l olnud kokkupuuted ka teiste riiklike asutustega. EELK 2008. aasta arengukavas on fikseeritud kiriku ja riigi vaheline koostöö ja suhted mh Haridus- ja Teadusministeeriumi, Siseministeeriumi, Muinsuskaitseameti ja Riigiarhiiviga. Väga head ja tõised suhted olid sel ajajärgul veel ka Vabariigi presidentidega (Arengukava 2008: 8).

Konkreetsete tegevuste all on arengukavas nimetatud Riigikogus esindatud erakondadega ümarlaua vormis aktiivset suhtlemist ning selle tulemusena 2005. a sügisel toimunud konverentsi „Kristlikud väärtused Eesti poliitikas“, millele aasta hiljem korraldati ka teine osa „Kristlikud väärtused Eesti poliitikas II. Pere-konna vaimne alus“. Konverentside tähtsus ja tulemused on arengukavas järgnevalt kokku võetud: „Mõlemal konverentsil esinesid ettekannetega nii erakondade tippjuhid kui eriteadlased, konverentsid olid osavõturohked ja leidsid avalikkuse tähelepanu. Esimese konverentsi ettekanded avaldati trükis ja mõlema konverentsi ettekanded EELK koduleheküljel“ (*Ibid.* 8).

Arengukavas on veel välja toodud, et kiriku suhted riigiga on paremad kui Eesti ühiskonna ja avalikkusega. Suhted riigiga on „tõised ja konstruktiivsed“

⁶⁷ Riik lõpetas ühepoolselt selle komisjoni tegevuse 2023. aasta mais põhjendusega, et riik ei tohi ühte kirikut teistele eelistada.

⁶⁸ EELKKA, EV valitsuse ja EELK ühiskomisjon (kirjavahetus, protokollid). Toimik 6–2. 17.03.1999–18.12.2001; EELKKA, EV Valitsuse ja EELK ühiskomisjon (kirjavahetus, protokollid). Toimik 6–2. 02.01.2002–2007.

ning „eesti poliitikute hoiak kiriku suhtes on tunduvalt heatahtlikum ja mõistvam, kui seda näib olevat avalikkuse ja meedia oma“ (*Ibid.* 8) – siinkohal on ilmselt silmas peetud eelkõige 2005. a lõpul ilmunud ägedat mõttevahetust religiooniõpetuse teemadel, kui avalikkuses kardeti, et kohustusliku religiooniõpetusega saaksid kirikud hakata koolides misjonitööd tegema (Altnurme 2013: 52).

Ringo Ringvee sõnul on nõukogude-järgsel perioodil riigi ja EELK suhted järginud üldiselt pragmaatilist mudelit (Ringvee 2011: 56), mis tähendas seda, et koostöö riiklikul tasandil, eriti EKN-i näol, aga ka EELK ühiskomisjon Vabariigi Valitsusega ja kohalike omavalitsuste ning muude organisatsioonidega on üldiselt olnud hea. Aeg-ajalt on siiski kerkinud esile ka eriarvamusi, kus EELK on leidnud, et neid tuleks rohkem toetada ja nende seisukohtadega rohkem arvestada: selle tuntuimaks näiteks on Tallinna Niguliste kiriku omandiküsimus, mis päädis alles 2018. aastal EELK tagastamisnõudest loobumisega, kui sai riigilt selle eest vastavat kompensatsiooni (Rohtmets 2019: 174).

Läbisaamist riigiga kajastab mingil määral ka vaimulike osalemine poliitikas. Kui Eesti iseseisvuse taastamise ajal ja 1990. aastatel olid mitmed vaimulikud aktiivsed ka riiklikus poliitikas, osaledes nt riigikogu töös, siis kirik kui organisatsioon pole poliitilistesse küsimustesse otseselt sekkunud (Ringvee 2011: 59). Seda joont on hoitud kogu uurimisperioodi jooksul ja nii näiteks on kirik poliitilise avalduse teinud üksnes kahel korral: 1991. aastal seoses Eesti iseseisvumise taastamisega ja 2003. aastal seoses Euroopa Liiduga ühinemisega (Rohtmets 2019: 190). Nagu eelpool kirjeldatud, ei tähenda see sugugi seda, et kirikul seisukohad ühiskondlik-poliitilistes küsimustes puuduksid.

Riiklikus poliitikas on vaimulike osalus aastatega vähenenud, vaimulike poliitiline tegevus on jätkunud peamiselt kohalike omavalitsuste tasandil. Näiteks 1996. aastal valiti volikogudesse 22 EELK vaimulikku, 1999. aastal aga 16 vaimulikku, kelle seas oli ka kuus praosti: Luhamets, Pöder, Mäevere, Tammsalu, Hanschmidt ja Audova (Kilp 2002: 5). Mitmed neist valiti sealjuures volikogu esimeheks või aseesimeheks. Seda suunda pidas peapiiskop Kiivit oluliseks ka EELK aruandluses välja tuua: „Koostöö ühelt poolt koguduste ja praostkondade ning teiselt poolt kohalike omavalitsuste vahel on äärmiselt oluline suund meie kiriku ühiskonnatöös ning võib tunda heameelt, et viimaste valimiste järel on see koostöötasand muutunud varasemaga võrreldes palju aktiivsemaks“ (1999. a tegevusaruanne).

Kümme aastat hiljem, 2009. aastal osutus valituks 13 vaimulikku, kohalikesse esindustesse pääsesid nt Markus Haamer, Tauno Kibur, Kristjan Luhamets, Rene Reinsoo ja Mart Salumäe valimisliitude nimekirjades ning Teet Hanschmidt, Avo Kiir, Joel Luhamets, Allan Praats, Üllar Salumets, Anti Toplaan, Jüri Vallsalu ja Urmas Viilma Isamaa ja Res Publica Liidu nimekirjas (Paenurm 2009: 1).

Kokkuvõttes on pärast Nõukogude perioodi ühiskonnas toimunud kiired muutused toonud kirikus esile mitmesuguseid reaktsioone ja arenguid. EELK ühiskondlik positsioon ja vahekord riigiga on 25 aasta jooksul olnud valdavalt hea, ent mõned teemad on siiski põhjustanud pingeid, nagu eelpool nimetatud seadusandluse ja kinnisvara küsimused või moraal-eeetilised väärtused. Sealjuures on EELK suhtumine riigi käest endale eriõiguste nõudmisel 1990ndate algul olnud

kohati ka üleolev ja ülbe, olles juhindunud mitte niivõrd usulistest kui poliitilistest motiividest (Rohtmets 2018: 206; 209jj). Sellele kõigele vaatamata on tehtud ja tehakse jätkuvalt riigiga mitmes valdkonnas koostööd, ka ühiskonnas ja debatites on kirik olnud alati esindatud ning saanud olulistel teemadel vabalt sõna võtta.

Ehkki kirik ja riik teevad küll mitmekülgset koostööd, ei ole kiriku poolt vaadatuna nende staatus siiski päris selline, mis oleks kohane rahvakirikule ja mida loodeti saavutada 1990ndate algul – EELK kui ajalooline enamuskirik Eestis ei ole saanud erinevat, rohkem õigusi andvat juriidilist staatust võrreldes teiste konfessioonidega, ehkki seda on mitmel korral seoses religioonalase seadusandluse muutumisega üritatud taotleda (Rohtmets 2019: 172j; Ringvee 2011). Selle asemel on suhetes riigiga kujunenud peamiseks partneriks ja eestkõnelejaks EKN, mis esindab kogu Eesti kristlaskonda. EELK ja riigi omavahelise suhtluse otsekanaliks oli aga kuni 2023. aastani Vabariigi Valitsuse ja EELK ühis komisjon.

Üksjagu oluline on kiriku ja riigi suhete taustal tähele panna ka liikmeskonna jätkuvat vähenemist ja vananemist, sest sellega muutub EELK hääli ja esindatus ühiskonnas järjest nõrgemaks – see sunnib kirikut tegelema oma koha otsimise ja enesemääratlemisega ehk küsimusega, millist rolli ühiskonnas kanda.

Kokkuvõttes, EELK vahekord perioodil 1991–2015 oli nii Eesti ühiskonna kui riigiga üsna mitmekülgne. Kui läbisaamine riigiga on selle aja jooksul olnud valdavalt hea, ehkki küll mitte päris selline, nagu EELK ise soovis seda ideaalis olevat, siis ühiskondlikult on kirik oma mõju viimase paari kümnendi jooksul järjepidevalt kaotanud. Vaba rahvakirikuna kogu Eesti rahva usuliste vaadete esindamine ja rahva eestkõnelejaks olemine usu, moraali jm seotud küsimustes (vt pkt 3.2.3) ei ole enam olnud EELK-le jõukohaseks ülesandeks.

2.2. Liikmeskond 1991–2015

2.2.1. Liikmeskonna määratlemine

EELK oli kuni 2011. rahvaloenduse andmete avalikustamiseni suurima liikmeskonnaga⁶⁹ usuline ühendus Eestis. Kes on selle liikmed ja kui palju neid täpselt on? Neile küsimustele on väga raske vastata, kuna selle kindlaksmääramine ei ole lihtne ülesanne.

Arusaam ja määratlused on aja jooksul muutunud, nende üle on vaieldud, eriti seoses kiriku põhikirjade muutmise protsessiga.⁷⁰ Viimase, 2004. aastast kehtiva

⁶⁹ § 7. EELK liikmed on need, kes on ristimise kaudu või muul kirikuseaduses kirjeldatud viisil kiriku liikmeks vastu võetud. § 8. Iga EELK liige on ühtlasi selle koguduse liige, kus ta on ristitud või mille liikmeks ta avalduse põhjal on koguduse õpetaja poolt vastu võetud. § 9. Koguduse liige teatab oma otsusest EELK-st välja astuda kirjalikult koguduse õpetajale, kes edastab teate koguduse juhatusele. (EELK Põhikirj. 3. peatükk. Liikmeskond)

⁷⁰ Seda arutelu on lähemalt tutvustanud Hedi Vilumaa oma väitekirjas (Vilumaa 2022: 234jj).

EELK põhikirja järgi on EELK liikmed need, kes on ristimise kaudu või muul kirikuseaduses kirjeldatud viisil kiriku liikmeks vastu võetud (§ 7).

Ajalehest Eesti Kirik võib lugeda ka vastavaid mõtisklusi liikmeskonna määratlemise ja suuruse üle, nt õp Urmas Paju on leidnud, et „sisuliselt on see võimalikest kõige laiem liikmeskonna määratlus, koguduse liikmeks saab inimene lapsena ristimise kaudu ja jääb selleks elu lõpuni ka leeris käimata ja muus töös osalemata, kui ta just ise ei avalda koguduse juhatusele soovi liikmeskonnast välja astuda (§ 9). Seda isegi siis, kui ta pole teadlik enda kuulumisest kogudusse! Ent § 51 lisab siiski kitsenduse, et „koguduse täiskogusse kuuluvad kõik konfirmeeritud koguduse liikmed, kes eelmisel või jooksva kalendriaastal on käinud armulaua ning tasunud liikmemaksu või teinud liikmeannetuse“ (Paju 2005: 3).

Õp Peeter Paenurm on samuti selgitanud liikmeskonna arvestamise tagamaid ja selle muutmise põhimõtteid: „1991. aastal vastu võetud EELK põhikirjas kehtis põhimõte, et kui ristitud inimene ei tulnud enne 21-aastaseks saamist leeri, langes ta kiriku liikmeskonnast välja. Liikmeks sai ta uuesti siis, kui leeri tuli. Praktikast pole see põhimõte siiski toiminud, sest kedagi kirikuraamatutest kustutama ei hakatud.“ Lisaks tõi ta olulise aspektina veel välja, et koguduste hingekirjad on juba ammu lootusetult segamini ning hingi loetakse hinnanguliselt. See tõttu on tema sõnul praktikast levinud nõukogudeaegne kirikukorralduse arusaam, mille järgi „on koguduseliikmeteks konfirmeeritud ja maksu maksvad liikmed. Nõnda seatakse kirikul liikmeks olemisele kaks filtrit: leer ja raha. Statistikas ja koguduse suuruse arvestamisel figureerib valdavalt liikmeannetajate arv. Kuna suurel osal kogudustel puudub toimiv liikmete register, ongi maksumaksjate arv ainuke, mida saab täpselt kokku arvata“ (Paenurm 2005: 6).

Niisiis, lisaks erinevatele määratlustele teeb liikmeskonna kokkulugemise keeruliseks veel täpse statistika puudumine. Andmeid end luterlasteks pidanute kohta leidub EELK enda statistikas küll, kuid liikmeskonna arv on seal umbkaudne ja hinnanguline. Neid põhjuseid võib olla mitmeid, miks kogudustel puudub täpne ülevaade oma hingekirjast, kuid igatahes on selge, et statistikas esitatud arvud ei klapi ega saa olla väga täpsed.

Sellele vastuolule on viidatud ka kirikukogul, kus peapiiskop Pöder on olnud lausa sunnitud tõdema, et EELK liikmete arvu teab üksnes Jumal. Nimelt kui asendada aruannetes annetajaliikmete arv n-ö hingede arvuga, tekiks kohe küsimus, et kuhu on haihtunud paarkümmend tuhat hinge (EELK 27. KK 4. istungjärk 2007: 8).

Viis aastat hiljem analüüsis ta oma 2012. a tegevusaruandes seda kiriku liikmeskonna vähenemist aga järgnevalt: „Kiriku liikmeskonna arvestamise traditsiooniliste näitajate osas toimus kahjuks tagasimine. Hingede arv, mis aasta varem oli tuhande võrra tõusnud, vähenes nelja tuhande võrra, olles 159 236. Siia juurde tuleks hinnanguliselt lugeda ka ebatäpsete kirikukirjade tõttu arvestusest välja jäänud ristitud, mida osad aruandjad kahjuks pole teinud ja keda võib olla vähemalt 10 000–20 000“ (Peapiiskopi aruanne 2012: 4).

2006. aastal kasutusele võetud üldkiriklik elektrooniline liikmeskonna andmebaas Koguja on oluliselt kergendanud nimekirjade korrastamist, kuid see aegajärgne ja mahukas töö seisab paljudel kogudustel veel ees (2013. aasta seisuga oli ühinenud 51 kogudust, 2018. aastaks 80).

2.2.2. EELK liikmeskonna analüüs

EELK aastaaruannetes on neid arvandmeid üldiselt ka veidi analüüsitud – peamiselt on toodud välja kasvamisid ja kahanemised ning on võrreldud neid eelnevate aastatega. Ühte veidi põhjalikumalt ülevaadet saab lugeda nt piiskop Soone 2003. aasta aruandest (vt ptk 2.2.7), lisaks on peapiiskopid iga nelja aasta järel tehtavas suuremas vahekokkuvõttes kajastanud ka statistilisi muutusi. Samuti tuuakse neis aruannetes sageli välja erinevus linna- ja maakoguduste vahel, kuna viimaste puhul on inimeste arvu vähenemine olnud eriti teravalt tuntav, ning tuuakse eraldi välja suurimad kogudused või kogudused, kus on toimunud kõige vähem talitusi (vt ptk 2.2.7).

Nõnda on nt peapiiskop Pöder 2008. aasta aruandes tõdenud, et kuigi aastast 1992 alanud annetajaliikmete arvu langus on jätkunud, on olnud märgata languse pidurdumist. Jätkunud on aga jumalateenistuste ja armulaualiste arvu tõus, sealjuures on nt armulauast osavõtt aastatel 1998–2008 kasvanud kolm korda. Püüpanevastest jumalateenistustest võttis osa ca 6000 inimest, mis oli 15% annetajaliikmete ja umbes 3% liikmete arvust (Pöder, 2008. a tegevusaruanne: 5).

Ent 2008. aastast alates on EELK enda statistikale tuginedes jätkunud siiski üldine langus talituste ja annetajaliikmete osas, hoolimata vahepealsest talituste arvu kasvust. Esitatud liikmete arvud aga on vastuolus talituste arvudega ega saa olla seega usutavad – kui kõik näitajad on languses, siis kuidas saab liikmeskond kasvada? Sellest täpsem ülevaade alljärgnevas tabelis, mis iseloomustab juba eelpool nimetatud hinnangulisust ja segadust kiriku liikmeskonnaga seotud statistikas.

Tabel 2. EELK liikmed ja talitused (EELK statistika).⁷¹

Aasta	Ristitud	Leeritatud	Laulatatud	Maetud	Annetajaliikmed	Liikmed
2008	2708	2152	553	3263	38683	160418
2009	2371	1883	376	3049	37257	169053
2010	2330	1772	348	3006	35326	162791

Selles segaduses võib ühtlasi märgata EELK soovi oma liikmeskonda suuremana näidata, kui see tegelikult oli. Üht taolist vastuolu on Meie Kirik oma artiklis maininud:

⁷¹ Terve tabel eraldi lisas.

Luterlik Maailmaliit teatab, et 2010. aastal kasvas Eesti evangeelse luterliku kiriku liikmeskond 7,5 protsenti ehk 12 000 liikme võrra, ulatudes 172 000 inimeseni. Kui nii, siis on EELK üks kiiremini kasvavaid luterlikke kirikuid Euroopas. LML-i teatel pärineb nende statistiline info liikmeskirikutelt. Samasisulise teate on edastanud ka Soome luterlik väljaanne Kotimaa, märkides ühtlasi, et Soome kirik on kõige enam liikmeid kaotanud luterlik kirik maailmas. Kogudustest laekunud andmetel oli EELK-l 2010. aastal 161 849 liiget, samas pole mõned kogudused jõudnud veel nõutud andmeid edastada. (Meie Kirik 2011)

Seda, millised on sealjuures liikmeskonna muud sotsiaaldemograafilised tunnused (sugu, vanus jne), kiriku enda andmed kahjuks ei võimalda teada saada, kuna kogudustel lihtsalt puudub sellekohane informatsioon. Üksikud kogudused on oma aruannetes sellist teavet küll esitanud, kuid selle põhjal ei ole võimalik teha üldisi järeldusi. Nt on EELK 2003. a tegevusaruandes mõned sellised iseloomulikud näited kogudustelt välja toodud:

Suure osa koguduse liikmetest moodustavad pensioniealised naised, kuid on ka noori ja keskealisi inimesi. Viimase paarikümne aasta jooksul on küll leeritatud mitusada inimest, kuid suurel osal neist ei ole tekkinud kindlat sidet oma kogudusega ning seetõttu on nende hulgas ka palju liikmemaksu võlglasti. Vanemad inimesed on tunduvalt vastutustundlikumad oma kohustuste suhtes koguduse vastu. (Ambla, õp Tõnu Linnasmäe)

Samas aruandes on veel välja toodud, et Harju-Jaanis oli koguduse aktiivsete liikmete vanus 50–80, Kaarmas oli koguduse liikmete keskmine vanus 60–70 aastat ja Järvakandis 68 aastat, kusjuures annetajaliikmetest umbes 78% olid seal naised ja 22% mehed (2003. a tegevusaruanne).

Ka praostkondade aruannetes on sageli välja toodud raskusi seoses erinevate andmete kogumise ning tõlgendamisega, mõned vastavad näited Lääne-Harju ja Valga praostidelt 2007. ja 2015. aastal:

Koguduseliikmete üldarv on hinnanguline. Kõigi allesolevate konfirmeeritud liikmete kokkuarvamine ja analüüsimine niikaua, kui andmed on ainult kartoteegis või personaalraamatutes, on ülejõukäiv töö. Küllap võtab veel hulk aastaid, enne kui koguduseliikmete personaalandmed saavad kõikides kogudustes elektroonilistesse andmebaasidesse. Samas on küsitav, milleks me üldse vajame nii täpset informatsiooni. Kui jätta kõrvale, et huvitav oleks teada saada, siis nende andmetega ei suuda me midagi peale hakata. Meil puudub võimalus kõiki liikmeid kuidagimoodi mõjutada, juhul kui nad ise seda ei soovi. Seda näitab nn. meeldetuletuskirjade saatmise kogemus täiesti selgelt. (EELK Lääne-Harju praostkonna aruanne 2007)

Liikmeskonna koosseisu on hinnata püüdnud vähesed. Nõo toob esile kõrge haridustaseme, mis, muide, selgub ka rahvaloendusest. Puhja tõstab esile selle, et pooled on tööelised ja kolmandik mehed. Elva on analüüsinud perekonnaseisu ja vanust, märkamata küll midagi erilist. Kuid miks on luterlane üle keskmise haritud? Ei peaks ju olema, sest kunagine kiriku haridustöö on lahustunud riik-

likku koolisüsteemi ning luterlus on pigem konservatiivne ja inertsiga kultuuriilming. Ilmselt seisneb põhjus selles, et haritud inimene oskab paremini suhelda loendajaga ning täidab kohustusi kiriku ees ka paremini, see aga mõjutab statistikat. (EELK Valga praostkonna aruanne 2015)

Lisaks sellele kõigele on konsistooriumi kogutavad statistilised arvandmed muutunud aja jooksul üha lihtsamaks ja pealiskaudsemaks (Paul 2003: 206–209), seega on järjest keerulisem esitada põhjalikumat ülevaadet Eesti luterlaskonnast. Annetajaliikmete ja talituste kohta (eriti ristimine, leer, matused) peetav statistika on seevastu siiski täpsem – sellest on võimalik rohkem järeldusi teha nii liikmeskonna aktiivsuse kui ka kahanemise-kasvamise ning nende muutuste kohta.

2.2.3. Annetajaliikmed

Oluliselt kergem on saada täpsemat ülevaadet annetajaliikmetest, sest esiteks, neid on vähem, ja teiseks, need on inimesed, kes on teadlikud oma koguduslikust kuuluvusest ning panustavad selle tegevusse rahaliselt, võimaldades end nimeliselt fikseerida. Samas võivad ka nende arvude esitamisel olla omad probleemid, nagu on nimetanud konsistooriumi sekretariaadi juhataja Ülle Keel ühes EELK aruandlust tutvustavas EK artiklis: „Nt võivad olla andmed ebatäpsed liikmeannetajate hulga kohta, sest sellest sõltuvad maksud kiriku keskkassale – ühtpidi on õpetajale kasulikum näidata, et liikmeid on vähem. Teisest küljest on töö tulemuslikkuse seisukohalt vaja näidata liikmeskonna juurdekasvu“ (Jürgenstein 1999: 5).

Annetajaliikmete arvu jätkuv kahanemine valmistab kirikule siiski muret – 76 132 annetajaliiget 1992. aastal on olnud suurim arv, aasta enne ja aasta pärast seda oli annetajate arv 60 000 ringis ja sealt alates on see vähenenud keskeltläbi umbes 1000 inimese võrra aastas, nii et 2015. aastal oli annetajaid veel 29 022.

Sellest arvust sõltub teatud määral kiriku majanduslik olukord, nt 2007. aastal oli liikmeannetuste osa koguduste üldtulust 14% (2007. a tegevusaruanne), samas on selle osakaal olnud koguduseti väga erinev, nagu on oma aruandes välja toonud Lääne-Harju praost Jüri Vallsalu: „Koguduse majanduselu toetub annetustele ja olulisema sektori annetustest moodustavad liikmeannetused. Ehkki olen nii mõnelgi korral kuulnud arutelusid sellel teemal, et kas ei peaks liikmeannetajate arvestamisest üldse loobuma, siis statistika näitab koguduste elus nende ääretult suurt tähtsust. Mõtlemapanev on aga koguduseti keskmise liikmeannetuse suur erinevus. Ma ei usu, et tegemist oleks inimeste sissetulekutes nii suure erinevusega, küllap see näitab tähelepanu, mida kogudustes liikmeannetusele pööratakse“ (Lääne-Harju praost Jüri Vallsalu, 2003. a tegevusaruanne).

Kiriku kui institutsiooni ja organisatsiooni ülalpidamine on kulukas ning selline liikmeskonna kiire vähenemine nõuab varem või hiljem muudatusi (struktuuris, töötajate arvus ja professionaalsuses jne), sest majanduslikul kujul ei ole lihtsalt võimalik samal kombel jätkata. Lisaks majanduslikule võimekusele näitab see arv aga ka kiriku kandepinda ühiskonnas, nagu on tõdenud peapiiskop Pöder oma kõnes Tartu praostkonna sinodil:

Annetajaliikmete kõrval ei tohiks me unustada liikmeskonna kogusuurst, mille määratlemisel on puhtalt pragmaatilised põhjused. Kui me kirikuna suhtleme ühiskonnaga ja eeldame, et ühiskond meid aktsepteerib, on oluline märk meie kiriku suurus. Eestimaal on palju kõiksugu usuühinguid ja meilt küsitakse ju pidevalt, kui suur kirik te olete. Arvude põhjal otsustatakse, kuidas jagada kiriku ruumi televisioonis, raadios ja avalikkuses üldiselt. Seega määravad need numbrid kiriku osakaalu ühiskonnas. (Talvik 2009: 6)

Annetajaliikmete arvu langus näitab juba palju konkreetsemalt EELK liikmeskonna ja seeläbi ka kiriku rolli kahanemist ühiskonnas. Sellele kahanemisele viitavad ka rahvaloenduste andmed, mis ei ole EELK enda poolt läbi viidud või kogutud.

2.2.4. REL 2000 ja 2011 andmed luterlaste kohta

Rahvaloenduse REL 2011 tulemused eestimaalaste usu ja religiooni kohta töid esile mitmeid kommentaare ja arvamusi nii meedias kui ka sotsiaalvõrgustikes. Enim tähelepanu pälvis sealjuures fakt, et luterlastest rohkem oli Eestis õigeusklike elanikke – see on esmakordselt ametlikult ja numbriliselt kinnitust leidnud tõsiasi, ehkki EELK enda kogutud andmetele tuginedes oli selline tulemus prognoositav juba varem. Teine enam kõneainet pakkunud fakt oli see, et luterlaste arv on sealjuures viimase kümne aastaga vähenenud märkimisväärselt.

Eriti just see viimane asjaolu oli luteri kirikule iseäranis murettekitav. Seda huvitavam on olnud kiriku endapoolne reageerimine, nt kantsler Urmas Viilma on rahvaloenduse tulemusi kommenteerides öelnud, et „esitatud küsimustele antavatest vastustest ei saa teha Eesti tegeliku usulise maastiku kohta üldistavaid järeldusi“, sest vastamine usuküsimustele oli esiteks vabatahtlik ning ei ole teada, kui palju koguduseliikmeid jättis vastamata, teiseks ei arvestatud alla 15-aastaste usutunnistust, kelle seas võib samuti ristitud koguduseliikmeid olla (Viilma 2013). Kui aga vaadata EELK enda statistikat ja võrrelda seal kajastuvat annetajaliikmete arvu langustrendi viimaste aastakümnete jooksul, siis oli selline tulemus tegelikult täiesti ootuspärane.

Niisiis, kui võrrelda 2000. aasta ja 2011. aasta rahvaloenduse andmeid vastavate aastate EELK annetajaliikmete arvuga, siis on näha, et kui 2000. aastal määratles end luterlasena 152 237 inimest, siis samal aastal oli EELK andmetel annetajaliikmeid 47 112. REL 2011 andmetel oli luterlasi aga 108 513 ning EELK annetajaid vastavalt 32 980. Sellest võrdlusest on näha, et nii nagu oli REL andmetel vähenenud luterlaste liikmeskond kümne aastaga laias laastus peaaegu 1/3 võrra, oli sarnases suhtes ka annetajaliikmete arvu langus. Siinkohal on võimalik võrdluseks tuua ka kõige uuema, 2021. aasta rahvaloenduse andmed, mille järgi oli luterlaste arv kahanenud 20 aastaga juba peaaegu poole võrra ehk 86 030 inimeseni. Annetajaliikmeid oli 2021. aastal aga 23 587 ehk samuti poole vähem kui 2000. aastal.

Tabel 3. Liikmeskonna vähenemine.

Aasta	2000	2011	2021
Liikmeskond	152257	108513	86030
Annetajaliikmed	47112	32980	23587

Nende arengute ja eriti 2021. a rahvaloenduse andmete valguses on Urmas Viilma juba peapiiskopina sunnitud taas puiklema, et annetajaliikmete arv ei näita siiski luteri kiriku suurust ning liikmete arvutamise süsteem on iganenud ja tuleks üldse ümber mõelda.

Võib küsida, kui mitu sportlast Eestis on. Rahvaloenduses ei küsita seda, aga küsitakse, kui palju inimesi peab endale teatud usku või kirikut omaseks. Mulle meeldib spordi paralleel. Kas keegi loeb inimesi, kes käivad iga päev metsajooksu tegemas? Arvan, et kiriku liikmeks olemine ei tohiks tulevikus väljenduda liikmemahtu maksjate arvust, sest see juhib meid valele teele. Siit jõuame uuesti rahvakiriku mõisteni. Mina olen aastaid tõlgendanud seda mõistet nõnda, et kiriku ülesanne on teenida kogu rahvast. Sarnaselt nagu RMK teeb oma matkaradu kogu rahvale, samas ma ei usu, et nad teavad, mitu matkajat neid radu kasutab. Kirikuga on sama lugu – meie vastutus on kõikide inimeste hingeõndsuse eest muretsema. See on meile misjonikäsus antud eesmärk. (Raudvassar 2021: 4j)

Miks need arvud nii palju kõneainet tekitavad? Nagu juba kirjeldatud, EELK-l puudub täpne ülevaade oma liikmete arvust, vastavad arvandmed on hinnangulised ja umbkaudsed ning seetõttu on esinenud suuri varieeruvusi, aga ka püüdu seda arvu suuremana esitada. Maksimaalselt on luterlaste arvuks pakutud 250 000 ehk ligi 1/4 Eesti elanikkonnast (Me õnnistame teid Issanda kojast 1997, lk nr puuduvad), enamasti on hingede arvuks peetud aga 160 000 kuni 200 000; 2015. aastal oli EELK enda ametlikuks liikmete arvuks nt 159 816 ja ka see arv on järjest vähenenud. Nüüd, kui need rahvaloendusest välja tulnud arvud on korraga oodatust oluliselt madalamad olnud, siis EELK juhtkonnal on olnud raske neid arve tunnistada, selle asemel on püütud rõhutada, et need andmed erinevatel põhjustel väga täpsed siiski olla ei saa.

Teisalt on aga püütud neid kahanevaid arve aastate jooksul ka positiivsemas võtmes käsitleda. Näiteks on peapiiskop Pöder oma 2007. aasta EELK tegevusaruandes kirjutanud: „Kõigist EELK kogudustest oli kasvava liikmeannetajate arvuga kogudusi märgatavalt enam kui kahanevaga. Väärrib tunnustust, et meie kirik on praegugi kõige suurema annetajaliikmete arvuga vabaihendus Eestis“ (Pöder, 2007. a tegevusaruanne: 3). Viis aastat hiljem on ta oma 2012. a tegevusaruandes annetajaliikmete arvu vähenemist analüüsinud aga järgnevalt: „Liikmeannetajate arv on vähenenud 1231 võrra, olles 31 749. Arvestades tänaste organisatsioonide üldist suutmatust liikmemakse koguda, näib see tendents kaunis paratamatu. Seda tänuväärsem on nende osa, kes ustavalt oma maksed on tasunud.

Siinkohal võib öelda, et ka liikmeannetuste keskmine on kasvanud nelja euro võrra, olles 34,1 eurot“ (Peapiiskopi aruanne 2012: 4).

2.2.5. EEU ja REL sotsiaaldemograafilised andmed luterlaste kohta

EELK-l puudub täpsem arvestus oma liikmeskonna sotsiaaldemograafiliste tunnuste kohta nagu nt vanus, sugu, elukoht jne. Lisateavet EELK liikmeskonna kohta on võimaldanud teatud määral rahvaloenduste andmestik ja veel mõned esindusliku valimiga suuremad religioonilased uurimused ja religioonisotsioloogilised küsitlused, nt EKN-i poolt iga viie aasta järel korraldatud uuring „Elust, usust, usuelust“, ehkki ka nendes võib esineda vasturääkivusi ja vigu, nt valimite suuruse osas.

Selle uuringusarja järgi on suurim luterlaste esindus olnud 1995. a valimis – 219 ehk 14,4% kõigist vastanutest (N=1517). Hoopis vähem kristlasi, sh luterlasi on sattunud 2010. a valimisse – 73 ehk 7,3% luterlasi kokku 1009 respondendist, ning 2015. aastal 74 luterlast 1002 respondendist. Erinevalt EELK enda statistikast on EEU andmete abil aga võimalik saada mõningat informatsiooni luterlaste sotsiaaldemograafiliste tunnuste ning ka usuliste tõekspidamiste ja praktikate kohta,⁷² kuid paraku on luterlaste osakaal antud valimites olnud niivõrd väike, et selle põhjal suuri üldistusi teha ei maksa. Kuid põgus ülevaade on nende väheste andmete põhjal alljärgnevalt siiski esitatud.

Sotsiaaldemograafiliste tunnuste nagu nt sugu, haridus, elukoha tüüp ja vanus, jagunesid end luterlasena määratlenud respondendid protsentuaalselt järgnevalt.

Tabel 4. Luterlaste sotsiaaldemograafilised tunnused (EEU 2015, 2010 ja 1995).

Sugu	2015	2010	1995
Mehed	32%	36%	45%
Naised	68%	64%	55%

Haridus	2015	2010	1995
Põhi	9,5%	22%	33%
Kesk	48,6%	54%	40%
Kõrg	41,9%	24%	27%

⁷² Usuliste praktikate kohta loe lähemalt **Pekko**, Indrek. *Luterlaste usuline maailm religioonisotsioloogiliste uurimuste põhjal*. Magistritöö. Tartu, Tartu Ülikooli usuteaduskond, 2011.

Elukoht	2015	2010	1995
Linn	58%	49,6%	59%
Maa	42%	50,4%	41%

Vanus	2015	2010	1995
Kuni 30	15%	10%	21%
31–50	34%	42%	28%
51+	51%	47%	50%

Soolise jagunemise poolest on aastatega kasvanud naiste osakaal, neid on liikmeskonnas jätkuvalt rohkem kui mehi.

Hariduselt jagunemine on valimites enam-vähem ühtlane. Ligi pooltel vastanutest on keskharidus, kõrgharidusega on umbes neljandik. Ka põhiharidusega (sealhulgas lõpetamata keskharidus jne) luterlasi on võrdlemisi suur hulk, vastavalt 33% (1995) ja 22% (2010). Suurenenud on keskharidusega luterlaste osa ja vähenenud põhiharidusega luterlaste arv. Kõrgharidusega luterlaste arv on samuti vähenenud, aga see muutus on väiksem. 2015. aastaks on vähenenud põhihariduse osakaal, kesk- ja kõrgharidusega luterlaste arv on ühtlustunud.

Elukoha järgi on samuti toimunud muutused luterlaste liikmeskonnas – linna on oma elukohaks märkinud vastavalt 59% (1995) ja 49,6% (2010) luterlasi. Kasvanud on seega maal elavate luterlaste osa, mis on peaaegu võrdne linnas elavate koguduseliikmetega. 2015. aastal on jälle linnas elavate luterlaste arv kasvanud.

Vanuselises jagunemises on valimitest näha, et kõige rohkem on luterlaste seas vanemaid inimesi – 51-aastaste ja vanemate hulk ulatub pooleni kõigist luterlastest, samas noori (kuni 30 eluaastat) on jäänud vähemaks. 1995. aastal oli neid 21% ja 2010. aastal 10% kõigist valimis esindatud luterlastest. Kõige rohkem on kasvanud 31–50 aastaste osakaal. 2015. aastaks on 50-aastaste ja vanemate osakaal juba üle poole, samas aga on ka nooremate, kuni 30-aastaste arv veidi kasvanud.

Sellist tendentsi kinnitab ka küsimus kogudusega liitumise kohta, mis oli esitatud 2010. aasta küsitluses. Sellest selgus, et pooled luterlastest on kogudusega liitunud rohkem kui 20 aastat tagasi usubuumi ajal ja kõigest 2% viimase kahe aasta jooksul. 2015. aastaks on need arvud veelgi vähenenud. Kuid nagu juba eelpool nimetatud, oleks vajalik sarnane sotsiaaldemograafiline uurimus luterlaste seas suurema valimiga läbi viia.⁷³

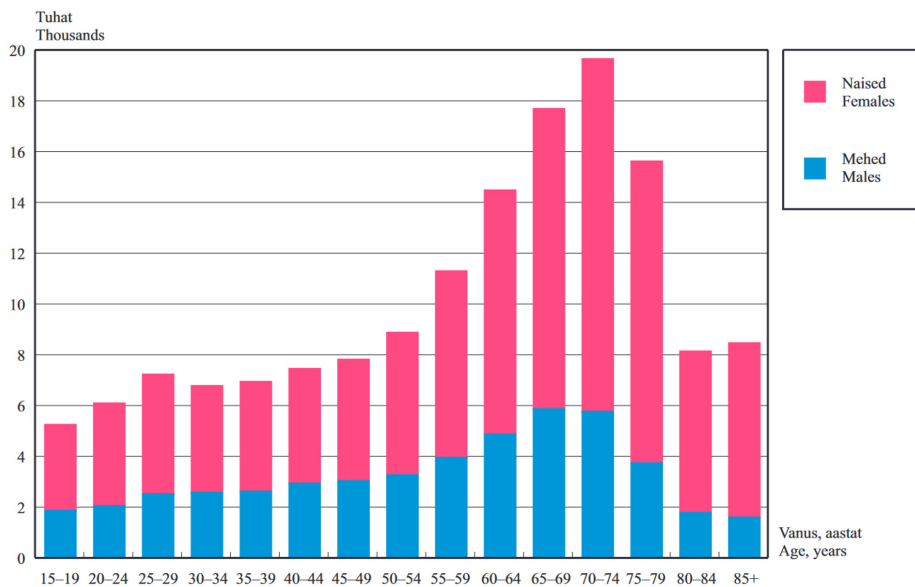
Kiriku liikmeskonna üldist vähenemist on mõjutanud kindlasti ka kogu ühiskonna üldine negatiivne iive, elanikkonna vananemine, ümberpaiknemine maalt

⁷³ Viis aastat hiljem, 2020. aastal läbi viidud järgmine uuring EUU 2020 (valim N=1000, kelle seas luterlasi 89 ehk 8,9%) kinnitab üldjoontes sarnaste arengute jätkumist luterlaste sotsiaaldemograafiliste tunnuste põhjal. Suurimate muutujatena võiks esile tuua kõrgharidusega luterlaste osakaalu jätkuvat suurenemist ja luterlaste vanuse kasvu – üle poole ehk 54% luterlastest on kõrgharidusega ja 66% luterlastest on enam kui 50 aastat vana, kui kõigest 5% on kuni 29-aastased.

linna ning väljaränne. Ka EELK 2003. a tegevusaruandesse on jõudnud vastav näide Ambla kogudusest: „Liikmete arvu vähenemine maal toimub proportsioonis inimeste vähenemisega maapiirkondades. Viimase kümnekonna aasta jooksul on koguduse piires vähenenud elanikkond üle 750 inimese. See omakorda on tingitud üheltpoolt sellest, et surevus ületab tunduvalt sündivust ning teiselt poolt sellest, et mitmed noored inimesed peredega on asunud tööle ja elama pealinna (Ambla, Tõnu Linnasmäe)“ (2003. a tegevusaruanne).

Eriti tähendab see aga seda, et kiriku liikmeskonnas on jätkunud nooremate inimeste osakaalu vähenemine. Sellelgi on olnud mitmeid põhjuseid, üks olulisem neist on see, et noorem põlvkond ei ole saanud kodust usulist kasvatust ning nende loomulik perekondlik side kirikuga on valdavalt kadunud (Soom 2012: 250j). Samuti on olnud ebapiisav usuline haridus koolides. Kiriku juurde jõuavad inimesed üha enam vanemas eas.

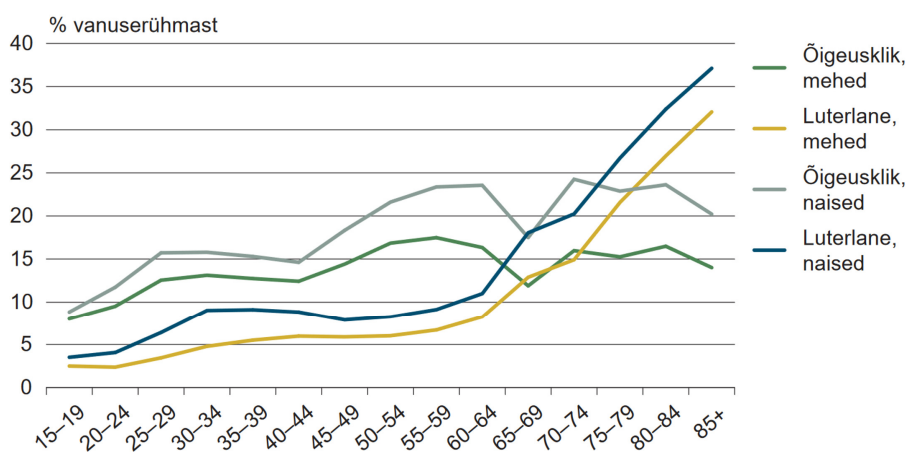
Ka rahvaloenduse andmed annavad täiendavat ülevaadet luterlaste sotsiaaldemograafiliste näitajate kohta. Näiteks luterlaste jagunemisest soo ja vanuse järgi 2000. aasta rahvaloendusel annab ülevaate alljärgnev diagramm (2000... 2000: 43):

Joonis 2. Luterlased soo ja vanuse järgi (15-aastased ja vanemad).

Kui 2000. aastal oli rahvastikus 65-aastaseid ja vanemaid inimesi 26%, siis luterlaste liikmeskonnas ületasid nad märgitud arvu tunduvalt – 65-aastased ja vanemad moodustasid siis liikmeskonnast juba ligi poole. Ka nooremate inimeste vähesus oli märgatav, nt oli seal kuni 29-aastaseid hoopis vähem (12%) kui rahvastikus keskmiselt (Hansen 2002: 41).

Kümme aastat hiljem on jätkunud valdavalt samad arengud, olulise muutusena on lisandunud õigeusklike suurem osakaal võrreldes luterlastega (tõsi küll, eestlaste seas oli luterlus jätkuvalt esikohal). Sotsioloog Ene-Margit Tiit on analüüsinud muutusi religiooni küsimustes REL 2011 andmete põhjal. Järgnevalt mõned tema tähelepanekud ja tabel: „Üle 10% jõuab luterlaste osatähtsus 1950. aastatel sündinute puhul (mõlema loenduse andmed), enne 1926. aastat sündinutest on luterlasi 37%, st ligi pooled eestlased. Seega ei ole luterlaste korral toimunud loendustevahelisel perioodil muid muutusi kui vanema põlvkonna lahkumine ja noorema usklikte põlvkonna väga nõrk pealekasv. Luterlaste hulgas on naisi peaaegu kaks korda rohkem kui mehi, kuid ilmselt põhjustab seda vanusjaotus – eakate seas on naiste ülekaal suur“ (Tiit 2014: 62j).

Joonis 3. Luterlaste ja õigeusklike vanusjaotus soo järgi, 2011 (Tiit 2014: 64).

Ka siin selgub taas, et noorte osakaal liikmeskonnas on jätkuvalt kõige väiksem – kuni 30-aastaseid koguduseliikmeid on nii meeste kui naiste seas alla 10%. Seega tekib õigustatult küsimus kiriku püsima jäämisest ja tulevikust praegusel kujul, sest uusi liikmeid lisandub väga vähe.

2.2.6. Talitused (ristimine, armulaud, leer, laulatus)

Kiriklike talituste arvud hakkasid märgatavalt langema juba alates Eesti Vabariigi algusaegadest ning on hoolimata ajaloo keerdkäikudest oma väiksemate töusuperioodidega jätkunud tänase päevani. See näitab, et Eesti ühiskonna sekulariseerumise protsess on alguse saanud juba siis, kui kirikusse kuulus suurem osa elanikkonnast, nt 1934. a rahvaloendusel pidas ennast luterlaseks 874 026 inimest (Rohtmets 2017: 27). Alljärgnev tabel annab ülevaate talituste arvu langu-
sest 1920–30ndatel (vt Lisa 1).

Tabel 5. Kiriklikud talitused 1920–30ndatel.

Aasta	Ristitud	Leeritatud	Armulaualised
1923	16629	14731	262149
1937	11437	10530	208145

Tänapäeval on kiriklike talituste statistika puhul oluline ristimiste arvu võrdlus matustega – see näitab kõige otsesemalt, kas koguduse liikmeskond on kasvamas või langemas. Tõsi küll, matuste arvus võib esineda mõningal määral nihkeid, kuna toimub palju ka koguduseliikmete ilmalikke matuseid, millest ei pruugi informatsioon koguduseni jõuda, kui koguduseliige pole olnud aktiivsemalt kogudusega seotud. Seega võib matuste tõttu toimuv liikmeskonna kahanemise arv olla hoopis suurem, kui see kajastub kiriku statistikas.

Ristimiste puhul sellist eksimist esineda ei tohiks. EELK tunnistas üldist ristimist ning konfessiooni vahetamisel uuesti ei ristita (praktika, mida võidakse mõnes vabakirikus kasutada), vaid tuleb enamasti läbida leerikursus ja konfirmeerimine. Kiriku liikmeks saamiseks loetakse ristimist, nii et leeris käimine ja leerilaste arv otseselt liikmeskonna suuruse kohta informatsiooni ei anna. Küll aitavad aga need arvud paremini mõista koguduseliikmete aktiivsust koguduseelus osalemisel ning ka nende usulisi teadmisi.

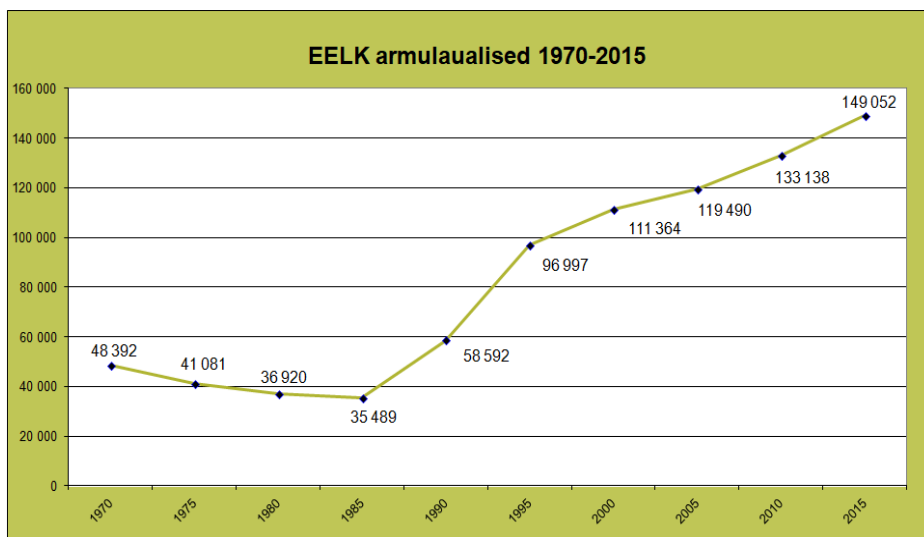
Kiriklike laulatuste arv ei anna samuti otseselt viidet kiriku liikmeskonna suurusele, vaid näitab pigem kiriku mõju ja tähtsust inimesele ja ühiskonnas laiemalt, eriti traditsioonide ja perekonnaväärtuste hoidjana ja edasikandjana. Siin on üheks oluliseks arenguks 2001. aastal vaimulikele antud perekonnaseisu ametniku õigused (vaimulik peab soovi korral läbima koolituse ja tegema vastava eksami) abielusid registreerima, mis on muutnud selle talituse lihtsamaks ja seetõttu ka populaarsemaks. EELK 2001. aasta tegevusaruandes on välja toodud, et seda võimalust on paljud vaimulikud kohe ka kasutanud:

Rõõmustava sündmusena aruandeaastal tuleb nimetada perekonnaseaduse muutmise seaduse vastuvõtmist, millega sisuliselt taastati 1940. aastal katkenud perekonnaseisuametnike-vaimulike tegevus Eestis. Kümned vaimulikud EELK-st ning teistest kirikutest ja kogudustest liitunud läbisid sügisel Siseministeriumi poolt korraldatud koolituse ning novembrikuu lõpus oli esimestel EELK vaimulikel võimalus saada oma ametipitsatid kätte kirikukogu uut koosseisu tervitama tulnud siseminister Tarmo Looduselt. (2001. a tegevusaruanne)

Aastatel 2006–2008 toimus ristimiste, leeritamiste ja laulatuste arvu kasv, mis on olnud veidi erandlik üldiseid arenguid arvestades. Laulatuste arv on sealjuures kogu uuritava perioodi jooksul püsinud stabiilsena, vähese kõikumisega. Kui arvestada ühiskonnas üha enam levinud trendiga abiellumise asemel lihtsalt koos elada ja 2010ndatel tekkinud riikliku sooviga seda kooselu ilma abieluta ka kuidagi seadustada, siis kirikliku laulatuse propageerimine on kirikupoliitiliselt

muutunud oluliseks vahendiks ja saanud enam tähelepanu seoses kristlike pereväärtuste ja peretööga. Ristimist on väärtustatud nt 2008–2009 väljakuulutatud vastava teema-aastaga, mil peeti ohtralt ristimisteemalisi üritusi, sh seminare, koolitusi ja konverentse. Neist on andnud ülevaate peapiiskop Põder: „Teema-aastat käsitleti mitmeid kordi ETV-s, Vikerraadios, kristlikes raadiokanalites. Ajalehes „Eesti Kirik“ ilmus rida ristimist puudutavaid artikleid ja kirjutisi. Toimus ristimisteemaline fotokonkurss „Uue elu allikale“. Trükiti teema-aastate plakatid ja ristimist tutvustavad voldikud, levitati ristimist puudutavat kirjandust. Oluliseks ettevõtmiseks oli algupärase leeriõpiku konkurss, mille tulemusena ilmus Jaak Ausi ja Meelis Holstingu sulest ajakohane õppematerjal „On siin keegi?““ (Põder, Ristimise teema-aasta lõpetamine, 2009). Vaatamata suuremale tähelepanule hakkas ristimiste arv aga neil aastatel tavapäraselt uuesti langema.

Võrreldes kõigi kiriklike talitustega on hoopis teistsugune areng toimunud aga jumalateenistuste arvu ja armulaua talituste osas. Kui kõigis muudes osades on toimunud kahanemine, siis armulauaga jumalateenistuste ja sellest tulenevalt armulaualiste arv on alates 1990ndatest oluliselt kasvanud.

Joonis 4. EELK armulaualised 1970–2015.

Nagu jooniselt 4 (Kirik arvudes... 2018) näha, on tõus saanud alguse 1980ndate teises pooles ning on jätkunud järgmiste aastakümnete jooksul, hoolimata sellest, et kiriku liikmeskond on vastupidiselt hoopis kahanenud. Siin on toimunud muutus teoloogilises mõtlemises. Kui veel Nõukogude perioodil oli tavaks, et armulauaga jumalateenistusi peeti pigem vähe ja kindlasti mitte igal pühapäeval (Puumets-Sõber 2017: 33j), siis väljendus selles teoloogiliselt madalkiriklik ehk pietistlik suund, mis pööras jumalateenistusel jutlusele suuremat tähelepanu (vt ptk 2.1.1) kui armulauale. Nüüd on armulauaga teenistused saanud seevastu

tavapäraseks, armulaua pühitsemine on tõusnud jumalateenistuse tähtsaimaks osaks.

Kokkuvõttes, EELK liikmeskonnaga seotud muutused uuritava ajaperioodi jooksul näitavad kõigi erinevate allikate ja andmete põhjal üheselt ainult languse ja vähenemise märke. Selliste arengute põhjused peituvad muuhulgas laiemalt religiooni ja religioossuse teisenemises sekulariseerumise ja individualiseerumise näol, mis on omane ka teistele Euroopa riikidele, konkreetsemalt aga ka EELK enda valikutes ja tegudes – kristlikku sõnumit ega kiriku rolli ei ole õnnestunud inimestele piisavalt selgitada ja tutvustada. Ka kiriklike talituste osakaal on seetõttu järjest kahanenud. Nii ei ole ka liikmeskond saanud suurenedagi.

2.2.7. Kogudused seoses liikmeskonna kahanemisega

EELK-s oli 2015. aastal 167 kogudust 12 praostkonnas. Kogudusi reastatakse sageli liikmeskonna suuruse järgi. 2015. aastal oli üle 1000 annetajaliikmega kogudusi neli – Tallinna Kaarli (1883 annetajaliiget), Tallinna Jaani (1556), Pärnu Eliisabeti (1506), Tartu Pauluse (1470) ja samas alla 100 annetajaliikmega kogudusi oli 88.

Võrdluseks, aastal 2001 olid suurimad kogudused annetajaliikmete järgi: Tallinna Kaarli (3001), Pärnu (1750), Tallinna Jaani (1650), Põltsamaa (1535), Tartu Pauluse (1515) ja Vastseliina (1027), alla 100 annetajaliikmega kogudusi oli 53.

Annetajaliikmete arvu langus on märgatav. Piiskop Soone on toonud oma 2003. aasta aruande põhjal kirikukogu istungil peetud ettekandes annetajaliikmete arvu languse samuti esile, tuues välja, et alates 1970. aastast on vähem kui 100 annetajaliikmega koguduste arv pidevalt kasvanud. Kui 1970. a oli selliseid kogudusi ainult 3%, siis aastal 1996 oli juba 28%, aastal 2000 oli 33% ja aastal 2003 juba 36%. Samasugune areng on toimunud ka alla 200 annetajaliikmega koguduste juures – kui 1970. a oli sellised kogudusi 22% (31 kogudust), siis 1996. a 26% (43 kogudust), 2000. a 29% (48 kogudust) ja 2003. a juba 30% (50 kogudust): „Nii et näete, tegelikult meie Eesti kogudustes moodustab ääretult suure sektori ääretult väikesed kogudused, st 36+30=66% ehk 110 kogudust“ (Soone, EELK 26. KK 7. istungjärg 2003: 42).

Kogudused, mille annetajaliikmete hulk jäi alla saja, asuvad peamiselt maa- piirkondades. Kõige väiksemad kogudused on sealjuures eriti isoleeritud või erilistes paikades. Annetajaliikmete ja täiskogu liikmete poolest olid kõige väiksemad kogudused 2015. aasta seisuga Petseri (12 liikmeannetajat ja 7 täiskogu liiget) ja Prangli (12/12). Vähem kui 25 annetajaliikme ja 15 täisliikmega koguduste sekka lisanduvad veel teisedki väikesaartel asuvad kogudused Ruhnus (16/16) ja Vormsis (20/20). Samuti olid väga väikesed need kogudused, mis asuvad suurematest asulatest eemale jäävates piirkondades, nt Vahastu (35/8), Kärü (28/14), aga ka Karuse (17/9), Tahkuranna (27/11), Treimani (37/12) ja Saaremaa Jaani (25/6).

Seevastu suuremates asulates olevatest kogudustest olid väiksemad Sindi (17/17), Orissaare (17/8) ja Tamsalu (25/25). Tõenäoline põhjus on selles, et

nendel kogudustel pole oma traditsioonilist kirikuhoonet, samuti on need kogudused võrdlemisi uued.

Kõiki väikseid kogudusi iseloomustas ühtemoodi ka see, et neil puudus kohapeal oma õpetaja, teenistused toimusid harvem kui kord nädalas.

Selliste väikeste koguduste materiaalne olukord on reeglina vilets ja eksisteerimine sellest tulenevalt raske ning see tekitas õigustatud küsimused koguduse sulgemise või ühendamise kohta. Selliste koguduste püsijäämisel või ümberkujundamisel on oluline üldkiriklik abi ja toetus. Paraku on see nende koguduste endi meelest olnud väike ja on väljendunud nõrdimuses, et üldkirik nende eest ei hoolitse ega tunne huvi ning et kommunikatsioon ja solidaarsus kirikuvalitsuse ja pisikeste maakoguduste vahel on olnud puudulik (Haamer, EELK 24. KK 12. istungjärk 1997: 15) – „Lõuna-Eesti kirikuõpetajate palk olevat väiksem kui konsistooriumi uksehoidja oma, ainult selle vahega, et konsistooriumi uksehoidja saab ta kindlalt kätte, Lõuna-Eesti kirikuõpetaja või diakon peab tõestama formule täites, et ta elab vaesuse piiril“ (Kask, EELK 25. Kirikukogu 1. istungjärk 1997: 29). Selliste arvamuste sage esinemine kiriklikku ühtsustunnet ei tugevda.

2.2.8. Koguduste liitmised

Liikmeskonna vähenemisega seotud teema on koguduste liitmine. Ehkki liikmeskond on vähenemas, kogudusi otseselt suletud ega likvideeritud ei ole, välja arvatud kaks erandit: 1996. a muudeti vahepeal iseseisvunud Antsla kogudus uuesti tagasi Urvaste koguduse filiaaliks, 2014. a kuulutati välja Narva koguduse pankrot ja seeläbi likvideerimine. Erinevalt sulgemistest on aga toimunud koguduste ühendamisi: seni on ühendatud nt Lüganeuse ja Kiviõli (1997, mis oli sisuliselt Kiviõli koguduse likvideerimine) kogudused, Tudu ja Viru-Jaagupi kogudused (2004), aga ka Tartu Ülikooli ja Jaani kogudused (2001).

Koguduste sulgemisest, liitmisest jms sellega seotud halduslikest küsimustest on kõneldud mitmel 2011. a praostkondade sinodil ja ka kirikukogul. Peamiseks põhjuseks toodi välja koguduste suutmatus end majandada. Ühe sellise näitega esines Järva praost Teet Hanschmidt, kelle praostiaruande optimistlikku tooni kippus EK ülevaate vahendusel varjutama mure praostkonna väiksemate koguduste tuleviku pärast: kuidas oleks mõistlik edasi talitada 71 liikmeannetajaga Anna, 58 annetajaliikmega Kärü ja 42 annetajaliikmega Vahastu kogudustega – kas kõigest hoolimata jätkata iseseisvate kogudustena või liituda mõne sobiliku naaberkogudusega? „Kas poleks juba aeg lõpetada haldussuutmatute koguduste, konkreetselt siis Anna, Kärü ja Vahastu iseseisva juriidilise isiku staatus ning liita need filiaalide või kuulutuspunktidenä mõne suurema (ema)kogudusega?“ Hanschmidt leidis, et nimetatud kogudustel pole mõtet koostada arengukava, sest peale taandarengu pole võimalik midagi lubada (Raudvassar 2011: 3).

Seoses liikmeskonna vähenemisega on koguduste sulgemise ja liitmise teema üha aktuaalsemaks muutunud. Sellest hoolimata on hilisemal perioodil loodud aga ka mõned täiesti uued kogudused (Mustamäe Maarja-Magdaleena 2010. aastal ja Saku Toomase kogudus 2013. aastal, lisaks hiljem veel Saue Pauluse kogudus ja Lasnamäe Püha Markuse kogudus, mis võeti ametlikult EELK koosseisu

vastavalt 2018. ja 2024. aastal), mis näitab seda, et kogudused on eelkõige ikka seal, kus asuvad inimesed.

Hoolimata liikmeskonna kahanemisest ei ole uuritud ajaperioodil koguduste sulgemiste või liitmistega palju tegemist teha tulnud, samuti pole toimunud suuremaid ümberkorraldusi kiriku halduslikus korralduses (vt ptk 4.3.2).

2.2.9. Arutelu – kuidas on liikmeskonna suurus mõjutanud kiriku arengut?

Miks kiriku liikmeskonna suurus on oluline? See näitab kiriku kui institutsiooni olukorda, rolli ning mõju ühiskonnas (Soom 2012: 254), hoolimata isegi selle liikmeskonna aktiivsusest ja usulistest praktikatest, mis võivad kas täielikult puududa või ei pruugi oma sisult ega vormilt isegi väga kristlikud enam olla, vaid on selle asemel seotud hoopis nt individuaalse religiooni vormide ja uue vaimsuse paradigmgaga.

EELK-s on kiriku liikmeskond kiiresti vähenenud, annetajaliikmete arv on langenud viimastel aastatel keskmiselt 1000 inimese võrra aastas. Üheks põhjuseks on olnud inimeste religioossuse muutumine üha individualistlikumaks ja sünkretistlikumaks ja seda ka kirikuliikmete endi seas. Selle tulemusel on vajadus institutsionaalse religiooni ja religioosse kuuluvuse järele muutunud väiksemaks, sest inimest kiriku kui institutsiooniga siduvad religioossed üritused ja sündmused – kiriklikud talitused nagu ristimine, leer, laulatus, matused – ning nende sümbolitega kaasaskäivad traditsioonid ja väärtused ei ole inimeste elus enam nii tähtsal kohal kui varem. Selle tulemusel ei omanda ka religioosne kuuluvustunne erilist tähtsust, rääkimata nende talituste religioossest sisust. Erandina on religioosne kuuluvus oluline, kui see on seotud nt rahvusliku identiteediga, mida võib tähele panna poolakatel, leedukatel, venelastel, Skandinaavia rahvastel ning sageli ka erinevatel vähemusrahvustel. Eestis ei ole sel argumendil olnud kandvat pinda, ehkki kaudselt saab vedada paralleele luterluse ja eestlusega, kuid need sidemed on olnud rohkem kultuurilist kui usulist laadi. Sellist seost on nimetatud kultuuriluterluseks (või kultuurprotestantluseks), mis näitab küll kuuluvuse teadvustamist ja tunnistamist, kuid vähest usulist aktiivsust (Saard 2007).

Mis juhtub liikmeskonnaga, kui see jääb järjest väiksemaks? Milline on olnud kiriku seisukoht ja tegutsemine sellises olukorras? EELK on olnud väga teadlik liikmeskonna kahanemisest, kuid selle teadmiseiga ei ole osatud midagi konkreetset ette võtta, vaid on endistviisi edasi tegutsetud. See tähendab, et EELK on peapiiskopi isiku näol alati kõnelenud kogu rahva ja ühiskonna nimel, aga kas ta sellise liikmeskonna arvu juures on neid ka tegelikult enam esindanud ja kõnetanud?

Kiriku liikmeskonna ja kiriklike talituste arvu kahanemine ei ole olnud omane siiski üksnes Eestile, vaid kirikutele kogu Euroopas – Eesti puhul on olnud eriline üksnes selle hulk ja kiirus. Religioonisotsioloogid on seostanud seda üldiselt sekulariseerumise protsessi ja nähtusega, mis on teooriana oma peamise vormi ja ka tuntuse saavutanud 1960ndatel, ehkki ka siin on esindatud erinevad võimalused ja arusaamad (vt ptk 1.1.2). Eesti puhul on sekulariseerumise protsess kiriku

liikmeskonna vähenemise näol saanud alguse juba 1930ndatel aastatel (Rohtmets 2017: 27), ning on intensiivistunud seoses ajalooliste sündmustega, sealjuures on sekulariseerumise põhjused olnud pigem kultuurilised kui sotsiaalmajanduslikud. Samas on see olnud kooskõlas üldiste arengutega mujal Euroopas, eripäraks on lisaks kiirusele veel ka sünkretistlike uskumuste suur hulk ning üldiselt ükskõikne suhtumine religiooni küsimustesse (Ringvee 2011: 16). Kiriku kui institutsiooni seisukohalt on sellised arengud murettekitavad.

Selle juures tuleb siiski silmas pidada, et vastupidiselt kõigile suurtele arvuliste langustele on kiriku arengus toimunud siiski ka omajagu kasvu, nt on uuri-taval perioodil suurenenud vaimulike (vt järgmine ptk 2.3) ja ka koguduste arv. Samuti on tehtud positiivsete näidetena kohalike omavalitsustega koostöös mitmeid sotsiaalprojekte jne, see on näidanud veel EELK elujõulisust ja jätkuvat toimimist, hoolimata esitatud murekohtadest.

Niisiis, kiriku liikmeskonna kahanemise üheks põhjuseks on olnud religioosuse muutmine, mistõttu inimesed ei ole vajanud oma elusündmustega seoses kirikliku sidet või tuge. Nende asemele on tekkinud kas individuaalsed tõlgendused usulistes küsimustes või veelgi enam, ollakse nendes hoopis ükskõiksel seisukohal.

Liikmeskonna suurus on mõjutanud kiriku arengut eelkõige sellega, et kiriku ühiskondlik roll on oluliselt vähenenud ja väga väike. Kui üldine suhtumine kirikusse on selle kõige tõttu olnud peamiselt ükskõikne, siis kiriku liikmete endi seas toimunud muutused on väljendunud peamiselt konservatiivsemate hoiakute esile kerkimises.

2.3. Vaimulikkond 1991–2015

2.3.1. Vaimulik amet ja eeskuju

EELK on olnud väga vaimulikukeskne asutus (vt Viilma 2016: 428). Seetõttu on vaimulikel EELK arengul ja kujundamisel olnud väga tähtis roll, alates koguduse elu kujundamisest kuni üldkiriklike muudatusteni, ka erinevad teoloogilised voolud, suunad ja koolkonnad on seotud eelkõige vaimulikkonna endaga, nende eelistuste, valikute ja haridusega (Petti 2008: 30). Alates reformatsioonist on just haridus olnud vaimuliku autoriteedi aluseks (McLaughlin 2004: 762), seda on kinnitanud ka vaimuliku ametinimetus „õpetaja“ (Hiob 2018: 54), nagu on Eestis väljakujunenud kombeks. Lisaks autoriteedile sõltub vaimuliku isikust, tema oskustest ja omadustest ning teoloogilistest hoiakutest sageli otseselt koguduse edukus ja majanduslik toimetulek, aga ka üldine maine kogukonnas.⁷⁴ Eesti religioonimaastiku postsovietlikus ja sekulariseerunud kontekstis on eriti just see viimane oluline. Seetõttu tuleb EELK arengute juures anda ülevaade ka EELK vaimulikkonnast ja selle kujunemisest: hariduskäik ja enesetäiendamine, toimetulek ning sellest tulenev käitumine. Ühtlasi tuleb vaimulike iseloomustamisel

⁷⁴ EELK vaimulike edukust on oma lõputöös uurinud õp Andrus Mõttus, kes leiab, et võrdluses ettevõtete juhtidega on vaimulikud pigem spetsialistid kui juhid ning juhtimistööd õpitakse praktilise kogudusetöö käigus (Mõttus 2012: 37).

tutvustada ka varasema ajaperioodi arenguid, sest sellel on olnud oluline mõju käesolevale ajale.

Eesti luterlike vaimulike puhul on kirjasõna kõrval väga oluline nende isiklik eeskuju (Altnurme 2009: 186j), n-ö mitteformaalne mentorlus, mida nad on pakunud kogudustes ja pastoraatides koguduseliikmetele või teoloogilistes õppeasutustes teoloogiatudengitele ehk tulevastele teoloogidele ja kirikuõpetajatele, vanemate vaimulike puhul samuti noorematele kolleegidele.⁷⁵

Eesti kirikumaastiku väiksust arvestades on vaimulike vaimulikul kujunemisel ja arengul olnud oluline roll ehk teisisõnu tuleb uurida – kus on nad õppinud, kes on neid õpetanud, mida on nad lugenud. Ei saa unustada, et Nõukogude ajal oli korraliku teoloogilise hariduse omandamine keeruline: õppimiseks puudusid vabad tingimused, mis tähendas muuhulgas ka seda, et nt kirjandus uuemate teoloogiliste arengute ja mõtetega saabus Eestisse sageli üpris juhuslikul viisil. Seega on eriti oluliseks kujunenud just individuaalne õpetaja-õpilase suhe. Eriti olulised on just mitmed enne Teist maailmasõda korraliku klassikalise teoloogia hariduse omandanud teoloogid, kelle eeskuju võis moodustada lausa ühe või teise koolkonna, nt on vaimulike seas sageli kombeks nimetada end Uku Masingu, Evald Saagi, Elmar Salumaa, Harri Haameri või mõne muu teoloogi õpilaseks. Nende eeskuju ja õpetuse mõju on vaid aimatav ja vajaks eraldi käsitlemist ja uurimist, nagu on muuhulgas välja toonud UI rektor õp Randar Tasmuth ühes oma EK arvamuses: „Nende eesti teoloogia suurkujude uurimine peaks ühest küljest käsitlema neid kui isikuid omas ajas ja keskkonnas, teisest küljest seda, millistest teoloogilistest suundadest nad mõjutatud olid ning milline tähtsus oli nende koostatud kirjutistel eesti teoloogide mõttemaailma kujundamisel“ (Tasmuth 2007: 3).

Teoloogilise hariduse olulisust EELK kujundamisel aastatel 1991–2015 näitab ka juba see, et sarnase hariduse ja kujunemisega vaimulikud on kandnud põhiraskust EELK juhtimisel viimaste aastakümnete jooksul.

2.3.2. Nõukogude aja pärand

Luterlik kirik seab vaimuliku ametisse pürgijale küllaltki kõrged hariduslikud nõuded (teoloogiline kõrgharidus ja lisaks aastane pastoraalseminar koos kogudusepraktikaga), mis peavad igakülgselt tagama ametialase professionaalsuse ja pädevuse. See on erinev paljude vabakirikute ja -koguduste praktikast, kus koguduse juhtimisel ei ole vaja eelnevalt põhjalikku teoloogilist kõrgharidust. Sellised kõrged nõudmised esitati vaimulikele juba EELK algusaegadest peale. Nõukogude võimu perioodil tuli selles osas siiski järeleandmisi teha, kuna võimalused ja tingimused olid piiratud. See vahepealne periood sundis kirikut vaimulikele esitatavaid hariduslikke nõudmisi vähendama peamiselt praktilistel kaalutlustel – ei olnud piisavalt uusi inimesi kirikutööle tulemas (Kiivit 1993: 4j).

⁷⁵ Taolisi mõjutusi ja eeskujusid meenutavad vaimulikud sageli ja meelsasti, vt nt *EELK Usuteaduse Instituut 70. Palvetame. Õpime. Kuulutame*. Tallinn, EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XXIV, 2017.

Oluline põhjus oli seegi, et eksisteerida tohtisid vaid need kogudused, millel oli oma vaimulik (Altnurme, Rimmel 2009: 103).

Samuti olid kiriku võimalused vajaliku (ja põhjaliku) hariduse andmiseks kasinad, Usuteaduse Instituut oli terves Nõukogude Liidus ainus teoloogiline õppeasutus, kus oli võimalik luterlikku teoloogiat õppida.⁷⁶ Seetõttu rakendati vaimulikuna praktilisse kirikutöösse ka juba teoloogiatudengeid, kel polnud veel piisavalt haridust ning kelle haridustee jäi töösse sukeldudes lünklikuks või poollikuks, EELK õpetaja ja TÜ usuteaduskonna professori Kalle Kasemaa sõnul oli 1985. aastal selliseid aseõpetajaid ametis 32 (Kasemaa 1985: 62). Lõpetamata stuudiumiga vaimulikke nimetati diakonõpetajaks ja aseõpetajaks – staatuse, millel polnud mingit teoloogilist ega juriidilist alust. Diakonõpetajaks ordineerimine kaotati 1990ndate keskel (Hapsal 1994: 1). Sarnasel põhjusel – ehk täpsemalt praktilisel vajadusel – ordineeriti vaimulikuks ka esimesed naisõpetajad, EELK-s ordineeriti esimese naisena Laine Villenthal 1967. aastal,⁷⁷ kokku ordineeriti Nõukogude perioodil aastatel 1967–1982 kuus naisvaimulikku⁷⁸ (Vilumaa 2011, Raudvassar 2014: 3).

Sellisest olukorrast tingitud probleeme ehk õpetajaskonna haridustaseme märgatavat ja pidevat langust on kirjeldanud Jaan Kiivit enne peapiiskopiks valimist ühes oma ettekandes juba 1993. aastal:

Konfessionaalse teoloogilise koolituse nõrkusega kaasneb luterlike usutunnistus-kirjade, luterluse eripära ja protestantlike printsiipide halb tundmine. Sellele on kaasa aidanud pastoraal-teoloogilise praktika (nn prooviaasta) ärajäämine, pädevate vanemate õpetajate vähesus, nõukogude süsteemis sihikindlalt kultiveeritud umbusaldus inimeste, järelikult ka õpetajate omavahelistes suhetes. Ühe näitena nimetan tõsiasja, et selline luterlikule teoloogiale omane rõhuasetus nagu käsu ja evangeeliumi vahekord on suurele osale õpetajatest tundmatu maa. Tagajärjena ilmneb kiriku kuulutuse taseme langus. Meie kirikutes võib küllalt sageli kuulda Jumala Sõna kuulutamise asemel usuteemalisi arutlusi või moraliseerivaid kõnesid. (Kiivit 1993: 4j)

Sarnase tähelepaneku on esitanud ka EELK õpetaja ja UI õppejõud Arne Hiob, leides, et kiriku struktuurikriis on tihedas seoses teoloogilise kriisiga:

Kogemused näitavad, et teoloogilist täisharidust ei näi vaimulikele meestele sugugi enam tarvis olevat. Aeg nõudvat enam tegutsemist ja mõnes mõttes nõuab ka. Kui kirikuõpetaja ei tee eesrindliku kirikumehe kombel koguduses kõiki töid, leitakse ikka, et süüdi on õpetaja, kui midagi on tegemata. Ja mida annabki pastorile

⁷⁶ Vt kogumikku *EELK Usuteaduse Instituut 70. Palvetame. Õpime. Kuulutame*. Tallinn, EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XXIV, 2017.

⁷⁷ Vt tema elulooraamatut **Villenthal**, Laine. *Sina juhid minu elu. Kuidas ma sain ja jäin kirikuõpetajaks*. Võru, Võru Täht, 2008.

⁷⁸ Esimesena ordineeriti 16. novembril 1967 õpetajaks Laine Villenthal (1922–2009). Järgmised ordineeritavad olid Linda Maior (1905–1994, ord 14.11.1968), Vivian Raudsepp (1931–1991, ord 19.10.1977), Reet Mägedi (sünd 1934, ord 6.12.1978), Juta Siirak (sünd 1929, ord 17.02.1982) ja Margit Nirgi (sünd 1959, ord 11.07.1982).

haridus, kui tal on vähe aega süvenemaks kuulutustöösse: see ei taga kindlat elatistki mitte. (Hiob 1993: 6)

Lisaks puudulikule teoloogilisele haridusele katkes Nõukogude ajal ka vaimulike vanuseline järjepidevus – 1990ndate alguseks oli ametis suur hulk vaimulikke veel sõjaeelsest põlvkonnast ning tööle asus rida väga noori vaimulikke. Vahepealne põlvkond sisuliselt puudus, sest Nõukogude ajal asus vaimulikuna tööle just väga vähe noori. See on seadnud ebaloomulikult suure töökoormuse vanemale generatsioonile. Sellest tulenevaid raskusi on kirjeldanud õp Gustav Piir intervjuus EK-le 1994. aastal:

See aga pole inimese elutee loomupärane käik: pensioniikka jõudnud kirikuõpetaja peaks kirjutama memuaare, koostama jutluse kogumikke, koostama oma materjale ja kaustu, et need, kes tema tööd tulevad üle võtma, saaksid neid ka kasutada. Seda luksust meie eakatel vaimulikel pole. Ja veel, – ma ei tea, mis on juhtunud, aga ka vaimulikkonna kasvatus on katkenud: paljud vastordineeritud saadetakse koguduste karjasteks, ilma et neil oleks praktilisi kogemusi. Nad lihtsalt „visatakse vette“, ja hädaga nad ujuvadki... Ma ei pea silmas ainult akadeemilise hariduse poolikust, vaid sedagi, et paljud noored üliõpilased on pärit kodudest, kust nad ei ole saanud mingeid teadmisi ei kirikuelust, kirikuaastast, jumalateenistuse korrast... Nad pole elanud ja kasvanud traditsiooni sees. Seda puudujääki oleks vaja millegagi korvata. (Simmermann 1994a: 5)

Lisaks kõigele muule mõjutas nõukogude korra ajal ametisse seatud vaimulikke ka kogu poliitiline võimuaparaat, millega neil tuli ühel või teisel moel kokku puutuda (majanduslikud ja ühiskondlikud piirangud). Sealhulgas tuli arvestada paratamatult ka võimuaparaadiga koostöö tegemise võimalusega, et vältida võimalikke repressioone või saavutada paremat karjääri, nt saada õpetajaks linnakogudusse või luba välisreisile (Saard 2014: 1196). Riho Saardi sõnul oli selline julgeoleku poolne nähtamatu tähelepanu ning seatud kohustus lojaalsust näidata väga demoraliseeriva iseloomuga ja on vaimulikkonda väga valusalt puudutanud (*Ibid.* 1196).

Sellest kõigest tulenevalt oli vaimulike arv aastaks 1987 kahanenud veidi enam kui sajale: kui 1939. aastal oli saksa ja eesti soost vaimulikke 213 (Eesti kirik...EELK koduleht 2018), siis 1986. aastal oli ametis 110 vaimulikku. Kõige vähem oli vaimulikke Eestis siiski vahetult peale sõda, nt aastal 1949 järgnevalt – pastoreid 78 ja jutlustajaid 73 (Altnurme 2001: 55j). Seda Nõukogude aja parandit tuli hakata uutest oludest ja uute võimaluste abil kiiremas korras muutma. Piiskop Einar Soone seadis vaimulikkonna kaadri parandamise üheks kiriku prioriteediks juba 1994. aastal, sest mitmed kogudused olid õpetajateta ja eakad õpetajad vajasisid enda kõrvale noori abilisi (Simmermann 1994d: 5).

See Nõukogude aja parand on tugevalt mõjutanud ka järgnevaid aastakümneid juba muutunud poliitilistes ja ühiskondlikes oludes. Vaimulike madal haridustase tõi esile mitmeid probleeme, alates nt luterliku identiteedi vähesest tundmisest kuni ebaprofessionaalse käitumiseni. Vaimulike ebaühtlane tase ei ole samuti ol-

nud kasulik kiriku ühtsusele ega mainele ühiskonnas, eriti arvestades, et vaimulikule seatud ootused ja standardid on olnud kõigest hoolimata kõrged. Seetõttu on sellega tegelemist seatud üheks kiriku tähtsamaks ülesandeks, nagu ka vaimulike arvu suurendamist, et tagada järjepidevust kiriku tuleviku jaoks.

2.3.3. Vaimulike statistika

Eelnenud Nõukogude periood põhjustas puuduse vaimuliku töö tegijatest. 1990ndate alguses töötas Eestis ainult 31 koguduses n-ö täiemõduline pärisõpetaja, ülejäänud 115 kogudust teenisid emeritused, diakonõpetajad, diakonid või hooldajaõpetajad (Paul 1991: 8). Vahepealsetel kümnenditel olukord muutus, sellekohast ülevaadet ja analüüsi on esitatud ka EELK aastaaruannetes. Nt EELK 2000. a aruandes on analüüsitud perioodi 1986–2000 ning toodud välja vaimulikkonna kaadri liikuvust ja uuenemist – selle aja jooksul on EELK-s ordineeritud 141 vaimulikku, kellest kaks on vahepeal surnud, kaks emerituuris, kolm reservis, neli lahkunud Ingeri kirikusse, 12 on EELK-st lahkunud, seitse asunud teenima Venemaa ja neli E.E.L.K. kogudusi. Aruandes sedastatakse, et seega peaks (*sic!*) aastal 2000 olema Eestis ametis 107 vaimulikku, kes on kiriku teenistusse tulnud viimase 15 aasta jooksul ehk siis 75% kõigist tollal teeninud vaimulikest (2000. a tegevusaruanne).

Kaks aastat hiljem, 2002. a aruandes käsitleti aga viimase kümne aasta pikkust perioodi (1993–2002), mil on ordineeritud diakoniks 71, diakonõpetajaks 11 (ordineerimine lõpetati 1994. a), õpetajaks 55 ja õpetaja õigused antud 37 vaimulikule. Lisaks märgiti veel, et vaimulike kaader on viimase 10–15 aasta jooksul uuenenud ja noorenenud, kuid senini ei olnud igal kogudusel veel oma õpetajat ja kogudusi teenis 45 diakonit (2002. a tegevusaruanne).

2015. aasta kevade seisuga oli EELK nimekirjas kokku 235 vaimulikku, sinna hulka on arvatud ka vaimulikud, kes teenisid Välis-Eesti piiskopkonnas ning muude kirikute vaimulikud, kes sel ajahetkel EELK teenistuses olid (EELK teatmik 2015). Üldiselt on Välis-Eesti kirikust kodumaale asunud vähe vaimulikke, õp Tõnis Nõmmiku sõnul on pärast Eesti taasiseseisvumist leidnud viis väliseesti vaimulikku endale kodumaal uue tööpõllu või tulnud Eestisse pensionipõlve veetma⁷⁹ (Nõmmik 2011: 13).

Naisvaimulike arv on sealjuures aastaks 2015 kasvanud kuuelt 49-ni (neist 8 diakonit). Diakoni ordinatsiooniga vaimulikke oli 48, emerituuri oli arvatud 21 ja reservi 14 vaimulikku, välismaal teenis kokku 24 vaimulikku. Eestis asuvaid kogudusi teenis 128 vaimulikku (võrdluseks 2001. a 118 vaimulikku ja 1991. a 131 vaimulikku), keda abistasid praostkonna vikaarvaimulikud (32). Lisaks reservis, emerituuris või välismaal teeninud vaimulikele oli suur hulk vaimulikke tööl kaplanitena või muudes kiriklikes ametites ja asutustes. Päris täpseid arve on antud juhul raske välja tuua, sest vaimulikel oli erinevaid kohustusi ja ülesandeid ning nad võisid olla korraga aktiivselt tegevad mitmes paigas ja ülesannetes.

⁷⁹ Johannes Aarik, Hans Walter Johanson, Gustav Peeter Piir, Michael Gustav Viise ja Tõnis Nõmmik ise.

Viimastel aastatel on vaimulike koguarv kasvanud eelkõige EELK ja Välis-Eesti kiriku E.E.L.K. vaimulikkonna⁸⁰ kokkuliitmisega, seetõttu oli nt 2010. aastal vaimulike koguarv 233, kellest 23 kuulus Välis-Eesti piiskopkonda (Pöder, 2010. a tegevusaruanne: 3).

Tabel 6. EELK vaimulike arvu muutus viie aasta lõikes.

	1986	1991	1996	2001	2006	2011	2015
Kokku	110	131	169	199	213	238	235

Võib öelda, et vaimulikkonna arv on olnud taasiseseisvusmisperioodil üsna stabiilne ja tasapisi isegi suurenenud. Suurim korraga ordineeritute arv oli 2007. aastal, kui pühitseti ametisse 14 preestrit, kellest, tõsi küll, enamik teenisid juba diakonitena (Pikkur 2007: 1). Samuti on vaimulikkond noorenenud – keskmiseks vanuseks oli 2006. a 31. detsembri seisuga 42,1 aastat (Altnurme 2009: 214j), sealjuures oli nende seas kõige rohkem mehi ja naisi, kes olid kirikusse tulnud „lulva revolutsiooni“ ajal (Tiitus 2008: 19). Ehkki ühest küljest oli vaimulike arv 2015. aasta seisuga suurim ajaloos, on teisalt siiski jätkuvalt olnud probleeme juurdekasvuga, pastoraalseminari astujate hulk on olnud aastaid kriitiliselt madal (Altnurme 2009: 215j). Seoses koguduste majanduslikult valdavalt viletsa seisuga, mis ei ole võimaldanud palgata täiskohaga vaimulikke, on samuti mitmed vaimulikud ametist lahkunud.

2.3.4. Vaimulike koolitus ja täiendamine

Alates 1990ndatest on avanenud võimalused parema teoloogilise hariduse omandamiseks (vt Altnurme 2009: 211j). Pärast poliitilise olukorra muutust oli kirikul taas võimalik pöörata enam tähelepanu vaimulike haridusküsimusele. TÜ usuteaduskond taasavati 1991. aastal, UI juurde loodi vaimulike koolitamiseks vastav pastoraalseminar 1995. aastal, lisaks tekkis veel mitu teoloogilist kõrgkooli (eeskätt luterlik Tartu Teoloogia Akadeemia 1992. aastal, aga ka teiste konfessioonide juures), ühtlasi avanesid võimalused teoloogiat õppida välismaal.

Samas, siiski on kõige kandvamaks ja mõjukamaks teoloogilise hariduse andjaks perioodil 1991–2015 vaimulikele jäänud UI – vaimulike leksikoni järgi oli aastal 2013 UI juures teoloogilised õpingud või erinevad kursused läbinud 139 EELK vaimulikku. Sealjuures olid 1990–2000ndatel EELK-s juhtivatel ametikohtadel (kirikuvalitsus, peapiiskopid, assessorid, praostid jm) asuvad vaimulikud kõik sarnase UI-st saadud haridusliku taustaga. Seega on UI roll EELK teoloogilise kujunemise ja arengu juures olnud määrava tähtsusega, seda enam, et ka muu teoloogilise kõrgharidusega vaimulikukandidaadid on pidanud läbima aastase pastoraalseminari just UI juures.

⁸⁰ E.E.L.K.-s on teeninud aegade jooksul vähemalt 171 vaimulikku (Nõmmik 2011: 13).

Vähesemal määral on vaimulikud õppinud TÜ usuteaduskonnas, vaimulike leksikoni järgi on selle lõpetanud ligemale 40 EELK vaimulikku, ning teistes väiksemates teoloogilistes kõrgkoolides nagu Tartu Teoloogia Akadeemia ja metodistide EMK Teoloogiline Seminar. Ehkki on olemas olnud mitmed võimalused stipendiumite ja toetuste näol, on end välismaal teoloogiliselt täiendamas käinud vaimulike arv olnud siiski madal. Teoloogiat on käidud muuhulgas õppimas Soomes, Saksamaal, Šveitsis, USA-s, Rootsis, Norras, Iisraelis ja mujal, nii täiendõppe raames lühemat aega kui ka pikemas kraadiõppes. Esimesed vaimulikud jõudsid teoloogiadoktori kraadini alates 1990ndate keskpaigast (Paul 1994, Kasemaa 1999, Petti 1999, Hiob 2000, Tasmuth 2004, Sander 2005, Vihuri 2007 jne, sh osa neist välismaal)⁸¹, kokku oli doktorikraadiga vaimulikke vaimulike nimekirjas 2015. a seisuga 17. Doktorantuuris oli õpinguid jätkamas samal aastal veel 14 vaimulikku, kuid enamik doktorantuuris õppijatest oli seda teinud väga kaua ja on võimalik, et tegelikkuses enam ei tegelenudki stuudiumiga. Doktorikraadiga vaimulikud osalesid sealjuures enam teadus- ja õppetöös, mõned üksikud neist olid paralleelselt aktiivsed ka kogudusetöös.

Üha enam on seevastu süvenenud trend, et vaimulikuks õpitakse vanemas eas, kui on omandatud juba mõni muu kõrgem haridus ning on end majanduslikult kindlustatud. Ühe sellise näitena võib esile tuua õp Peeter Kralli, kelle vaimulikuks saamist on ajaleht EK oma „persoon kaasajast“ rubriigis tutvustanud järgnevalt:

Mullu lõpetas viis aastat kestnud õpingud EMK teoloogilises seminaris. Teoloogiat õppis Krall huvist, sihti saada ordineeritud vaimulikuks tal ei olnud, kuni „minu hingekarjane Marek Roots ütles, et proovi ennast mõne koguduse peal“. Et Nõvale jääb Kralli talust 50 km ja koht oli vaba, läkski ta Lääne praosti Tiit Salumäe jutule. „Nõva kogudus on minu esimene kogemus vaimuliku töö alal,“ ütles Krall. „Mind on hilja põllule kutsutud – saan sel aastal 60.“ /.../ „Et mul on viis aastat aktiivset töötegemist, on mul valida, kas pühenduda õppimisele ja varastada see aeg koguduselt või teha koguduses tööd,“ arutles Krall. „Pigem proovin rakendada oma teadmised ja oskused koguduse kasuks.“ Kahe täiskasvanud lapse isa Peeter Krall lisas, et temast saab ka Nõva koguduse liige. (Ilves 2011: 5)

Lisaks vaimulikuks õppimisele on juba vaimulikuna töötaval inimesel mitmeid võimalusi enese täiendamiseks ja juurdeõppimiseks, peale doktorantuuri veel nt täiendkoolitused EELK allasutustelt ja välispartneritelt. Enamasti neid võimalusi samuti väga palju ei ole kasutatud, sest vaimuliku ametiülesanded ja töökohustused on niivõrd mahukad, et ei jäta selleks piisavalt aega.

⁸¹ Vt **Altnurme**, Riho. Eesti (luterliku) akadeemilise teoloogia aastasada. – *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 100. Kirik, teoloogia, mälestused*. Koostajad Priit Rohtmets, Atko Remmel. Tallinn, Tartu, EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XXVI, 2017, 90–108.

2.3.5. Vaimulike käitumine ja toimetulek

Vaimuliku ametiga kaasnevad ühiskonna ja koguduse poolt seatud kõrgemad moraali- ja eetikanormid. Moraalinormide vastu eksimised tuuakse meelsasti meedias välja ja need on leidnud üldist pahameelt ja kriitikat. Kiriku jaoks on sellised asjad mõjunud alati mainet kahjustavalt, nagu on esile toonud õp Mart Salumäe kirikulehes 1997. aastal, et kiriku ja vaba ajakirjanduse suhted olid kohati kaunis rahutud, ajakirjanikele pakkus „suupärast järamist“, kui pühad mehed omavahelisi suhteid avalikkuse ees klaarivad – tähendab, kirikus käärib! Ta leidis, et „kiriku tugevus peitub ning vaimulikkonna kasvatatus avaldub selles, kui omavahelised lahkkelid suudetakse nn majasiseselt lahendada“ (Salumäe 1997: 3).

Ligemale 30 aasta jooksul on kajastamist leidnud mitmed vaimulikega seotud sündmused, eksimused ja väärted. Sageli on nende tulemusel isik kustutatud vaimulike nimekirjast või saanud noomituse. Vaimuliku ebasünda käitumisega seotud olukorra lahendamisse on sealjuures pidanud sekkuma praostid, kellel on olnud võimalik eksimuste ja rikkumiste lahendamiseks kasutada kirikuseadustes ette antud kirikukari ja kirikukohust (Audova, EELK 25. KK 7. istungjärk 2000: 8).

Lisaks sellele, et need lood on pärvinud avalikkuse tähelepanu ja mõjunud kiriku mainele halvasti, teevad need enamasti kahju ka kogudustele endile, nagu on tõdenud peapiiskop Kiivit: „Kui jälgida koguduste elu dünaamikat ja viia see suhtesse koguduse vaimuliku isikuga, siis ilmneb, et mõlemad on vähemalt negatiivsetel juhtudel selges toimesuhtes.“ EELK maine ühiskonnas ja rahva hulgas algab Kiiviti sõnul üksikute vaimulike mainest, kuid paraku on vaimulikke, kes ei ole oma tööga toime tulnud ja hoopis lõhuvad oma käitumisega kogudust:

Kui koguduse juhatus ja praost lepivad olukorraga ega nõua sekkumist, siis on ka kirikuvalitsusel ja peapiiskopil raske astuda samme olukorra parandamiseks ning karistamatusetunne süveneb. Distsiplineerimatus, oma võimu kuritarvitamine, rääkimata nendest juhtudest, mil oma ambitsioonid seatakse kiriku eesmärgi ja olemust jalge alla tallates või seda unustades vormiliselt küll korrektselt, kuid sisuliselt häbematult esikohale, on paraku kiriku avalikkuses ja vastutavate isikute poolt sallitud ja heaks kiidetud. Võõras vaim levib. Ma võibolla üldistan liigselt, kuid olen sunnitud seda tegema, et tuua esile valupunktid. Tõrvatilku on liiga palju. (EELK XXIV Kirikukogu... 1996: 2)

Protestantlikus traditsioonis ei ole vaimuliku ordinatsioon eluaegne ja sellest on võimalik loobuda. EELK kirikuseadustik näeb vaimulike nimekirjast kustutamist ette järgnevatel võimalustel: 1) vaimulik, kes on EELK-st lahkunud; 2) vaimulik, kes on ametist tagandatud; 3) reservvaimulik, kes ei ole 3 aastat täitnud reservvaimuliku kohustusi; 4) vaimulik, kes on astunud mõne teise kiriku teenistusse, kui kirikute vahelises lepingus ei ole ette nähtud teisiti; 5) vaimuliku põhjendatud isikliku avalduse põhjal (EELK kirikuseadustik. 10. ptk § 93. Vaimulike nimekirjast kustutamine).

EELK-s on kõiki neid juhtumeid ka rakendatud. Nt 2007. a kustutati nimekirjast kuus, 2010. a kolmteist, 2011. a viis ja 2012. a kolm õpetajat. Samuti on kasutatud võimalust mõne ametist loobunud vaimuliku ennistamiseks. Kui 2010. a kustutati nimekirjast erinevatel põhjustel lausa 13 vaimulikku, kümme neist pikemaajalise kõrvale jäämise tõttu kiriku tööst (Pöder, 2010. a tegevusaruanne: 3), siis keskmiselt lahkus aastas ametist siiski mõni üksik vaimulik.

Nende põhjused võisid sealjuures olla erinevad, nt on vaimulik ja kaplan Roland Tõnisson, kes vahetas konfessiooni, oma lahkumist EELK vaimulike ridadest kommenteerinud EK-le järgnevalt: „Kes magusat on saanud, see kibedat enam ei taha.“ Tõnissoni sõnul oli soov vahetada konfessiooni, millesse endal enam usku ei olnud, kaalutud ja küpsenud pika ajaga. Nüüd on ta rahul sellega, et ta saab olla seal, kus ta tahab, mitte seal, kus peab. Ta ei olnud rahul EELK elu, praktika ega kaadripoliitikaga ning tunnistas, et „tal on hea meel, et sarnaselt temaga on ortodokslikus traditsioonis hulk küsimusi juba paljude inimeste poolt lahenduse leidnud, läbi elatud ja kirja pandud“ (Paenurm 2004: 2).

Mõne sellise ametist loobumise juhtumi puhul on aga kaasnenumedia kõrgendatud huvi, mis viitab just sellele, et ühiskonna ootus ja tähelepanu on suurem. Nt pälvis palju tähelepanu Karksi ja Halliste koguduste õp Kalle Gastoni juhtum, kes teatas meedia vahendusel oma vaimuliku ametist loobumisest 2010. aasta augustis seoses Halliste kiriku remondi venimisega, tuues ühtlasi põhjuseks veel nii maakoguduse kirikuõpetaja väsimuse ja läbipõlemise kui ka kirikuvalitsuse toetuse puudumise (Salumäe 2010). Tema tegevusega kaasnes terve rida arutelusid maapastorite toimetulekuraskustest nii kirikusiseselt kui avalikkuse ees.⁸²

Eeldatakse, et vaimulik peab olema oma usu ja eluviisiga eeskujuks kogudusele ja kogukonnale, seega on tema käitumisel ja hoiakutel väga oluline roll ka väljaspool kirikut ja tööaega. Vaimulik on avaliku elu tegelane, kelle elu ja tegevus on kõigile teada. Selles osas tekitas väga palju poleemikat 2013. aasta veebruaris esile kerkinud teema vaimulike kuulumisest vabamüürlaste hulka, mille algatas 14. veebruaril Eesti Ekspressis ilmunud Hans H. Luige artikkel „Kas vabamüürlased on uus EÜS ehk kuidas jagatakse Eestis tippameteid?“ (Luik 2013) ning seoses sellega Tallinna Jaani koguduse õpetaja ja praost Jaan Tammsalu avalik ülestunnistus oma kuulumisest.⁸³ Vaimulike seas toimunud arutelude käigus jõuti piiskoplikus nõukogus paar kuud hiljem ametliku järelduseni, et „vabamüürluse teema on EELKs põhimõtte-, mitte isikupõhine“ ning „EELK vaimulikul ei ole soovitatav liituda vabamüürlike ja teiste samalaadsete organisatsioonidega, millel on religiooni tunnuseid ja ühtaegu saladuse hoidmise nõue“ (Raudvassar 2013: 3). Salaseltsidesse kuulumist ei peeta vaimulike seas sobilikuks, sest sellega kaasnevad umbusaldus ja kahtlustamine, mis annavad alust erinevateks kuulujuttudeks, puudutades muuhulgas nt kiriku juhtimist ja rahade liikumist.

⁸² Aasta hiljem (2011) avaldas ta oma vaimuliku töö kogemustest raamatu „Ma olin pastor ehk PÜHA (T)ÖÖ. Killukesi kirikuteelt“.

⁸³ Sündmuste arengust on kronoloogilise ülevaate andnud EK peatoimetaja Sirje Semm (Semm 2013: 6).

Väga oluline on vaimuliku toimetulek lisaks erialasele tegevusele ka sotsiaalselt ja majanduslikult. Vahel on ette tulnud ka olukordi, kus vaimulik ei suuda leida ühist keelt oma koguduse või selle juhatusega, põhjuseks sageli erinev juhtimisstiil või arusaamine maailma asjadest – sellisel juhul peab tavaliselt lahkuma õpetaja, nagu on oma lahkumist põhjendanud Mehikoorma ja Röpina koguduste õp Endel Apsalon, tuues välja, et oli „väsinud mitte vaimulikust teenimisest, vaid pidevast mõtlemisest, kuidas majanduslikult toime tulla, ja toetuse puudumisest“ (Semm 1999: 5). Paraku on just sageli majanduslik külg see, mis on sundinud vaimulikke lisatöid otsima (Tiitus 2008: 20) – reeglina ei ole kogudused suutnud iseseisvalt oma vaimulikke üleväljendada (Altnurme 2009: 212). Seetõttu on EELK rakendanud palgatoetussüsteemi alates 1997. aastast, kuid see ei ole olnud piisav.

Vaimuliku ametiga kaasnev pingeline eeldab seega head vaimset tervist. Tööga võib kaasneda läbipõlemine, mille tulemusel tekivad eksimused ning vaimulik loobub ametist. Seetõttu tuleb vaimulikele tagada muuhulgas ka hingehoidlikud võimalused. Andres Pöder on kirjutanud sellest vajadusest EELK 2010. a aruandes, tuues välja, et teemale pöörati pingelise aasta jooksul palju tähelepanu, seda käsitleti nii piiskoplikul nõukogul kui vaimulike konverentsil, ning „selgemaks sai retriitide, vaimulike harjutuste ja pühitsuselu tähtsustamise vajadus, vaimulike ettevalmistusprotsessi tihedam sidumine praktilise kirikutööga. Mingil määral tundus õhustik kirikus isegi puhtamaks saavat, väga paljud oma usku ja tööd tõsiselt võtavad vaimulikud ja ilmikabilised näitasid üles tänuväärset pühendumist“ (Pöder, 2010. a tegevusaruanne: 2).

Lisaks hingehoidlikele ja majanduslikele abinõudele on läbipõlemise vältimiseks oluline ka muu täiendõpe. Koguduse vaimuliku töös on lisaks teoloogilisele haridusele väga oluline juhtimisalane pädevus ja oskused, see tähendab muuhulgas delegeerimisvõimet, ülesannete jagamist koguduseliikmete vahel, nagu on viidatud EELK 2002. a tegevusaruandes: „Väsimuse ja läbipõlemise ennetamiseks on oluline kaasata koguduse töösse ustavaid ja oma ala tundvaid kaastöölisi (juhatuseliikmed, sekretärid, teised abilised)“ ehk „ilmikliikmeid, kellel on kogemusi nii majanduse kui juhtimise valdkonnas. On vaja kasutada olemasolevaid inimressursse, mis innustaks ka koguduseliikmeid andma oma panust kogu kiriku kasvamiseks“ (2002. a tegevusaruanne).

Vaimuliku isikul, tema haridusel, oskustel ja isikuomadustel on väga oluline roll kogudustele ja kogu kirikule. Kirik saab sellele tähelepanu pöörata tulevase vaimulikke ametisse valides ja koolitades. Samuti tuleb hoolitseda ametisolevate vaimulike eest, et vältida nende läbipõlemist. Lisaks muule on siinkohal oluline ka vaimuliku töö tunnustamine.

2.3.6. Arutelu – kuidas on vaimulikkond mõjutanud kiriku arengut?

Vaimulikkonna mõju kiriku olukorrale ja arengule on olnud väga oluline. Kogudusi juhtides ja kristlikku sõnumit kuulutades on nende tegevus esmane, mis mõjutab kogu EELK tegevust, võimalusi ning toimetulekut. Nende eestvedamisest ja juhtimisest on sõltunud otseselt koguduse maine kogukonnas ja seeläbi laiemalt kiriku maine ühiskonnas, aga ka kiriku teoloogiline orientatsioon. Ka kiriku liikmeskonnaga toimunud arengud on eelkõige vaimulike tegevusega seotud.

EELK vaimulike iseloomustamisest ilmnes, et väga tähtsad olid hariduse ja majandusliku toimetuleku küsimused. Esimene puudutas lisaks erialasele professionaalsusele ja pädevusele kindlasti ka vaimulike maailmavaateid, meelsust ja teoloogilisi hoiakuid ning mõjutas nõnda nende tegevusi ja omavahelist läbisaamist. Teine oli seotud tööle pühendumise ja kutsumusega, sest majanduslikud raskused võisid takistada põhitööle keskendumist, samuti võis seetõttu tekkida läbipõlemise oht ja ametist loobumine.

Mõlemale valdkonnale on alates 1990ndate algusest üldkiriklikult ka tähelepanu pööratud. Vaimulike haridus ja koolitamine on ühtlustatud, ka on loodud abivahendid majandusliku olukorra parandamiseks. Hariduse poolelt tasub märkida UI olulist rolli vaimulike kujunemisel ja kujundamisel, hoolimata asjaolust, et alates 1990ndate algusest oli võimalik teoloogiat õppida ka mujal. Majanduses on aga silmatorkav, et jätkuvalt vaid vähesed kogudused suutsid oma vaimulikele arvestatavat palka maksta.

Milline on olnud vaimulike hariduse ja majandusliku olukorra mõju kiriku arengule? Kiriku ühtsuse ja ühtsustunde jaoks on ühine hariduskäik kindlasti kasuks tulnud, erinev majanduslik olukord on aga pigem lõhestanud, aidates esile tuua kriitikat ja võimendada vastuolusid.

Võrreldes liikmeskonna statistiliste näitajatega, on vaimulike vastavad näitajad olnud aastatel 1991–2015 siiski paremad – neid on aastatega tulnud juurde rohkem, on toimunud noorenemine ja põlvkondade vahetus. Kas selline liikmete ja vaimulike arvu vahetuse muutus on tõstnud vaimuliku ameti tähtsust ja mõjutanud seeläbi nt kiriku episkopaal-sinodaalset struktuuri ja tasakaalu? Vaimulikkonna mõju kiriku arengule on järgnevate peatükkide teema.

2.4. Kokkuvõte

Kui mitte arvestada aastatel 1988–1992 toimunud murrangulisi sündmusi Eestis, siis on EELK saanud viimase paari aastakümne jooksul rahulikult tegutseda ja oma tegevusi planeerida koos Eesti riigi ja ühiskonna arengutega. Välispidiselt on EELK areng olnud küllaltki rahumeelne ja loomulik, kiriku struktuuris suuri muudatusi tehtud ei ole. Ehkki nendel teemadel on arutatud, on seni jäädud üldjoontes samadele alustele. Suhted Eesti riigiga on olnud üldiselt head, ehkki aastate jooksul on mitmetes küsimustes tõstatunud erimeelsusi.

Üks oluline murekoht kõigi aastate jooksul on olnud kiriku majanduslik olukord ja toimetulek, mis on suuresti sõltunud peamiselt kahanevatest liikmeannetustest ja välisabist – majanduslikud küsimused on pannud mõtlema ka teoloogilistele küsimustele ja identiteedile, kiriku vahekorrale riigi ja ühiskonnaga, samuti puudutanud otseselt vaimulikkonda, hoolimata üldkiriklikult arendatud vaimulike ühtsest haridussüsteemist, erinevatest tugimeetmetest ja kiriku juhtimise tsentraalsemaks muutmisest.

Teine oluline murekoht on olnud EELK liikmeskonna kahanemine. Ehkki EELK enda arvametes esineb palju ebatäpsusi, siis erinevatest allikatest pärit statistilisi andmeid võrreldes on kõige põhilisem tähelepanek see, et EELK liikmeskond on alates 1992. aastast vananenud ja vähenenud, sealjuures kõige konkreetselt igal aastal keskeltläbi 1000 annetajaliikme võrra. Ka koguduseliikmete elukaarega seotud kiriklike talitusi on toimunud järjest vähem. Liikmeskonna vähenemisega on kaasnenud omakorda kiriku mõju ja kaasatuse vähenemine ühiskonnas.

Vaimulikkond ise on alates 1990ndate algusest palju muutunud – toimunud on põlvkondade vahetus, lisandunud on palju naisvaimulikke. Sealjuures on, nii nagu juba Nõukogude perioodil, nooremate vaimulike seas palju neid, kes on tulnud kirikutööle ilmalikust keskkonnast. Kiriku juhtivatel ametikohtadel on olnud sarnase UI haridusega Nõukogude perioodil sirgunud vaimulikud, viimased aastad on toonud ka selles osas muudatusi, juhtimisse on lisandunud nooremaid vaimulikke. Vaimulike haridus on ühtlustunud, vähesel määral on paremaks muutunud ka majanduslik toimetulek. Sellegipoolest ei ole EELK vaimulikkond oma olemuselt väga ühtne seltskond – sinna kuulub palju erinevate teoloogiliste vaadete ja vagaduslaadiga inimesi, sealjuures on üheks domineerivamaks suunaks saanud teoloogiline konservatiivsus ja kõrgkiriklikkus. See erinevuste hulk on muutnud kiriku juhtimise ja ühtsena hoidmise keeruliseks. Teoloogiline järjepidevus on seoses eelnenud Nõukogude perioodiga olnud katkendlik ja kirik on püüdnud leida endale uut identiteeti ja kohta muutunud ühiskonnas.

III TEOLOOGILISED HOIAKUD, VOOLUD JA IDENTITEET – ERINEVUSED JA VASTANDUMISED EELK-S

3.1. Luterlik identiteet ja selle otsing

3.1.1. Identiteedi mõiste

Mõiste „identiteet“ on juba iseenesest väga mitmetähenduslik ja seetõttu on seda keeruline üheselt mõistetavalt käsitleda. Nii filosoofias, sotsiaalteadustes kui ka psühholoogias on sellel mõistel erinevad tähendused. Eesti Entsüklopeedia ja Eesti Õigekeelsussõnaraamatu kohaselt tähendab identiteet ehk samasus kõige laiemalt teadmist endast sotsiaalseis olukordades ja suhetes. Kitsamalt, psühholoogias ja sotsioloogias on identiteet inimese korrastatud teadmus iseendast tege-likes või kujuteldavais sotsiaalseis olukordades ja suhetes – kes ja mis ma olen (Identiteet, EE ja ÕS 2018).

Religiooni ja religioossuse kontekstis on identiteet väga oluline. 2010. aastal avaldatud entsüklopeedias „Encyclopedia of Identity“ on religioosse identiteedi artiklis toodud välja, et religioon, eriti oma institutsionaalses vormis, loob ja pakub kindlat ja tugevat identiteeti (Azaransky 2010: 632), mida inimesed vajavad. Religioosne otsing on ühtlasi ka identiteedi otsing, sest nii globaliseerumine kui ka individualiseerumine on kaasa toonud identiteedi probleeme, raskendades enesemääratlust senisel kombel (Altnurme 2006: 38). Samuti tuleb silmas pidada, et religioosse identiteedi kujunemine on dünaamiline, see sõltub õpetusest, autoriteedist ja indiviidi enda valikutest – nõnda on identiteet ühtlasi muutuv ja mõjutatav (Azaransky 2010: 633). Lisaks indiviidile puudutab religioosne identiteet aga ka kollektiivset kiriku identiteeti. Seega on kirikule kui institutsioonile selline teadmine iseendast ehk oma identiteedi tundmine samuti vajalik. Identiteedi tundmine aitab mõista ja mõtestada kiriku olukorda, arengut ja tegevust ning seeläbi paremini jõuda inimesteni.

Nii nagu kiriku mõistel on mitu tähendust, saab kirikul olla ka mitu identiteeti – esmalt üldine kristlik identiteet, aga samas juba konkreetsemalt konfessionaalne identiteet. Erinevate identiteetidega on samuti seotud teoloogilised vagadus- laadid, nende suundumused ja väljendusvormid. Nõnda võib identiteedi küsimus olla problemaatiline ka seetõttu, et arvamused ja kujutlused oma identiteedist on kirikus esinevatel teoloogilistel koolkondadel ja vooludel sageli liiga erinevad või lausa vastandlikud. Mõned peavad oluliseks ühte, teised teist ning kõiki liitev ja ühendav üldine arusaam puudub sootuks (Azaransky 2010: 636). Nõnda saab identiteedi mõiste abil erinevaid osapooli nii ühendada kui lahutada.

Luterliku identiteedi teema on seoses reformatsiooni 500. aastapäeva tähistamisega 2017. aastal olnud väga aktuaalne. Paljud luterlikud kirikud eesotsas Luterliku Maailmaliiduga on vastava arutelu uuesti käima lükanud, luterlik identiteet on olnud mitmete konverentside ja uurimisrühmade teemaks viimastel aastatel (Burghardt 2023: 9).

LML on sõnastanud luterluse õpetusliku aluse ja luterliku identiteedi selliselt, et luterlaseks olemine tähendab olla eelkõige evangeelne, sakramentaalne, dia-kooniline, konfessionaalne ja oikumeeniline.⁸⁴ Need põhimõisted on ühtlasi lahti kirjutatud vastavalt sellele, millistel alustel kristliku õpetust on mõistetud ehk teisisõnu, „Jumala sõna selgeks seletuseks“ tunnistatakse Vanast ja Uuest Testa-mendist koosnevat Pühakirja, kolme oikumeenilist usutunnistust ja luterlikke usutunnistuskirju, iseäranis muutmata Augsburgi usutunnistust ja Martin Lutheri väikest katekismust, ning kuidas seda head sõnumit Kristuse elust, ristisurmast ja ülestõusmisest jätkuvalt edasi kuulutada nii kristlase kui kirikuna.

Samas on selge, et arusaam luterlikust identiteedist ei piirdu üksnes selle kõige põhilisema tunnistamisega. Luterlik identiteet ei tähista üksnes kristliku õpetuse põhialuseid, vaid väljendab ka erinevaid vagaduse ja jumalateenistuse vorme, kombeid ja traditsioone, n-ö „inimlikud traditsioonid“ mis vastavalt Augsburgi usutunnistuse 7. artiklile ei peagi kõikjal ühesugused olema. Kuigi kirikuti erinevad, on nad samas psühholoogiliselt luterliku identiteedi jaoks väga olulised (*Lutherische Identität* 2019: 80j).

Nii on nt paljudes Aafrika ja Aasia riikides religioosne ja kultuuriline kontekst nii erinev, et on raske mõista pääste ja armu vajadust samal viisil nagu refor-maatorid seda nägid. Dialoog ja teoloogiline refleksioon on vajalikud, selleks et õigeksmõist armu poolt läbi usu oleks igas kontekstis arusaadav (*Ibid.* 127).

Niisiis kokkuvõttes, luterlikust identiteedist kõneldes on eelistatud kasutada pigem mitmuse vormi „luterlikud identiteetid“, sest luterlikud kirikud on kõikjal maailmas väga erinevad ja päris üheselt mõistetavat identiteeti ei olegi olemas (Burghardt 2023: 10).

Arutelu sellest, milline on EELK luterlik identiteet,⁸⁵ on kiriku veidi enam kui saja-aastase ajaloo jooksul olnud alati aktuaalne. See on olnud seotud nii aja-looliste kui ka teoloogiliste, aga samuti sotsiaalsete ja majanduslike tegurite ja asjaoludega. Nõnda paljudest asjaoludest tulenevalt ongi olnud võimalik väga erinevaid aspekte ja rõhuasetusi luterlikust identiteedist ja kiriku rollist ühis-konnas esile tuua.

Institutsionaliseeritud religioonil, eriti selle protestantlikul vormil, ei lähe tänapäeva Euroopas kuskil eriti hästi ning nii on see olnud ka Eestis. Religioon on muutunud üha individuaalsemaks ja privaatemaks ning see on tekitanud kiri-kutele muuhulgas eklesioloogilisi küsimusi kiriku organisatsioonilise struktuuri üle (vt ptk 3.2) ning pannud identiteedi üle mõtlema – kas EELK püüe olla universaalne rahvakirik on antud oludes kõige parem ja täpsem võimalus? Või siis teisisõnu – kuidas oleks rahvakiriku võimalusi kõige kasulikum rakendada? Kas tuleks otsida muid võimalusi uute enesemääratluste kaudu, et muutuvates

⁸⁴ Vt lähemalt Luterliku Maailmaliidu tutvustust Kirik & Teoloogia, <https://kjt.ee/2014/01/luterlik-maailmaliit/> – vaadatud 09.08.2024.

⁸⁵ Luterliku identiteedi määramisel võetakse enamasti aluseks luterlikud usutunnistus-kirjad, mis eesti keeles avaldati raamatuna alles 2014. aastal (tõlgitud olid küll juba varem), seega on nende oluliste dokumentidega olnud varasemalt raske tutvuda (vt Ringvee 1994: 8, Saard 2007: 1441).

oludes paremini kohanduda? Nende küsimustega on küll tegeletud, kuid ühisele mõistmisele pole kirikus veel jõutud.

Jaan Kiivit võttis 2004. aastal kokku kiriku probleemid ja raskused seoses sellega, kuidas ühiskonna küsimustele ja ootustele reageerida. Ta leidis, et nii kiriku sees kui ka väljaspool tahetakse kuulda eelkõige selgeid seisukohavõtte tänase ühiskonna eetiliste probleemide suhtes, kuid nende esitamine ei ole kerge ülesanne – esmalt tuleks lähtuda pühakirjast ja luterlikest usutunnistuskirjadest, kuid need ei kajasta kõiki nüüdisaja probleeme ja valdkondi. Seega nõuab kiriku ühtsete vastuste ja seisukohavõttude väljatöötamine palju aega, läbides erinevate kiriklike instantside nagu nt kirikukogu või vaimulike konverentsi käsitluse, ühtlasi peavad need olema ka teoloogiliselt pädevad ja teemakohaselt asjatundlikud. Sellele lisandub vajadus olla julge ja sekkuda avalikku mõttevahetusse, luua dialoogi, sest tänapäeval on kiriku hääl üks paljude seast (Kiivit 2004: 2).

Samasugused identiteediotsingud ja arutelud identiteedist on viimastel aastakümnetel toimunud ka Eesti lähinaabrite juures Lätis ja Soomes, kus on sarnaselt Eestile kaasnenud luterlike kirikute rolli nõrgenemine mõlemas ühiskonnas. Lätis on kirikliku identiteedi osas olnud tugevaks mõjutajaks sealne kasvav roomakatoliku kirik, millega luterlikul kirikul on lähedased suhted, ning üks peamine koostööpartner luterlik Missouri Sinod USAst – ehkki kirikutena erinevad, ühendab mõlemaid konservatiivsus moraali ja eetika küsimustes. Seda konservatiivset joont on ka Läti luterlik kirik järginud, mis on aga kaasa toonud osalist lõhenemist kirikus, sh mõne koguduse eraldumist ja liberaalsemate vaadetega vaimulike ja koguduseliikmete lahkumist (vt ptk 1.2.4). Soome puhul on kirikusse kuulumine olnud sarnaselt teiste Skandinaaviamaadega rohkem rahvusliku identiteedi osa kui isikliku usu tunnistamine. Kirik on ühiskonnas hästi esindatud ja erinevatesse debattidesse kaasatud, aga ka siin on tekitanud lahkavamusi ja lõhenemist erinevad väärtushinnangud (vt ptk 1.2.2). Sellele on lisandunud omakorda kirikust vabatahtlikult välja astujate arvu kasv, mis näitab vähemalt osa elanikkonna, peamiselt noorte täiskasvanute rahulolematust kiriku autoriteedi ja õpetuse suhtes (Niemi 2007: 196jj), ning kiriku ja riigi administratiivsete ja majanduslike suhete järk-järguline nõrgenemine (Kääriäinen 2011: 161) – luterlik kirik Soome rahva kiriku ehk soome rahvusliku identiteedi osana ei ole enam nii iseenesestmõistetav.

Niisiis on identiteeti puudutavad arutelud ja identiteediotsing oluliseks osaks oma koha leidmisel ühiskonnas, enese parem tundmine annab selleks ühtlasi paremad võimalused.

3.1.2. Luterliku identiteedi käsitlused ja mõjutajad

Käesolevas peatükis analüüsitakse tekstinäited, mis väljendavad nii EELK ametlikku seisukohta kui ka erinevaid arvamusi seoses luterliku identiteedi ja erinevate vagaduslaadidega 1990ndatel ja sajandivahetusel. Mõistetavalt on analüüsitavate tekstide autoriteks peamiselt EELK vaimulikud, aga on ka neid, kes on kas mõnest teisest kirikust, või ei ole üldse vaimulikud, kuid on luterliku kiriku kohta sõna võtnud.

Alustada tasub 1993. aastast pärit Jaan Kiiviti ettekandega „Luterlik identiteet täna ja homme.“⁸⁶ Toonane konsistooriumi assessor ja alates 1994. aastast peapiiskop analüüsis selles luterliku identiteediga seonduvaid küsimusi, selle ajaloolist arengut, kaasaegset olukorda ja jõudis tõdemuseni, et luterliku identiteedi vähene tundmine on seotud vaimuliku järjepidevuse katkemise ja teoloogilise hariduse puudulikkusega, mistõttu jõudsid ja jõuavad kirikusse erinevad teoloogilised voolud ja hoiakud. Et see on kümme aastat ametis olnud peapiiskop Kiiviti kõige põhjalikum luterlikku identiteeti puudutav käsitlus, siis on alljärgnevalt sellest pisut lähemalt kirjutatud.

Kiivit alustas oma tekstis tõdemusega, et eestluse ja luterluse vahel on olnud otsene seos, luteri kirik on eesti rahvaga ajalooliselt seotud, sestap tähendas kristlaseks olemine eestlaste jaoks tema meelest endastmõistetavalt luterlaseks olemist. Ajaloolise ja kultuurilise tausta tõttu on see eesti luterlus aga saksa algupärane ja saksa mõju eesti kiriku korralduses, liturgias ja teoloogilises mõtlemises on olnud tugev. Samuti on eesti kirik olnud suhteliselt homogeenne, äratusliikumised on erinevalt Soomest kirikust lahku löönud, välja arvatud vennastekoguduse liikumine (Kiivit 1993: 4j).

Puudutades oma kaasaega ehk 1990ndate alguspaika, leidis Kiivit, et EELK luterlik identiteet on kadumas ja sellel on kaks peamist põhjust: esiteks, rahva võõrdumine kirikust – Nõukogude võimu 50 aasta jooksul kasvas kaks sugupõlve eestlasi üles ateistlikus koolis ja ühiskonnas, kodud ja kirik ei suutnud anda piisavalt kristlikku kasvatust, mistõttu tekkis usuline kirjaoskamatus, kristliku usu sisu ja põhitõdede puudulik tundmine (*Ibid.*).

Teiseks Kiiviti mainitud põhjuseks oli vaimulike puudus ja olemasolevate vaimulike madal haridustase. Mõlemast tulenevalt tunti luterlikku teoloogiat, õpetust ja selle omapära vähe ning see võimaldas esile kerkida erinevatel suundumustel ja hoiakutel, kaasa arvatud seniseid traditsioone halvustavatel seisukohtadel. Ta kirjeldas, et lisaks vaimulike olukorrale oli ka ühiskond kristlusest võõrdunud ning teadmatuse tagajärjeks on segadus (*Ibid.*).

Sellele käsitlusele lisaks võib esile tuua mitmete vaimulike (Tiit Kuusemaa, Voldemar Ilja, Jaan J. Leppik, Peeter Kaldur) ja religiooniuurijate (Ringo Ringvee, Toomas Jürgenstein) samuti 1990ndatel EK-s ilmunud artiklid, mis tõid välja üldiselt sarnaseid jooni sama perioodi kohta, aga on võrreldes Kiiviti neutraalse ülevaatega oma vaatenurga ja keelekasutuse poolest kriitilisemad. Nad esitasid identiteediga seotud muutusi probleemina, sest selle tagajärjel esile kerkinud teoloogilised suundumused olid võõrapärased, võisid minna vastuollu luterluse põhimõtetega ja seetõttu kannatas kiriku ühtsus ning viimselt ka liikmeskond.

Olgu siinkohal toodud mõned näited. Diakon Jaan J. Leppik kirjutas 1992. aastal, et EELK vajab tõelist ümberkorraldamist, sest „üldpildina tundub EELK koosnevat üksikutest autokefaalsetest kogudustest, mida kogu kirikuga seob vaid kirikukassa, aruanded ja kirikukogu“. Selle põhjuseks oli õpetajate liigne omavoli ja tegutsemisvabadus, iga õpetaja tegutses ja õpetas tema meelest oma meelsuse

⁸⁶ Esitatud kaasettekandena dr Andras Reussi referaadile Soome-Ungari-Eesti teoloogide konverentsil Otepääl 28. augustil 1993 (tekst on ilmunud EK 37/1993).

ja äranägemise põhjal, mis on kaasa toonud sektantluse – „nähted ulatuvad neli-pühilusest baptismi, lisaks sellele pseudokarismaatika ja muud taolised ilmingud, kus taotletakse „superelavat usku“, mis „oli omane algkogudusele“: „Lahenduseks pakkus ta välja, et kirikuvalitsus peaks rohkem jälgima, mida kogudustes õpetatakse ja milliste vaadetega inimesi vaimulikuametisse kutsutakse. Teisalt aga nägi ta identiteedi kahanemist paradoksaalselt ka vanameelses mõtlemises ja konservatiivsuses, mis oli „kinni vaid tühjas-tähjas (nt talaar, agenda vana sõnastus, endisaegsed pietismi- ja ratsionalismiaja kombid ning selle tipuks kujutus olematust rahvakirikust),“ millest lähtudes kaldutakse omakorda fundamentalismi (Leppik 1992: 5).

Liigset fundamentalismi ja konservatiivsuse ohtu tõdes ka õpetaja Peeter Kaldur, pidades sarnaselt Kiivitiga samuti silmas vaimulike harimatust: „Varasema akadeemilise, tipparitlaste hulka kuuluva vaimulikkonna asemel on meil vaimulike defitsiit, hariduse defitsiit, professionaalsuse defitsiit. Kunagisest intellektuaalsest, selgelt oma luterlikku identiteeti tajuvast, pigem liberaalsest kirikust on järele jäänud konservatiivsed, sageli fundamentalismi kalduvad rühmitused ilma mingi selgepiirilise identiteedita. See ei ole mõeldud kriitika, vaid konstateeringuna“ (Kaldur 1993: 6). Selle kõige tulemusel ei saanud tema sõnul enam kõneleda endisest rahvakirikust, vaid vähemuskirikust sekulaarses ühiskonnas.

Aasta aega pärast Kaldurit võttis ka diakon Tiit Kuusemaa analüüsida luterluse olemust, esitades samuti oma mõtteid ja tähelepanekuid seoses EELK mitmepalgelisuse ja killustatusega. Ta leidis, et mingist EELK identiteedist on keeruline rääkida, sest kogudused on valdavalt õpetajakesksed ja see määrab suuresti iga koguduse tööd ja elu, lisaks puudus sellise paljususe ja haralioleku tõttu üksmeel ka paljudes elementaarsetes küsimustes nagu surmanuhtlus, naispastorlus, sektantlus, AIDS jne. Kuusemaa soovitas siinkohal teadvustada äsja uueks peapiiskopiks valitud Jaan Kiiviti häälestatust: „Taotluseks on kiriku kogumine, püüd ühendada erinevaid arusaamu, vagadusi, teoloogilisi mõtteviise kannatlikus meeles ja heas tahtes... Jäägem luterlasteks... ja saagem luterlasteks meie EELK-s – sellest vanas ja ikka ennastavastavas lapiteki-kirjus eesti kirikus“ (Kuusemaa 1994: 6).

Lisaks neile kirjutas 1994. aastal veel ka toona Helsingi ülikooli magistrantuuris õppinud Ringo Ringvee EELK-d vaevavast luterliku identiteedi kriisist, seostades seda luterlike usutunnistuskirjade vähese tundmise ja raske kättesaadavusega nii vaimulike endi kui ka koguduseliikmete seas: „Oleks ju kena, kui kas või EELK õpetuse aluseks oleval usutunnistuskirjal oleksid kättesaadavad igale eestlasest huvilisele tema emakeeles. Siis võiks iga koguduseliigegi otsustada, kas tema koguduse õpetaja ikka lähtub luterlikult pinnalt või milleltki muult. On ju vaimuliku ameti kandja koguduse usuline ja vaimulik juht, aga samas ka koguduse palgaline“ (Ringvee 1994: 8).

Nendest neljast küllaltki otsekohesest ja kriitilisest artiklist⁸⁷ nähtub, et kiriku killustatuses ja identiteedi puudumises 1990ndate algul oli suur osa just vaimulike isiksusel, nende hariduse lünklikkusel ja valikuvabadusel, mida soosis Nõukogude perioodil kiriku nurka surutud positsioon – selle tulemusel oli vähenenud vaimulike omavaheline koostöö ja informatsiooni vahetamine, vaimulikel oli vabadus toimida oma parema äranägemise järgi. Sellele lisandus veel ebapiisav haridus ja ebaprofessionaalsus, aga ka välismaailmaga suhtlemises toimunud katkestus, mistõttu jäädi eemale Lääne kirikutes toimunud arengutest (Rohtmets 2016). Ühesõnaga, Nõukogude periood tõi kaasa teoloogilise järjepidevuse katkemise ja uus vaimulike põlvkond pidi nüüd ise leidma uue tee, sest ka senised traditsioonid neile enam ei meeldinud.

Luterliku identiteedi üle pakkus muuhulgas arutelu võimalust ka 1990ndate oikumeenilise liikumise üks olulisemaid avaldusi, nimelt luterlaste ja katoliiklaste ühisavaldus õigeksmõistuõpetusest,⁸⁸ mille LML-i ja Vatikani esindajad allkirjastasid 31. oktoobril 1999 (Vihuri 2006: 45). Sel teemal sõna võtnud religioonipedagoog ja teoloog Toomas Jürgenstein tutvustas oma artiklis avaldust ja tõstas selle valguses üles identiteedi teema, mille üle arutlemine oli tema meelest oluline ja tuleb kõigile kasuks: „See avardab üldist usulist haritust, sunnib kiriklikke termineid tänapäevaselt lahti mõtestama ning pakub uusi ideid.“ Ta leidis, et sellest ühisavaldusest tekkisid uued võimalused oma seisundi määratlemiseks ja sellest lähtuvalt oleks hea arutleda, millises suunas on kirikul võimalik edasi minna, missugused teed on seejuures arvestatavad ja missugused on ohud (Jürgenstein 1999: 7).

Nõnda on selle ühisavaldusega seoses toodud esile ka katoliikluse pooldamist EELK vaimulike seas. Õpetaja Voldemar Ilja kritiseeris sellist tendentsi, küsides „kas meie luterliku kiriku päästerõngaks on tagasipöördumine katoliku kiriku hõlma?“ Ta leidis, et „Eesti kirikus on palju teolooge ja eriti veel lõpetamata või pooliku haridusega teolooge, kes on lausa kirglikult vaimustatud katoliku kirikust“ ja arvasid, et Luther läks põhjendamatult riidu oma kaasaegse kirikuga (Ilja 1998: 6).

Teisalt nägi teoloog Alar Laats lisaks katoliiklusele veel huvi teiste konfessioonide vastu ja viitas sellelegi, et nii paljude erinevate huvide ja vooludega võib olla keeruline kirikut ühtsena hoida: „Kuidas saavad nii erinevad voolud moodustada ühtse kiriku? Aga kuidas seisab koos EELK? Mõni vaimulik vaatab meil Konstantinoopoli poole, mõni jälle Rooma poole. Kuigi Rooma asemel nähakse tihti vaid Ida-Euroopa külakirikuid. Mõne jutluse puhul ei saa sugugi aru, kas see on pärit Wittenbergist või Genfist. Mõnest jutlusest ei oska aga midagi kristlikku leida. Inimese jõud ei suuda sellist kirikut küll koos hoida“ (Laats 1997: 11).

⁸⁷ Neljast autorist kõik on õppinud UI-s, kaks on vaimulikuna töötanud EELK teenistuses, Jaan J. Leppik astus 2002. aastal õigeusku ning 2006. aastal pühitseti õigeusu preestriks, Ringo Ringvee on töötanud alates 1998. aastast Siseministeeriumi usuaasjade osakonna nõunikuna.

⁸⁸ Eesti keeles on ühisavalduse tekst koos lühikese kommentaariga leitav kogumikus *Documenta Oecumenica. Kirik, ühiskond, misjon*. Koostajad Peeter Kaldur, Ingmar Kurg, Alar Laats, Tauno Teder, Veiko Vihuri. Tallinn, EELK Usuteaduse Instituut, 2006, 114–132.

Nõnda on lisaks roomakatoliku kiriku mõjule traditsioonilise luterliku identiteedi tundmise vähenemist mingil määral mõjutanud ka aktiivne oikumeeniline suhtlus ja läbikäimine teiste konfessioonide esindajatega, mistõttu on rõhutatud enam lihtsalt kristlaseks olemist ja vähem oma traditsioonilist pärandit.

Selles vaimus valmis 2000ndate algul ka uus liturgiline käsiraamat (vt ptk 4.1), millega seondvalt tõusis luterliku identiteedi ja erinevate teoloogiliste suundumuste küsimus vaimulike seas juba teravamalt esile, sealjuures tuues endaga kaasa ka vastandumist. Lühidalt kokkuvõttes leidsid uue jumalateenistuskorra vastased, et sellega võib ajaloo vältel väljakujunenud kohalik luterlik identiteet kaduma minna, sest uuendused olid liiga katoliiklikud. Selle seose tõttu nimetati uuenduste pooldajaid nn kõrgkiriklikkuse pooldajateks, irooniliselt ja halvustavalt krüptokatoliiklasteks, aga ka nt „roomajateks“, „kirjukuuelisteks“, „uue korra meesteks“, „alba luterlasteks“ jne.⁸⁹

Luterliku identiteediga seotud arutelud jätkusidki nüüd peamiselt liturgiliste uuenduste raames ja võtsid juba konkreetsema vormi (vt ptk 3.3). Ühes olid eri osapooled aga üldjoontes ühte meelt: kirikus ei tunta oma luterlikku ajalugu ja luterlik identiteet on nõrk – seetõttu esineb kirikus nii kõrgkiriklikkust kui ka madalkiriklikkust, lisaks erinevaid suundumisi, vagaduslaadi ja arusaamu, mis ei ole luterlikud.

Alates 1992. aastast kerkis kiriku identiteedi teema esile veel ka seoses kiriku elus eesseisvate keeruliste aegade, eriti 1990ndate lõpu majanduslikke raskustega. Kogu kiriku struktuuri ja selle arengut mõjutas olulise aspektina just heitlik majanduslik olukord. Kirikukogudel pöörati sellele küsimusele pidevalt palju tähelepanu, iga-aastaselt kevadisel istungjärgul käsitleti tavapäraselt ka kiriku eelarvet, kus kiriku majanduslik olukord ja erinevad maksud olid alati üheks läbivaks teemaks. Eriti just 1990ndatel hääletati sageli igal kirikukogul erinevate maksude tõstmise üle nt ühe krooni võrra ja maakoguduste esindajad alati vaidlesid sellele vastu (nt EELK 24. KK 11. istungjärk 1996: 34). Kiriku majanduslik olukord 1990ndate lõpus oli hoolimata majandusassessor Joel Luhametsa püüdlustest suurtes raskustes. Tolleaegne majandusnõukogu ekspert Mart Einpalu kirjutas EK-s majanduselule pühendatud leheküljel selle valdkonna muredest 1999. aastal, ühendades majanduslikud küsimused kogu kiriku üldiste probleemidega. Ta esitas majandusnõukogu liikmete arvates seitse kõige teravamat probleemi:

- liikmeskond väheneb, kahe aastaga on annetajaliikmete arv kahanenud 54 000-lt 48 000-le;
- raha on vähe, maksed kogudustele hilinevad, paljud tegevusalad viirelevad;
- kirik kaugeneb inimestest, jutlused on eluvõõrad, noored ei jõua kirikusse, ühiskond ja kirik arenevad omaette;
- keskasutus ei pea eelarvest kinni, nii 1998. kui ka 1999. a kulutused ületavad eelarvet;
- kiriku töötajatel puuduvad mõõdetavad, väljakutset esitavad eesmärgid;

⁸⁹ Nimetused pärinevad EK *online*-artiklite ja sotsiaalmeedia kommentaariumitest.

- EELK juhtimisstruktuur on segane ja kohmakas;
- välispartneritelt ei õnnestu saada piisavalt rahastamist (Einpalu 1999: 10).

EELK majanduskomisjoni ja majandusnõukogu töö oli 1990ndatel aastatel kiriku jaoks üheks olulisemaks, majandamisega seotud küsimused puudutasid otseselt ka kiriku olukorda ja identiteeti, tõstatades mureküsimusi ja probleeme. Kirikukogu protokollidest nähtub, et majandusküsimused ja -raskused panid mõtlema üldisematele, ka teoloogilistele küsimustele. Sageli hoiatati, et üks või teine muudatus, mida soovitakse rakendada, muudaks lausa kiriku kontseptsiooni. Rahalise ressursi küsimus oli niivõrd mõjuv, et lisaks sellele, et sundis arutlema kirikliku identiteedi üle, võis see esile tuua ka konflikte erinevate struktuuriüksuste vahel, nagu on peapiiskop Kiivit sajavahetuse olukorda meenutanud: „Rasked asjad püsivad kauem meeles. Minu silmis tekitasid aruandeaastal kõige rohkem probleeme kinnisvaraküsimused ning haldustalituse ja majandusnõukogu konflikt“ (Pikkur 2000: 2).

Kiivit oli oma 1999. aasta aastaaruannet kirikukogule esitades ja kiriku eelarvest kõneldes otsekohene. Majandusraskused, finants- ja inimressursside vähe- sus sundisid paratamatult selliseid valikuid tegema, mis kajastusid keskasutuse eelarves ja panid küsima üldkiriku struktuuri ja luterliku kiriku ülesannete kohta – „kes me tahame olla, kes me peaksime olema, mil määral keskselt organiseerunud ühtne kirik, mil määral koguduste liit, milline on üksikoguduste ja üldkiriku vahekor- d, kui vajalik on keskaparaadi ülalpidamine ja vastutuse jagunemine erinevate tasandite vahel, millised on otstarbekad struktuurid, vastutuse puhul kollegiaalsus või ainuisikulised otsused, kui õigustatud on praegu kirikukogu poolt ametisse pandud komisjonide ja nõukogude struktuur?“ Ja selle kokku- võtteks esitas Kiivit küsimuse kirikukogule: „Kas kirikukogu suudab ja tahab tasakaalustada eelarve nii, et üldkirik oma funktsioonides püsib või võetakse suund koguduste liidule, samas kui üldfunktsioonidest keskvalitsus niikuinii ei pääse?“ (Kiivit, EELK 25. KK 6. istungjärk 2000: 8)

Kokkuvõttes, peatükis esitatud näidetest nähtub, et 1990ndatel räägiti kiriku olukorra ja identiteediga seotud probleemidest peamiselt järgmiste teemade puhul – Nõukogude ajast tekkinud puudujäägid kiriku järjepidevuses ja vai- mulike hariduses, oikumeeniline olukord ja suhted teiste konfessioonidega, mis leidis 2000ndate algul kõige konkreetsema väljenduse liturgiauuendust puudu- tavates aruteludes, ning üldine majanduslikult keeruline olukord.

Kiriklike traditsioonide ja järjepidevuse katkemine ning sellest tulenev luter- luse vähene teadmine soodustas teiste kristlike traditsioonide poole pöördumist ja nende kommete ülevõtmist. Majanduslik olukord aga ei soosinud kõige muu kõrval luterluse aluste paremat tundmaõppimist, sest esmalt oli vaja toime tulla muude eluliste küsimustega.

EELK enesemääratlus ja teadmine oma luterlikust identiteedist oli seega seos- ses Nõukogude perioodiga kahjustada saanud – säilinud ettekujutus sõjaeelset ajast ja tegelik olukord erinesid väga, sõjaeelset kirikut ei olnud enam võimalik taastada. Muutunud oli riigi ja kiriku vahekor- d, vähenenud liikmeskond ja kiriku

roll ühiskonnas. Lisaks näitasid aastatuhande vahetuse paiku tõstatatud probleemid ja küsimused seoses kiriku majandusliku seisuga, et kirik oli väga keerulisse olukorda sattunud – juba 1990ndate algusest esile kerkinud identiteedi küsimused ja otsingud kohtusid kiriku kasina majandusliku olukorraga, mis ei võimaldanud enam rahvakirikule kohast positsiooni ega ka kõigile üheselt mõistetavat luterliku identiteeti taastada. Oli tarvis hakata otsima uusi võimalusi, kuidas ennast kirikuna koguda ja uuesti rahvale omaseks saada. Uus algav aastatuhat andis selleks mitmeid võimalusi, sest ees seisid mitmed muudatused riigis ja kirikus – kirikuid puudutava seadusandluse muutmine, Eesti ühinemine Euroopa Liiduga, aga ka uue peapiiskopi valimine.

3.1.3. Erinevad vagaduslaadid

Identiteeti mõjutab olulise tegurina ka vaimulike ja koguduseliikmete vagaduslaad. Vagaduslaadist tulenevalt on muuhulgas võimalik muuta ja kujundada kiriku juhtimist, struktuuri ja arengut. EELK-s on esinenud nii vaimulike kui ka liikmeskonna seas erinevat tüüpi vagadust, erinevaid hoiakuid, suundi ja rühmasid, mille mõju on mitmed vaimulikud ja teoloogid avalikkuses analüüsinud. Käesolev peatükk annab esmalt ülevaate nendest uurimisperioodil esitatud arvamustest kirikus esinevate erinevate vagaduslaadide kohta.

Lisaks Kiiviti eelmises peatükis käsitletud artiklile, esitas 1996. aastal ühe põhjalikuma ülevaate erinevatest suundadest ja suundumustest vaimulikkonna seas veel ka õpetaja Peeter Kaldur EELK juubelialbumis ilmunud artiklis „Eesti ja Eesti Kirik täna teoloogi pilgu läbi“. Nii nagu eelmises peatükis, on ka siin antud ülevaade nii Kiiviti kui Kalduri seisukohtadest, millele lisaks on esile toodud ja võrreldud ka teiste vaimulike ja teoloogide vastavaid väljaütlemisi – üldjoontes toetavad need Kiiviti ja Kalduri seisukohti – ning seejärel esitatakse ülevaade nende nimetatud vagaduslaadide omavahelistest vahekordadest uuritava perioodi lõpus.

Jaan Kiivit tõi oma luterliku identiteeti käsitlevas ettekandes esmalt välja kolm levinumat teoloogilist suundumust enne Teist maailmasõda: „Teoloogilises mõtlemises esindasid õpetajad peamiselt kolme suunda. Liberaalne, kultuur-protestantlik suund, mis asetask mõistuse kiriku õpetuse kriteeriumiks, s.t usust kõrgemale. Kõige tugevam ortodoksne, traditsiooniline luterlus, mis võttis tõsiselt inimese ja maailma patust ja mille kuulutus tehti selget vahet käsu ja evangeeliumi vahel. Vabakirikutele lähenev, pietistlik suund, millele ei olnud tähtis Kristuse kirik kui tervik, vaid üksikoguduse iseseisvus ja inimese isiklik vagadus“ (Kiivit 1993: 4j).

Edasi jätkas ta olukorra kirjeldust 1990ndate algul, leides samuti, et oma identiteedi otsingutega on kaldunud liigselt eemale, nii karismaatiliste liikumiste kui katoliikluse suunas. Selle põhjuseks tõi Kiivit oma luterliku kiriku nõrkuse ja puudujääkide kogemise, mis tekitas rahulolematust ja soovi midagi muud asemele otsida. Selline ebakindlus identiteedis põhjustas „nähtusi nagu püüd vastandada vaimuliku seisust ilmiku staatusele (ametikäsitlus) ja ehitada üles

vaimulik hierarhia. Samasse kategooriasse kuulub vastuseis naiste ordineerimisele“ (*Ibid.*).

Kaldur tõi EELK vaimulikkonna seast 1990ndate keskpaigas välja kolm selgelt eristuvat vaimulike rühma: roomakatoliku kirikule sümptatiseerijad, n-ö „eesti teoloogia“ esindajad ja pietistlik-konservatiivse hoiakuga vaimulikud. Esimese, kõige suurema rühma juurde lisas ta ka need vaimulikud, kes ühes või teises küsimuses pidasid lugu ka õigeusu (vagaduse, askeesi ja alandlikkuse rõhutamise) ja anglikaani traditsioonidest (eelkõige liturgilise *high church* ehk kõrgkiriku mudeli eelistamine). Neid vaimulikke köitis mitte „niivõrd katoliku kiriku väline uhkus, võim ja vägevus, kuivõrd õpetuslik ja eriti moraalne selgus ja lihtsus katoliikliku kuulutuse juures“ (Kaldur 1996: 40). Kalduri meelest oli nende, tema sõnul nn krüptokatoliiklaste probleemiks esiteks vaimulik kõrkus ja üleolek, mis erineb katoliiklike vaimulike alandlikkusest, ja teiseks katoliku kiriku õpetuse asemel hoopis selle kiriku kanoonilise õiguse tundmine ja eelistamine.

Teist vaimulike rühma iseloomustas tema sõnul „rahvuslik mõtlemine, kusjuures teoloogiliselt on pigem tegemist liberaal-protestantlusega“ (*Ibid.* 40j). End peeti Villem Reimani, Jakob Hurda, Johan Kõpu ja Uku Masingu järeltulijateks.

Kolmanda rühma moodustasid n-ö „usklikud õpetajad“ ehk pietistid, kes torkasid silma sellega, et Nõukogude ajal olid nende teenitud kogudused kõige stabiilsemad (*Ibid.* 42) ning 1990. aastatel oli „selle grupi juures vaimuliku ameti kontinuiteet kõige paremini säilinud ja traditsioonilised väärtused endiselt au sees.“ Teisalt oli nendel, enamasti maakoguduste õpetajatel, vähesed teadmised ja ebakompetentsus majandusküsimustes, mistõttu eriti just iseseisvuse taastamise järel saatsid seda tüüpi vaimulikke üha enam konfliktid koguduste juhtkondadega. Kalduri sõnul eristusid pietistidest veel karismaatikud, kuid neid oli tol ajaperioodil vaid üksikuid, ning nende puhul ei olnud tegemist järjepidevuse ja traditsiooniliste autoriteetide austamisega (*Ibid.* 37–43).

Seda Kalduri esitatud vaimulike jaotust on ka teised vaimulikud ja kirikuloolased 1990ndate keskpaigas ja ka hiljem omalt poolt üldjoontes kinnitanud,⁹⁰ tuues samuti esile kirikus valitsevate vagaduslaadide mitmekesisuse ja erinevused, esitades seejuures Kalduriga üsna sarnaseid tähelepanekuid. Selle väite kinnitamiseks on alljärgvalt esitatud mõned näited. Nii näiteks kirjeldas õpetaja Avo Üprus kirikus esinevat usuliste arengute ja veendumuste mitmekesisust kui Lõuna- ja Põhja-Eesti eripära, mis „otsivad madal- ja kõrgkiriklike tunnuste, vagadusetaotluste ja vormiuuenduste abil ise uusi vorme ja lähevad sealjuures üksteiseks üle“ (Üprus 2001: 3).

Katoliku preester Rein Õunapuu tõi sellest mitmekesisusest aga välja 1970ndatel alguse saanud kõrgkirikliku liikumise suuna esindajad, kes olid huvitunud eeskätt katoliiklikust traditsioonist ja kommetest, ning on seetõttu kõnekeeles ja pilkenime tasandil kutsutud ka krüptokatoliiklasteks. See liikumine sai Õunapuu

⁹⁰ Nt on Eesti kirikuloolistes teostes kõrgkiriklikkusest ja krüptokatoliiklusest EELK vaimulikkonna seas tänapäeval lisaks Kaldurile põhjalikumalt kirjutanud veel Saard, Riho. Katoliiklik vagadusvool 1970. ja 1980. aastate Eesti Evangeelses Luterlikus Kirikus. – *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 1/2012, 36–62.

sõnul alguse Leedu katoliku kiriku vaimulikkonnaga loodud suhetest, mis mõju-
tasid vähemalt mõnda luterlikku vaimulikku teatud katoliiklikke, peamiselt litur-
gilisi elemente oma kirikus kasutusele võtma. Sealjuures nimetas ta eraldi tolle-
aegset Tallinna Pühavaimu kiriku õpetajat Jaan Kiiviti, kes samuti vähemalt ühe
korra Leedus käis ning hiljem peapiiskopina pidi kiriku ühtsuse huvides „tasan-
dama igasugust kildkondlikkust, olgu see siis maruprotestantlik, pietistlik,
krüptokatoliiklik vms“ (Õunapuu 1997: 7).

Üheks selliseks kõrgkirikliku joone esindajaks saab nimetada õp Einar Soo-
net, kes 1992. aastal valiti piiskopiks. 1994. aastal mainis ta ajalehes Eesti Kirik,
et katoliiklust nähakse ka seal, kus seda õieti polegi. Lutheri ajast peale on luter-
luses olnud tema sõnul eri vagaduslaade, nii ortodoksset kui liberaalset luterlust,
sealjuures on luterliku või katoliikliku poole rõhutamine tema meelest väga
subjektiivne: „Mis on andnud alust viidata katoliiklikkusele meie luterlikus kiri-
kus? Siiani oli meie kirikus kõige tähtsam Sõna, selle kuulutamine, kuid samas
on luterlik kirik sõna ja sakramendi kirik. See, et on hakatud rõhutama sakra-
mendi tähtsust, pole ometigi ju katoliiklus! Kuid paraku – just nii on hinnatud
sakramendi osakaalu rõhutamist. Pihilkäimine on inimesele ääretult vajalik. Meil
domineerib üldpiht ja kuigi meie kirikukord näeb ette ka erapihti, võidakse taas
öelda – see on katoliiklik“ (Simmermann 1994d: 5).

Teisalt on aga nimetatud ka luterluse-siseseid erinevaid traditsioonilisi ja aja-
loolisi suundumusi, nagu luterlik ortodoksia, pietism, konfessionaalne luterlus,
mille pooldajatel on samuti oma ajalooline pärand. Õp Ülo Vaher nimetas Eesti
Kiriku veergudel ilmunud loos EELK-s esinevad erinevaid vagadusvorme ja
leidis, et kuna kiriku õpetuse alused on fikseeritud (Vana Testament, Uus Testa-
ment, vanakiriklikud usutunnistused, *Liber Concordiae* ja vaba rahvakiriku
põhimõte 1917. aastast), siis neist kinni hoides ei saa toimuda kaldumist ühte või
teise suunda: „Luterlus ei ole kõikjal samanäoline. Isegi ühes koguduses esinevad
erinevad vagaduse vormid. EELK-s on sellel sajandil olnud kolm suuremat suun-
dumust: ortodoksne luterlus, kiriklik konfessionaalne ja liberaalne“ ja sealjuures
hakkas tema sõnul 1980ndatel neist just kiriklik konfessionaalne suundumus esile
tulema, mille eesmärgiks oli tagasipöördumine algkristlike väärtuste ja refor-
matsiooni saavutuste juurde, mis olid valgustusaja ja pietismi mõjul moondunud
(Vaher 1999: 7).

Ja viimaks, 22 aastat pärast Kiiviti artiklit, 2015. aastal kirjeldas Soome misjo-
när õp Juha Väliaho, kes on kaua aega olnud seotud Eesti ja Ingeri kirikutega,
samuti EELK identiteediotsinguid erinevate kiriklike ja teoloogiliste suundade
vahel, lisades võrdlusesse veel naaberkirikud. Tema tõi välja, et pärast Teist maa-
ilmasõda kerkisid iseäranis esile madalkiriklik ja kõrgkiriklik suund: „Nõu-
kogude ajal tugevnes luterlaste hulgas madalkiriklik oikumeeniline, õigemini
alliansskristlik üldkristlus, kus kirikute piiridel pole suuremat tähendust. Täna-
päevalgi on see suundumus EELKs populaarne. Teine arengusuund hakkas arene-
ma 1970ndatel ja 1980ndatel, mil oikumeenilisis liikus teise suunda: Leedust tuli
katoliiklik mõju, süvenesid kõrgkiriklikud ideaalid ja sellele vastavad kombed
(uhked rõivad ja rituaalid, palves Maarja poole pöördumine, pühakute esiletõst-
mine ja vaimuliku ameti rõhutamine jne). Praegu võib EELKs selgelt märgata

suundumust, et vaimulikku identiteeti otsitakse luteri kirikus mujalt kui oma pärandist“ (Väliaho 2015: 10).

Sarnaselt Kiivitiga jõudis ka Väliaho järeldusele, et liiga kergekäeliselt otsitakse muudest vooludest. Ta leidis, et võrreldes Soome ja Venemaa vastavate kirikutega on luterlik identiteet Eestis kõige nõrgem, leidub vaimulikke ja koguduste liikmeid, kelle meelest luterluses pole piisavalt vaimulikku sisu, „mistõttu minnakse oma vaimulikku identiteeti otsima kõrgkiriklusest või alliansskristlusest ning tuuakse seda ka luteri kirikusse“ (*Ibid.*).

Nõnda jõuavad oma arvamusi avaldanud vaimulikud ja teoloogid üheskoos Kiiviti ja Kalduriga kokkuvõttes sarnastele järeldustele: 1990ndatel vaimulike seas levinud erinevad arusaamad kiriku identiteedist ja esinevad vagaduslaadid on põhjustatud Nõukogude perioodist tingitud teoloogilise ja kirikliku järjepidevuse katkemise poolt nagu ka ebaprofessionaalsus, ebapiisav haridus ja rahulolematuus olemasoleva kiriku korraldusega.

Nendest peamiselt 1990ndatel esitatud näidetest EELK-s esinevate erinevate vagaduslaadide kohta tuleb välja, et kõige silmatorkavam suund on juba sel perioodil olnud kõrgkiriklik suund oma katoliiklike mõjudega. Teised nimetatud suunad, eelkõige madalkiriklikum vagaduslaad, ei ole enam nii palju tähelepanu pälvinud.

2015. aastaks on samad suundumused vagaduslaadides kindlasti veel vähemalt osaliselt esindatud, ehkki nende suundumuste vahekorrad ja piirjooned on noorema põlvkonna vaimulike pealetulekuga rohkem ähmastunud või muutunud isegi vastupidiseks – nt kui varem 1930ndatel kaasnes madalkiriklikkuse pooldamisega konservatiivne teoloogiline hoiak ja kõrgkiriku huvilised olid eelkõige liberaalse teoloogia pooldajad, mis väljendus tol korral avatuses liturgilistele uuendustele ja oikumeenilisele tegevusele, siis käesoleva sajandi esimeseks kümnendiks on see vahekord kujunenud pigem vastupidiseks (Vihuri 2008: 266, Hiob 2015: 21).

Erinevad arusaamad, praktikad ja vagaduslaadid ja ka nendest tulenevad erimeelsused on luterlikele kirikutele loomumased ja alati olemas olnud, ka eelpool esitatud näidetes on seda esile toodud. Selline mitmekesisus on alati olnud loomulik osa luterlikust identiteedist, probleemid tekivad aga siis, kui püütakse kõike ühesuguseks muuta, teistele mingit kindlat vaadet või viisi peale surudes.

Õp Arne Hiobi sõnul võib selline teguviis viia lausa kiriku purunemiseni: „Aktsepteerida tuleks faktilist pluralismi niihästi kiriku sees kui ka väljaspool. Erinevad rühmitused ja nišid on tegelikult alati olnud iseloomulikud meie maailmale. Kirik ise on elanud algusest peale ühtsusena paljususes: erinevad teoloogiad ja vagadusvormid on kandnud kogu aeg pluralistlikku elementi. Igasugune soov monoliitse ühtsuse järele pärineb teatud grupi nägemusest ja tema rakendamine võiks üksnes redutseerida EELK sektiks või lõhkuda ta tükkideks“ (Hiob 2001: 3).

Eriti oluline on siinjuures olnud just peapiiskopite tegevus, kelle üheks ülesandeks ongi olnud leida tasakaal ja üksmeel selliste erinevuste vahel. EELK peapiiskopid on näinud sellises olukorras endal ülesannet olla ise kõigist neist

erisustest üle ning ühendada oma ameti kaudu kõiki erinevaid ja vastandlikke osapooli, hoolimata sellest, et nad võisid ise enne peapiiskopiks saamist mõnda suunda eelistada. Seda on nad oma eesmärgina ühel või teisel moel ka nimetanud, nt Andres Põder on enne ametisse valimist nimetanud üheks ülesandeks tegutseda „Eestis väljakujunenud teoloogiliste „parteide“ lepitajana, kuulumata ise ühesegi neist“ (Ilves, Neitsov 2004: 2) ning hiljem, juba peapiiskopina leidnud, et kirikus ristuvate erinevate traditsioonide vahel on vaja „ühtsust paljususes“ (Põder, Puidet 2007: 5).

Sealjuures on Põder läinud oma väljendustega aga veel kaugemalegi, leides et konfessionaalsest kuuluvusest olulisem on kristliku kuuluvuse tunnistamine: „Luterlastena vabas Eestis on meil südametunnistusevabadus ja õigus pühakirja alusel ise otsustada. Luterlasena võime pidada end nii protestandiks kui ka üldise kiriku liikmeks – teisisõnu katoliiklaseks, olla traditsionaalsemad või modernsemad, arendada liturgiat või kuulutada äratuskoosolekuil. Konfessionaalset eripära ei tohi monopoliseerida ja endale silmaklapiks seada.“ Sealjuures kritiseeris ta vastandamisi fundamentalistide, liberaalide, kõrg- ja madalkiriku, krüptokalvinismi ja krüptokatoliikluse vahel, leides, et „kiriku suur rikkus on tema inimesed, kes vastavalt oma erialale, huvidele ja ideedele on pühendunud Kristuse tunnistamisele ja tema kiriku teenimisele“ (Põder 2007: 2).

EELK juhtkond eesotsas ametis olnud peapiiskoppidega on võtnud endale ülesandeks hoida just vaba rahvakiriku mudelile kohast joont – nimelt säilitada ühtsust paljususes, hoolimata kõikidest nendest erinevustest, mis on tingitud nii vaimulikkonna vagaduslaadist kui ka piirkondlikest eripäradest. Nagu õp Thomas-Andreas Põder on toonitanud, et ühe äärmuse domineerimine kiriku avalikus kujus muudab kiriku ühise ruumi raskesti talutavaks. Seetõttu ei tohiks unustada kõige tähtsamat ehk evangeeliumi, mis on kogu EELK identiteedi, olemise ja enesemõistmise aluseks – sellest keskmest lähtudes suudetaks ühises ruumis leida koht kõikidele individuaalsetele kirikliku enesemõistmise kujudele ning ühendada ka äärmused (Põder 2008: 4).

Ehkki tähtis on olnud hoida erinevate suundade vahel tasakaalu, ja seda on kõik peapiiskopid eraldi ka esile toonud, on paratamatult ühel või teisel moel saanud mõni neist teoloogilistest suundadest domineerivamaks kiriku juhtkonna seas ja on nõnda rohkem esile pääsedes mõjutanud ikkagi kogu kiriku arengut. Nii nagu peatükis esitatud näidetest ilmnes, on EELK-s 1990ndatel ja 2000ndate esimesel kümnendil selliseks teoloogiliseks suunaks ja vagaduslaadiks saanud kõrgkiriklik suund, Lea Altnurme sõnadega – „kunagisest imetlusest katoliikluse vastu ja selle eeskujuks seadmisest on tänapäevaks välja kujunenud mõjukas kõrgkiriklik suund luteri kirikus“ (Altnurme 2009: 205j).

Kokkuvõttes, EELK luterlik identiteet ei ole 1990ndate ja 2000ndate jooksul sugugi kõigile ühtemoodi mõistetav olnud. Esindatud on olnud erinevad vagaduslaadid ja teoloogilised rõhuasetused. Traditsioonilise luterluse kõrval on huvi tuntud ka teiste kristlike traditsioonide vastu, nende kombestikku on rakendatud ja kasutatud, eriti katoliku kiriku kombeid. Enne Teist maailmasõda EELK-s esinenud teoloogilistel vooludel on küll olnud oma järgijaskond, kuid nende põhi-seisukohtade sisu on sageli muutunud oludes teisenenud. Vahepealne Nõukogude

periood katkestas kiriklikku järjepidevuse ning uued põlvkonnad on pidanud 1990ndate algul asuma oma kiriklikku identiteeti uuesti sõnastama ja kiriku kohta ühiskonnas otsima. Tolleks ajahetkeks muutunud ja 1990ndatel uuesti kiiresti muutuma hakanud ühiskond, kiriku kehv majanduslik olukord, erinevad piirkondlikud või vaimulike seas levinud vagaduslaadid on kõik mõjutanud nägemust sellest, milline peaks luterlik kirik olema. Kiriku juhtkonnas pääses sellel ajaperioodil kõige enam esile kõrgkiriklik suund.

3.2. Erinevad eklesioloogilised võimalused

3.2.1. Kiriku mõiste

Kiriku mõistel on ulatuslik tähendusväli. Kirik kui hoone, kirik kui koguduste ühendus, kirik kui kõigi kristlaste kogu – need on näited mitmest võimalusest, mida kirik võib tähendada. Seetõttu on oluline tunda erinevaid määratlusi, sest need on aluseks kiriku enesemõistmisele ja identiteedile.⁹¹ Reformatsiooni käigus tekkinud luterlikud kirikud uuendasid põhjapanevalt kiriku kontseptsiooni, samas on see hiljem omakorda muutunud koos erinevate rõhuasetuste ja vagaduslaadidega. Luterliku kiriku jaoks üks olulisemaid alusdokumente, Augsburgi usutunnistus määratleb kirikut järgmiselt:

Samuti õpetatakse, et kogu aeg peab olemas olema ja püsima jääma üks püha kristlik kirik, mis on kõigi usklike kogu, kus evangeeliumi puhtalt kuulutatakse ja pühi sakramente evangeeliumikohaselt toimetatakse. Kristliku kiriku tõelise ühtsuse jaoks piisab sellest, et seal üksmeelselt ja õiges arusaamises evangeeliumi kuulutatakse ning Jumala Sõna kohaselt sakramente jagatakse. Ja kristliku kiriku tõelise ühtsuse jaoks pole vaja, et kõikjal samasugustest, inimeste sissesetatud usutalitustest kinni peetaks; nagu ütleb Paulus, kirjas efeslastele 4[:4j]: „On vaid üks ihu ja üks vaim, nii nagu te ka olete kutsutud oma kutsumise antud ühesainsas lootuses; üks Issand, üks usk, üks ristimine.“ (Artikkel VII. Kirikust: 29)

Siin tuuakse rõhutatult välja kõige tähtsam – kirik on seal, kus kuulutatakse evangeeliumi ja jagatakse sakramenti. Selline määratlus ei räägi midagi kiriku organisatsioonilisest ülesehitusest ja toimimisest. EELK Põhikirja esimene punkt piiritleb kirikut juba konkreetsemalt:

§ 1. Eesti Evangeelne Luterlik Kirik, lühendatuna Eesti Kirik või EELK, on vaba rahvakirik, kellel on enesekorralduse ja omavalitsemise õigus ning kes koosneb Eesti Vabariigi ja väljaspool Eestit asetsevatest ning tema kanoonilises alluvuses olevatest kogudustest. (EELK Põhikiri)

Siin rõhutatakse eelkõige iseseisvust ning seotust Eesti Vabariigi ja eesti rahvaga. Lisandub mõiste vaba rahvakirik, mille tähenduse mõistmiseks tuleb vaadata eelkõige 100 aasta vanuseid sündmusi ja konteksti, kui see mõiste 1917. aasta

⁹¹ Vt ka Pöder 2018, Hiob 2013, Salumaa 2009.

I kirikukongressil toonase TÜ usuteaduse professori ja hilisema piiskopi Johan Kõpu eestvedamisel kasutusele võeti.⁹² Kõpp tõdes toona oma ettekandes „Kiriku ja riigi vahekord“, et „Kristus ei ole kirikukorralduseks mingeid selgeid ja otse-seid eeskirju andnud, jättes niimoodi oma järgijatele selles osas vabaduse. Õp Toomas Paul on seda Kõpu kõnet kommenteerides tõdenud, et Kõpu meelest oli ideaal „vaba kirik“, mis on ühendatud „rahvakiriku“ mõistega ehk „kirik olgu vaba rahvakirik, millest oleks igaihel õigus ja võimalus välja astuda ilma, et tema kodanikuõigused kannataksid“. 1919. aasta II kirikukongressil lisandusid sinodaalne kirikukorraldus ja piiskopiamet kindralsuperintendendi asemel, mis tõid luterlikule kirikule tagasi episkopaalsed tunnused: „Põhiliseks eesmärgiks oli murda kiriku härraskiriku maine ja anda kiriku haldamine rahva kätte. See tähendas kiriku tugevat demokraatiseerumist, mille väljundiks olid koguduste juurde loodud nõukogud. II kirikukongress vahetas välja kogu senise juhtkonna ja asendas selle rahvuslikku printsiipi rakendades üksnes eestlastest koosnevaga“ (Paul 2007: 4).

EELK arengukava preambul kasutab kiriku enesemõistmise teoloogiliste aluste kirjeldamisel samu väljendeid samadest dokumentidest (EELK põhikiri, Augsburgi usutunnistus), kuid on raamistanud need eelkõige pühakirja ja Jumala sõnaga. Piiblis kasutatakse kirikust kõneldes erinevaid kujundeid ja ütlushi, mis väljendavad kiriku erinevaid aspekte ja funktsioone, nt Kristuse ihu (Kl 1,18), Jumala rahvas ja püha preesterkond (1Pe 2,9), Jumala hoone ja tempel (1Kr 3,9.16–17; 1Pe 2,5), aga ka Jumala põllumaa (1Kr 3,9) (Arengukava 2008: 4).

Nendest nimetatud põhimõistetest lähtuvalt on üles ehitatud ka luterlike kirikute struktuur ja toimimine. Teisisõnu, EELK organisatsioonilise toimimise aluseks on episkopaal-sinodaalne kirikumudel ja vaba rahvakiriku kontseptsioon, nii nagu need on kiriku põhikirjas vastavalt sätestatud, need on ühtlasi peamiseks autoriteediks kiriku kui institutsiooni käsitlemisel. Kiriku ametlik seisukoht väljendub EELK arengukavas, põhikirjas ja misjonistrateegias, mis toetuvad omakorda pühakirjale ja Augsburgi usutunnistusele.

Ühest küljest on arusaam sellest, mida tähendab kirik ja milline on kiriku kui institutsiooni ülesehitus ja toimimine, välja kujunenud pikema aja jooksul. Need teadmised on fikseeritud kiriklikes alusdokumentides ja toimivad vastava kirikumudeli ja traditsioonidena. Teisalt aga on nii kirik ise kui ka ümbritsev ühiskond pidevas muutumises, nii et kunagi varem kirjapandu ei vasta sageli enam reaalsele olukorrale. Nõnda on alati õhus küsimus, et kuidas tegeliku olukorraga kohanduda – mida tuleks muuta ja millest kinni pidada või kas on üldse vaja midagi muuta? Seetõttu on kiriku identiteedi tundmine ja tajumine oluline, sest aitab nendes valikutes tekkivaid vastuolusid ületada, aga ka paremini toime tulla erinevate muutustega. Samas jällegi võib see identiteet kõige selle käigus ka ise aja jooksul muutuda, nagu see on EELK puhul ligemale 30 aasta jooksul toimunud. Kui 1990ndatel püüti veel taastada sõjaeelset kirikukorraldust ja rolli ühiskonnas, mis väljendus nt uues põhikirjas ja mitmete kiriklike organisatsioonide

⁹² Esimesest kirikukongressist, Johan Kõpu kõnest ja tema kiriku kontseptsioonist on oma väitekirjas põhjaliku ülevaate kirjutanud Priit Rohtmets, vt Rohtmets 2012: 36–50.

taastamises, siis sajandivahetusel ja 2000ndate algul oli selge, et see ei ole enam võimalik.

Erinevatest vagaduslaadidest ja kiriku identiteedi mõistmisest tulenevalt on aga kiriku mõistet, vaba rahvakiriku kontseptsiooni, episkopaal-sinodaalset kirikumudelit ja selle toimimist käsitletud mitmel viisi. Kiriku episkopaal-sinodaalne mudel on juba iseenesest selline, et soodustab kiriku mitmekesisust ja erinevaid arvamusi, sest pooldajaid on erinevatel suundadel – lisaks ametlikule kirikukorraldusele, kus episkopaalne ja sinodaalne on omavahel võrdsed ja tasakaalus, on neid, kes eelistavad enam ühe või teise suuna domineerimist. Ühest küljest on selline olukord, kus EELK-s on esindatud kõikvõimalikud erinevused, heaks näiteks kiriku mitmekesisusest ja ka avatusest, mida kirikuvalitsus eesotsas peapiiskoppidega on suutnud seni edukalt koos hoida ja juhtida. Teisalt on selles olukorras aga ka omajagu probleeme ja vastuolusid.

Alljärgnevalt esitatud vastavad tekstinäited annavad esmalt ülevaate nende mõistete kujunemisest ja tähendustest, seejärel toovad välja erinevad mudelid ja võimalused, millele lisanduvad omakorda mõnede vaimulike arvamused nende toimimisest. Ühest küljest on kiriku ametlikud seisukohad dokumentides fikseeritud, need on aluseks ja autoriteediks kiriku töötajatele. Teisalt on oluline, kuidas kirikujuhtidest vaimulikud neid mõisteid on ise selgitanud. Siin on üheks suurimaks autoriteediks olnud Jaan Kiivit, kes on esitanud kiriku identiteedist ja vagaduslaadidest põhjaliku ülevaate ning hiljem juba peapiiskopina vastavaid küsimusi ja arutelusid mitmel juhul kommenteerinud ja selgitanud.

Lisaks on nendel teemadel võtnud sõna ka teised teoloogid ja religiooniuurijad, kes ei ole EELK vaimulikud (Jürgenstein, Kurg, Laats, Ringvee). Kuna nad ei ole vaimulikud, on nende positsioon ja autoriteet teistsugune ega sõltu niivõrd kiriku hierarhiast ja struktuurist. Samas on nad teoloogidena asjatundjad ja nende tähelepanekud on kaalukad.

Üldkirikut puudutavatel teemadel on oma seisukohti avaldanud veel ka peamiselt juhtivatel kohtadel olevad vaimulikud (piiskopid, assessorid, praostid, UI õppejõud), kes puutuvad EELK kui terviku juhtimisega rohkem kokku. Samas võivad nende seisukohad olla ühte või teist suunda toetavad.

3.2.2. Episkopaal-sinodaalne kirikumudel

Luterlus tunneb samuti erinevaid kirikumudeleid, mis on kujunenud ajaloolistel ja ühiskondlikel põhjustel ja on piirkonniti erinevad (vt ptk 1.2.1). EELK struktuur on oma olemuselt episkopaal-sinodaalne, s.t et võrdne sõnaõigus on nii piiskopil kui kogudustel, vaimulikel ja ilmikutel, omavahel on tasakaalus nii „ülevallt alla“ kui ka „alt üles“ juhtimine, ehk teisisõnu – struktuur on demokraatlik, mõlemad pooled on ühendatud ja kuuluvad kokku. Episkopaalset esindab eelkõige peapiiskop koos kirikuvalitsuse ehk konsistooriumiga, sinodaalset parlamentaarselt valitud kirikukogu, praostkondade sinodid, koguduste nõukogud ja juhatused. Võtmesõnaks on siin just tasakaal, mis ühe või teise poole esile kerkimisel paigast nihkub ja kogu kontseptsiooni kiriku organisatsioonist muudab. Ühel juhul on olulisem kiriku kui institutsiooni autoriteetsus, teisel juhul on kirik

pigem osaduskond – siin kerkivad esile erinevad arusaamad kiriku mõistest ja vaimulikust ametist. Peapiiskop Kiivit on selgitanud seda episkopaal-sinodaalset mudelit ühes oma aruandes järgmiselt:

Kiriku väljakujunenud ülesehitus on episkopaal-sinodaalne. Tähendab, et kiriku juhtimis- ja tegutsemissüsteemis on ühendatud kaks elementi: ühelt poolt autoritaarne hierarhiline, teiselt poolt demokraatlik-sinodaalne. Ja kui meile on Jumala poolt antud ja ka ajalooliselt etteantud selline kesktee, siis ma olen seda meelt, et mõistlik on vältida äärmusi ja hoida seda vahepealset suunda. Äärmuste all ma mõistan ühelt poolt kiriku autoritaarset korraldust, mille puhul on võibolla raske küsida, mis on kirik, sest tähtsam on sel korral, kes on kirik, kelles kirik kehastub, kas ainult kiriku peas ja vaimulikkonnas või kehtib ka üldise preesterluse põhimõte. Teise äärmusena pean silmas paljuski liikmete usuliste otsuste ja elamuste rajatud usuteadlike tunnistajate kirikut, milles saab määravaks inimlik subjektiivsus. Igal kiriku mudelil on oma tugevad ja nõrgad küljed, nii ka meie kiriku mudelil. (Kiivit, 2003. a tegevusaruanne)

Nõnda on selline vastandustele toetuv alus mõnevõrra problemaatiline, sest hõlmab endas erinevaid seisukohti (Petti 2008: 32). Lisaks juhtivatele vaimulikele on veel mitmete vaimulike hinnangul olnud selline vahekord siiski sobiv ning seda ei tohiks muuta, nt Vello Salum (Järv 1993b: 4) ja Arne Hiob (Hiob 1993: 6), aga on olnud nii neid, kes toetasid enam selle mudeli episkopaalset ehk hierarhilist (nn kõrgkiriklikku) suunda (nt Avo Kiir – Raudvassar 1999: 1) kui ka neid, kes toetasid enam sinodaalset ehk demokraatlikku (nn madalkiriklikku) suunda ja traditsiooni või siis on leidnud hoopis, et üks või teine pool on olnud liiga domineeriv. Nt on Andres Pöder assessorina ühel kirikukogu istungjärgul 2000. aastal nende kahe poole vahekorda kommenteerides leidnud, et suurem võim on sinodaalsel osal:

Tuletades meelde meie Eesti rahvakiriku algakte, kus on defineeritud, et meie kirik on episkopaal-sinodaalne kirik, tuleneb sellest üks küberneetiline või kirikujuhtimise alane tõde, et peavad olema kaks poolt olemas. Episkopaalne, mis tähendab ülalt alla hierarhilist ja demokraatlik või sinodaalne. Meie kiriku struktuuris on nad lahutatud sel moel, et sinodaalne või demokraatlik teostub kollektiivsete organite valimise teel. Ja piiskopil või peapiiskopil ei ole autoritaarset võimu nende kollektiivsete organite otsuste üle. Nii, et selles mõttes tal ei ole episkopaalset võimu. Episkopaalne võim teostub ainult hierarhia siseselt ordinatsioonide kaudu ja ordineerimine tähendab määramisi. Ja see tähendab, et me kirik saab oma olemuslikku rolli episkopaalse kirikuna teostada ainult peapiiskopi õigusega kontrollida vaimuliku hierarhia määramist kohtadele. Kui ka see pool ära võtta, siis tekib küsimus, kas meil on enam see luterlik kirik. Kas meil on episkopaal-sinodaalne või kongregatsioonistlik kirik? (Pöder, EELK 25. KK 8. istungjärg 2000: 15j)

Tähtis on, et sellises kirikumudelil oleksid need mõlemad alged ja suunad omavahel tasakaalus, nagu Johan Kõpp juba 1927. aastal kirjutas (Kõpp 2009: 56). Selline tasakaal on ühtlasi luterlusele omane, nagu on kirjutanud õp Arne Hiob,

seostades seda vahekorda vaimuliku ameti mõistmisega, mis katoliiklastel ja kalvinistidel on erinev: „Katoliikliku vaate kohaselt lasub kirikus rõhk piiskopidel ja preesterlusel: kirik rajati „ülevalt“ – Kristus, apostlid, nende järglased vaimulikud, kogudused. Kalvinistliku arusaama järgi aga kujunes kirik „alt“: kogudus valib endale vanema, presbüteri. Luterlus, mis ka muus jääb paljuski mõlema läänekirikliku suursuuna vahele, peaks katsuma ühendada mõlemad aspektid: kirik rajati Kristuse ülesandel apostlite poolt kogudustena ning kujunes koguduste liitumisel apostliku ameti kaudu“ (Hiob 1993: 6).

EELK kohta on sageli kasutatud teisteski valdkondades sellist tuntud väljendit nagu „ühtsus paljususes“ (nt Puidet 2007; 5; Hiob 2001: 3), mis viitab sellele, et ehkki koguduste ja kirikuõpetajate erinevused ja erinevused võivad olla üpris suured, on eesmärk kirikuna ikkagi ühtselt toimida. Sellisel süsteemil on nii oma head kui ka halvad küljed.

Religioonipedagoog ja teoloog Toomas Jürgenstein on seda mitmekesisust, mis on EELK-s olemas olnud juba selle algusest peale, pidanud erinevalt mitmetest teistest, positiivseks nähtuseks: „EELK on seni suutnud suhteliselt edukalt ühendada erinevaid vagaduslaade, positiivses mõttes hullumeelseid ideid, tippteoloogiat, peent ärivaistu ja püha lihtsameelsust“ – selle kõige ja lisaks eri värvi kandvate vaimulike ühendamise ja peapiiskopid aga seni toime tulnud (Toomas Jürgenstein 2013). Teisalt aga aeglustab see kõik kiriku juhtimist ja ka muudatuste läbiviimist.

Episkopaal-sinodaalne kirikumudel on uuritava ajaperioodil toiminud. Kirikliku organisatsiooni muutused hoolimata aruteludest ei ole selle aja jooksul olnud suured, 2015. aastaks ei ole suudetud veel läbi viia kiriklikku haldusreformi (ehkki seda on piiskopkondade loomise näol korduvalt kavandatud,⁹³ vt ptk 4.3.2) ega koguduste liitmisi peale mõne üksiku erandi (juttu on olnud kobarkoguduste ja kuulutuspunktide loomise vajadusest (vt Viilma 2008: 2 ja Raudvassar 2009: 3)) ega ka muid suuremaid muudatusi üldises juhtimises, kuigi nende kõigi vajalikkust on erinevates komisjonides (nt halduskomisjon) korduvalt hinnatud ja uuritud.

Jätakuvalt on peetud ennast episkopaal-sinodaalsel alusel seisvaks vabaks rahvakirikuks, ehkki rahvakiriku klassikalised eeldused ei ole enam peale Nõukogude perioodi lõppu ja Eesti taasiseseisvumist enam olnud täidetud.

3.2.3. Vaba rahvakiriku kontseptsioon 1990ndatel

EELK põhikirja algus sätestab, et EELK on vaba rahvakirik. See määratlus on olnud olulisel kohal EELK 100-aastase ajaloo jooksul. Mida see tähendab? Kuidas on uuritava perioodil vaba rahvakiriku mõistet vaimulike seas kasutatud ja esitatud?

Nagu selgub kirikuloolase Priit Rohtmetsa väitekirjast, siis arutelu rahvakiriku mudeli ja toimimise üle oli peamiseks lahkkelide tekitajaks EELK-s alates selle

⁹³ Piiskopkondade loomiseni jõuti peapiiskop Urmas Viilma eestvedamisel alles 2024. aastal.

loomisest. Sealjuures muutus aja jooksul ka arusaam vabast rahvakirikust, hakates enam juurutama välist struktuurset tsentraliseeritust (Rohtmets 2012: 460).

Nõukogude perioodil kodumaal rahvakirikust enam ei räägitud, vaba rahvakiriku teema jäi pagulaskiriku E.E.L.K. kanda ja mõtestada (Kõpp 2009: 187–191). Erinevalt kodumaa kirikust on see mudel saanud seal aastakümnete jooksul ka vabalt toimida ning Eesti taasiseseisvumisel peeti oluliseks selle taastamist ka kodumaal. 1992. a vastas eksiilkiriku piiskop Udo Petersoo küsimusele tuleviku EELK kohta, et see peab olema vaba rahvakirik, ta on seda olnud ja saab selleks jälle: „Luterlik kirik peaks suunduma natuke laiemale pinnale, ta peaks olema enam kui üksnes inimese isiklikku vaimu äratav või hinge päästev kirik“, kirik, millele rahvas vaataks „kui oma vaimsele, moraalsele ja eetilisele juhile“ ning valiks ühtlasi ka kõik kirikuinstantsid pastoritest piiskoppideni (Sihvart 1992: 1).

Peale Eesti taasiseseisvumist püüti kodumaal vaba rahvakiriku mudelit uuesti ellu äratada samal kujul, nagu see oli toimunud enne Teist maailmasõda. Rahvakiriku ideaalpilti on EELK ja E.E.L.K. peapiiskopid kirjeldanud ühiselt avaldatud, mõlemaid kirikuid tutvustavas raamatus 1997. aastal järgnevalt: „Rahvakiriku olemuse juurde kuulub, et ta hõlmab arvestatava osa rahvast ning et ta enesekorralduse aluseks on kogudus ja selle liikmed, kes valivad oma esindajad koguduse ja kiriku valitsemisorganitesse. Selle juurde kuulub avatus väljapoole ning sisemine ühtekuuluvus ja üksmeel veendumuste, hoiakute ja vagadusetüüpide mitmekesisuse juures. Enda nägemine rahvakirikuna tähendab oma ajaloolise pärandi tunnustamist ja hindamist ning misjoniülesande täitmist neis oludes ja inimeste keskel, kuhu Jumal meid on asetanud kiriku, koguduse ja kristlasena elama ja töötama“ (Kiivit, Petersoo, *Me õnnistame teid Issanda kojast*, eessõna 1997).

1990ndate alguses on avaldatud veel teisigi unistusi rahvakiriku taastamise osas. Nt on esinenud seisukohti, mis pidasid rahvakiriku järjepidevust jätkuvalt oluliseks ja et selle nimel tuli tööd teha mitmes erinevas valdkonnas. Toonane Võru abipraost Andres Pöder esitas üleskutse luua ülemaine usuõpetuse toimikond ja tundis ühtlasi head meelt, et esimesed sammud selles suunas on ka juba tehtud, nt EELK pühapäevakooli õpetajate ühenduse loomise kaudu: „Eesti rahvakiriku kontinuiteedi kandjana seisab aga EELK õlul vastutus kogu rahva usulise kasvatus eest. Seetõttu peaks nimetatud ühendus haarama kõiki usuõpetuse vorme, kaasa arvatud võimalik usuõpetus üldhariduskoolis“ (Pöder 1990: 7).

Assessorina kirjutas ta kuus aastat hiljem esseisvatele koguduste nõukogude ja juhatuste valimistele viidates, et need puudutavad kogu avalikkust ja aitavad teadvustada kiriku kohta ühiskonnas – olles samas tasakaaluks EELK episkopaal-sinodaalsele süsteemile ja aluseks rahvakiriku kontseptsioonile: „EELKs kehtiv episkopaal-sinodaalne süsteem ühendab Jumala kuningriigi monarhistliku, subordinaarse võimu kogu kristlaskonna demokraatliku enesekorraldamisega. Kristuse kui kuninga poolt volitatud piiskoppide ja preestrite (õpetajate) teenimisele lisandub kõigi usklite ühine kaasateenimine. Viimasest tulenevalt on meie kirik vaba rahvakirik. Mõlemad pooled ühendatuna loovad aga eelduse, et rahva hääel võiks tõepoolest olla Jumala hääleks“ (Pöder 1996: 2).

Kuid samal ajal on endale ka selgelt aru antud, et olukord on muutunud – kas EELK täitis tänapäeva ühiskonnas rahvakirikule vajalikke tingimusi? Ehkki sellest põhimõttest ja mudelist on vähemalt teoreetiliselt kinni peetud, oli kohe üsna perioodi alguses selge, et EELK ei olnud enam rahvakirik sellisel kujul, nagu oli enne Teist maailmasõda või nagu kirjeldasid peapiiskopid 1997. aastal – olud on muutunud niivõrd palju, et praktilisel kujul selline mudel ei eksisteerinud. Õpetaja Toomas Paul kirjutab juba 1991. aastal, et on hea, kui EELK ise peab ennast rahvakirikuks, aga ka rahvas peaks seda tundma. Arvestades 50 aasta jooksul kujunenud olukorda, ei olnud enam lihtsalt võimalik jätkata sealt, kus 1941. aasta suvel pooleli jäi – „Pettekujutus, nagu me elaksime maal, kus neli viiendikku rahvast on luteri kiriku liikmed, paistab silma kahel juhul – laulatus ja matus“ (Paul 1991: 2).

Samamoodi mõtles ka õpetaja Avo Kiir 1993. aastal, tuues näitena lagunevad kirikuhooned ja kiratsevad maakogudused: „Rahvakirikut kui niisugust meil ju ei eksisteeri. See on lakanud olemast. Rahvakirik esineb mälestustes ja mõnes traditsioonis. Tegelikult pole teda olemas“ (Kusnets 1993: 4).

Ka Peeter Kaldur tões juba oma eespool nimetatud artiklis 1996. aastal, et EELK oli rahvakirik vaid väheste tunnuste põhjal: kirik oli üles ehitatud kihelkondlikul printsiibil, kiriku juhtimisstruktuur võimaldas igal kristlasel osaleda iga tasandi juhtimises ning kirik oli avatud kõikide inimeste poole, kuid teisalt oli olukord siiski oluliselt muutunud ja tuli küsida, kas kirik saab enam esindada rahvast kui tervikut või kõnelda rahva nimel. Luterlik kirik oli taandunud ühte ritta teiste religioossete ühingute, ühiskonnas toimivate seltside ja valitsusväliste organisatsioonidega, kadunud oli Nõukogude ajastul kirikut ümbritsenud märtri oreool ja rahvusliku vabadusvõitluse esirinnas olemine – „Rahvakirik tähendab ka rahva eest võitlevat ja rahvale eetiliseks eeskujuks olevat kirikut, mida me aga paraku enam ei ole“ (Kaldur 1996: 41).

Seetõttu oli mitmete vaimulike seisukoht juba 1990ndate algusest peale, et rahvakiriku mõistele tuleks leida kaasaja kontekstis uus väljund ja tähendus, sest selle sõjaeelse Eesti Vabariigi kuju taastamine oli võimatu. Millistest võimalustest lisaks rahvakirikule on niisiis nende aastate jooksul EELK puhul veel kõneldud?

3.2.4. Rahvakirikust misjonikirikuks

Rahvakiriku kontseptsiooni kõrval on kasutusel olnud ka misjonikiriku mõiste, mis sellele teatud mõttes vastandub. Eklesioloogiliselt sellist kirikuvormi eraldi ei eksisteeri, sest on ju iga kirik oma olemuselt misjonikirik, mille ülesanne on teha misjonitööd. Seda mõistet on kasutatud eelkõige seoses kiriku olukorraga ühiskonnas, misjonikirik tähendab selles kontekstis eelkõige vähemuskirikut, vastandudes rahvakirikule kui enamuskirikule (Burghardt 2017: 1774).

Misjonikiriku kontseptsiooni sõnavara, väljendusviis ja maailmamõistmine on teistsugune ning vastab palju enam kiriku tegelikule olukorrale nii Eestis kui ka laiemalt kogu Euroopas. Teoloog Ingmar Kurg on leidnud, et selline vähemuskiriku roll on iseloomulik kogu tänapäeva postsotsialistliku Ida-Euroopa

tendentsidele, kus kiriku osalus ühiskonnas on taandumas ja samal ajal kasvab kiriku sisemine vaimulik aktiivsus, kirikuks olemine ei tähenda sealjuures ainult oma väiksuse tunnetamist sekulariseerunud ümbruskonnas, vaid ka kontrakultuurilise situatsiooni tunnustamist (Kurg 2008).

Nõnda on ka EELK puhul esile toodud, et ollakse rahvakiriku asemel hoopis misjonikirik, või siis olles küll rahvakirik, tuleks püüelda misjonikirikuks. Õp Avo Kiir vastas 1993. aastal intervjuus küsimusele, mis see luterlik kirik siis on ja milline ta võiks olla, järgnevalt: „Peaksime endale selgelt aru andma, et esmajoones peame olema misjonikirik. Ja sellelt seisukohalt lähtudes paika panema ka kiriku lähituleviku prioriteetid. Misjonikiriku struktuur, stiil ja meelsus on midagi muud kui traditsioonilisele rahvakirikule omane. Peame arvestama ka mittekristliku elanikkonna tavadega, sellega, et suurem osa meie rahvastikust ei kuulu üldse ühtegi konfessiooni. Tuleb leida tee nende hinge – nii nagu seda teevad kaasaaja ühiskonnaga enam kohanenud konfessioonid. Luterliku kiriku ülesanne on taas leida kontakt inimestega“ (Kusnets 1993: 4).

Misjonikirikuna määratlemine tähendab, et nähakse end ümbritsetuna võõrast maailmast – see on hoopis teistmoodi suhe ümbritsevaga, mis annab enam võimalusi vastandumiseks, aga ka agressiivsemaks retoorikaks. Religioonisotsioloogilises käsitluses on siin teatud sarnasused sektile iseloomulike tunnustega (vt ptk 1.1.5) ja võimalus kirikutüübi muutumiseks sekti suunas.

Misjonikiriku mudeli valik oli Ingmar Kure sõnul teadlik pärast 1990ndate alguse usubuumi hääbumist ja seejärel alanud liikmeskonna kiiret kahanemist: „Selles tekkinud seisus valis luterlik kirik uue suuna, arvates end mitte ainult rahvakirikuks, kes jätkab truult rahvalike (hääbuvate) traditsioonide hoidmist, vaid hakates kujundama uut kiriklikku traditsiooni olemasolevate kirikulistega“ ehk teisisõnu, liikmeskonna vähenemisest hoolimata pööratakse rohkem tähelepanu hoopis kiriku sisemisele vaimulikule kasvule. Sellise arengu kõige silmanähtavamaks ja mõõdetavamaks näiteks toob Kurg jumalateenistuste ja armulaualiste arvu pidevat kasvamist: „Võrreldes aastaga 1990 on nüüdseks armulaualiste arv kahekordistunud. Ka jumalateenistuste arv aastas on kasvanud 60% võrreldes ajaga enne 1990. aastaid“ (Kurg 2008).

Kiriku liikmeskonna vähenemisega teravnevad paratamatult kiriku suhted ühiskonnaga, mis on kõige paremini väljendunud erinevates religioonialastes debattides. Võib küsida – kas eemale jäävad need liikmed, kelle jaoks kirikul ja usul pole muud erilist tähendust peale traditsioonide ning siit edasi – mida vähemaks jääb liikmeid, kas seda ustavamad ja usklikumad nad on (Pollack 1994: 274)? Ka Eesti vaimulike seas on taolist mõtteviisi väljendatud. Saarte praostkonna praost õp Veiko Vihuri on tsiteerinud praostkonna aastaraamatus üldise olukorra kirjelduse taustal teoloog Uku Masingut, kes on leidnud, et „mida tähtsusetumaks jääb kristlus, seda kristlikumaks peaksid saama need, kes end ristiinimeseks peavad“ (Saarte Praostkonna aastaraamat 2003: 34).

Sarnast mõtet kohtab õp Joel Luhametsa kirjutatud EK juhtkirjas, kus ta leidis, et inimeste kirikust välja astumine tähendab hoopis koguduste tugevdamist, sest püsima jäävad ainult pühendunud: „Koguduste väline vähenemine asendub

sisemise tugevusega. Seda oleme ka ise kogenud oma kallil kodumaal Nõukogude okupatsiooni ajal. Usuvastane propaganda ja usklike tagakius viisid kirikust eemale ikka ainult aganad. Tõelised terad jäid alles, sool muutus soolasemaks“ (Joel Luhamets 2011: 2).

Seega, kiriku enesemääratlemine ja positsioneerimine ühiskonnas on olnud äärmiselt oluline kiriku tuleviku jaoks. Need, kes EELK-s on püüelnud ühiskonnale vastandumisega näidata end kui tõelisi ja õigeid kristlasi, võivad aga samas omakorda sattuda vastuollu nii ümbritseva kogukonna kui osaliselt ka oma kirikuga ja eriti teiste konfessioonidega. Sissepoole suunatus toob paratamatult kaasa selle, et niigi kristlusest kaugenenud inimesed võõrduvad sellest veelgi enam (Kilemit 2020: 150).

Jätakuvalt on väga oluline küsimus, millist misjoniteoloogiat vajab rahvakirik. Ilma laiemast rahvakiriku ehk üldkristliku taustata on keeruline misjonit teha – kõigile ei saa ühtemoodi läheneda. Seetõttu peavad olema erinevad võimalused ja viisid.

Õp Arne Hiob on nimetanud, et vajalik on nii kitsam kui laiem ring ehk erinevad kiriku tüübid, laiem ehk suurkiriku tüüpi rahva- või vabakirik loob kristliku raamistikku, milles kitsamal ehk vabakiriku tüübil on võimalik tegutseda ja sügavuti minna, seega on need erinevad tüübid vajalikud ega saa läbi teineteiseta. Rahvakiriku pakutav pehmemat laadi misjoneerimine massikiriku, nimekristluse või leige kristluse nime all jõuab rohkemate inimesteni ja loob puhtaks evangelisatsiooniks sobiva pinnase, seega „suurkirikutel tuleks traditsioonilistes vabakirikutes näha mitte vaenlasi, vaid integreerida nad (või osa neist), vähemalt põhimõtteliselt, äratusliikumistena, kes aitavad leida usu edasiandmiseks vahetumaid teid“ (Hiob 2003: 6).

Toomas Paul on toonud välja, et kiriku eneseteadvus ja hoiakud sõltuvad muuhulgas suuresti ka nimetusest – kui vabakirik koosneb täiskasvanuna päästetutest, siis rahvakirikusse kuuluvad ka ristitud lapsed (Paul 2003: 225). Selline mõtteviis on seadnud suured ülesanded misjonitööle – kuidas toimida nii, et tööpoolest leiduks mõlemat suunda, et ristitakse nii lapsi kui tullakse täiskasvanuna, et kõnetatakse nii laiemat kui kitsamat ringi.

EELK-s on konkreetset misjonitöö ja -teoloogiaga tegelema 1997. aastal loodud Misjonikeskus. Kui 1990ndate algul planeeriti sellise keskuse loomist, olid seatud eesmärgid mõnevõrra teised. Õp Leevi Reinaru, kes oli tollal vastava algatusrühma esimees, põhjendas misjoni vajalikkust nõnda: „Kirik peab minema oma suletusest välja. Uususundid on väga aktiivsed. Luterliku kiriku hääl jääb nende kõrval nõrgaks, kui see ei kosta kirikuuksest kaugemale“ (Simmermann 1995: 5).

Kuid järgnevate aastatega on Misjonikeskuse fookus muutunud, väljapoole suunatud tegevuste asemel hakati tähelepanu suunama rohkem sissepoole – peamiseks väljundiks sai just praktiliste tegevuste ja koolituste pakkumine kiriku töötajatele, kelle kaudu tugevdada eelkõige kogudusel liikmete ehk kitsama ringi vaimset ja vaimulikku kasvu (EELK Misjonistrateegia 2011: 12). Misjonikeskuse tegevus on sealjuures aastate jooksul olnud küllaltki aktiivne ja mitmekülgne, pidevalt on analüüsitud olukorda ja otsitud võimalusi erinevaks ja sobivaks

misjonitööks, katsetatud mitmesuguste projektidega, kaasatud on mitmeid välismisjonäre eri töövaldkondi eest vedama jne.

2011. aastal koostatud EELK misjonistrateegia dokumendis toodi välja, et „tõhusamad misjonikanalid on vaimuliku suhe inimestega, koguduseliikmete suhe mitteliikmetega, jumalateenistuslik elu ning iga kristlase isiklik eeskuju, sealjuures on Misjonikeskus soovinud olla kogudustele toeks usus kindlate ja tunnistavate kristlaste kasvatamisel ning aidata üheskoos korraldada kuulutus-tööd. Tegevuse märksõnadeks on aastate jooksul kujunenud koolitamine, kuulutamine, läkitamine, misjonikasvatus ja diasporaatöö“ (EELK Misjonistrateegia 2011: 12).

Samas on Misjonikeskuse kirikust väljapoole ehk laiemale ringile suunatud tegevus leidnud soovitud vähem tähelepanu ja edu, ehk nagu on tõdenud EKN-i teadur Eerik Jõks, et ristirahvas on isekeskis küll üsna tubli: need ettevõtmised, mida omavahel tehakse, on sisukad ja ülesehitavad, kuid ei ulatu kuigi tulemuslikult suuremate rahvahulkadeni (Jõks 2016: 21).

Kokkuvõttes, EELK on kogu perioodi jooksul hoidnud jätkuvalt alal vaba rahvakiriku kontseptsiooni ja episkopaal-sinodaalset kirikumudelit, ja pidanud oluliseks, et kirik oleks hoolimata oma mitmekesisusest ja erinevatest vagaduslaadidest võimalikult ühtne. Kuid on samas endale teadvustanud, et kiriku olukord on ühiskonnas muutunud, eestluse ja luterluse vaheline seos on kadunud, ja seega on mõtestatud misjonitöö hädavajalik. Sellegipoolest pole EELK misjonitöö rahvakiriku perspektiivist vaadates osutunud väga edukaks, vastavad tegevused ei ole olnud laiemale ühiskonnale kõnekad. Nõnda on EELK misjonitöö võtnud oma peamiseks eesmärgiks hoopis koguduste töötajate ja liikmetega tegelemise ehk n-ö kitsama ringi usuelu tugevdamise. Selline tegevus on ühtlasi sobinud kokku nende vaadetega, mis on esitanud kiriku ja kristlaskonna vastandumist ühiskonnale.

3.3. Vastandumiste näited

3.3.1. Vaimulike erimeelsused ja vastandumine

EELK enam kui 200-liikmeline vaimulikkond (vt ptk 2.3) hõlmab väga mitmekülgse taustaga inimesi, seetõttu on vaimulikkonna seas alati levinud erinevad arvamused, seisukohad ja vaidlused, mis on mõjutanud oluliselt kiriku arenguid ja tegevust. Lääne praostkonna praost Tiit Salumäe on ühes oma praostkonna aastaaruandes selle kohta välja toonud järgmise tähelepaneku: „Süvenes arusaam, et EELK vaimulikkond koosneb paljudest visiooniga isiksustest, kellel on eri väärtushinnangud ja traditsioonid, aga ka paras annus hirmu ja usaldamatust. Kas on võimalik muuta see arvamuste paljusus sünergiaks või kulub liiga palju energiat üksteise umbusaldamiseks?“ Ta leidis, et selline olukord pidurdab edasiminekut, edasiminekuk on aga vaja leppida kokku ühistes eelistustes: „Kas tahame olla ühtne kirik ja järgida Kristust ning uueneda? Kui see on nii, siis pole meil vaja kleepida silte, karta olevikku ega tulevikku“ (Tiit Salumäe, EELK Lääne praostkonna 2007. a sõnaline aruanne 2008: 35).

Vaimulike seas esinevates erimeelsustes ei ole samuti iseenesest midagi uut – juba alates EELK loomisest ligemale 100 aastat tagasi on teada palju legendaarseid ja lausa skandaalseid vastasseise, millele tänapäeval võrdväärseid polegi olnud (vt Saard 2008, Rohtmets 2012 jt). Nendel erimeelsustel võib olla mitmeid põhjusi, alates vaimulike haridusest, teoloogilistest hoiakutest kuni iseloomu omadusteni.

Niisiis, millised on peamised leerid, mis on esile kerkinud ja millistes küsimustes on erimeelsused tekkinud?

Vastandumiste näidete üldiseks kontekstiks on EELK vaimulikkonna seas levinud erinevad teoloogilised vaated ja vagaduslaadid, mida on eelnevates peatükkides kirjeldatud. Vastandutakse sealjuures nii kiriku ametlikule teoloogiale, tegudele ja valikutele, aga ka teiste voolude esindajatele. Vastandumisest lähtuvalt on kõige rohkem tekste avaldatud Meie Kiriku portaalis, vähem on EK-s ja mujal, nagu nt kõned ja ettekanded või kirikukogu arutelud. Esitatud näited on valdavalt polemiseerivad. Probleemiks on ühe või teise olukorra või seisukoha muutumine ning oma rahulolematuse väljendamine sellega.

Oma seisukoha on välja öelnud nii autoriteediga vaimulikud (nt EELK peapiiskopid, EELK vaimulikele esinev LML peasekretär, EELK põhikirja komisjoni esindajad) kui ka n-ö tavavaimulikud, kellel ei ole küll nii suurt autoriteeti, aga on vähemalt võimalus olnud oma arvamust avaldada. Sealjuures on selle teise, vastanduva poole kohta sageli halvasti arvatud, silma hakkab halvustav kõnepruuk ja mahategemine (vt EK kommentaariumid perioodil, kui need oli avatud, hiljem aga sotsiaalmeedia erinevad foorumid, leheküljed ja lõimed), sageli on need verbaalsed rünnakud muutunud isiklikuks.

Vastandumist pakkuvateks teemadeks on olnud laiemalt liberaalsus ja konservatiivsus Piibli tõlgendamisel, naisteordinatsioon ja samasooliste paaride koosseis, vaimuliku ameti mõistmine ja vastavate nimetuste kasutamine ning konkreetsemalt Martin Lutheri Ühingu loomise ja kahe kristluse manifestidega seonduv. Suurem autoriteet ehk kiriku juhtkonna toetus on sealjuures olnud valdavalt konservatiivsema suuna esindajatel ehk uuenduste läbiviijatel, neil on ka vaimulikkonna seas olnud ühtlasi (järjest) suurem toetajaskond.

Võrreldes Euroopa religioonimaastikul toimunud debattide ja vastandumistega on sealjuures liberaalsuse ja konservatiivsuse, naiste ja samasooliste paaride teemad ja küsimused üldjoontes sarnased, EELK ei ole eristunud siin oma naabritest, seevastu luterliku pärandi ja vagaduslaadi ning sellega seonduvate liturgiaalaste küsimuste üle vähemalt sellisel kujul mujal vaieldud ei ole.

3.3.2. Naiste ordineerimine ja samasooliste paaride laulatamine

Ehkki naisteordineerimist ei ole avalikult toetanud vaid mõned üksikud vaimulikud, pole see üldkiriklikult seni suuremat vastuseisu esile toonud, kiriku juht-

kond on toetanud jätkuvalt naisvaimulike tegevust ja ordineerimist, naisvaimulike arv on kasvanud oluliselt.⁹⁴ Samas on sel teemal alates 1990ndate algusest ikkagi sõna võetud ja erinevaid seisukohti esitatud, jätkuvalt on esinenud palju ebakõlasid, erinevaid arvamusi ja isegi sihikindlat vastutegevust – põhjuseks on toodud nii konservatiivsete naaberkirikute olukord, nt Lätis lõpetati naiste ordineerimine 1993. aastal, Soomes on aga vaimulike ringkonnad, kes on keeldunud koostööst naisvaimulikega, (vt ptk 1.2), kui ka erinevate teoloogiliste hoiakute ja Piibli tõlgenduste esinemine, mis on naisvaimulike vastu (Hulkko 2011: 18–20).

Eestis tõusis see teema esmakordselt suuremale arutelule seoses 1991. a põhikirja vastuvõtmisega, kui kõlasid ka vastuhääled naisvaimulike suhtes, keda oli sel ajal EELK-s kokku vaid kuus. Tiit Salumäe andis kirikulehes ülevaate EELK 22. kirikukogul toimunud vastavast arutelust ja hääletamisest, mis lõppes napi häälteenamusega naisteordineerimise poolt (poolt 16, vastu 14 ja 4 erapooletut). Naisvaimulike pooldajad põhjendasid oma poolehoidu seni kehtinud praktika, tublide naispastoride kiitmise ja ohuga, et kirik võidaks Luterlikust Maailmaliidust välja visata, naiste ordinatsiooni vastu aga toodi põhjenduseks, et naistel on küllalt tööd diakonisside ja usuõpetajatena: „Hääletamine selle üle, kas naine võib olla ka peapiiskop, näitas aga, et selles ametis soovitakse tingimata näha siiski meest“ (Salumäe 1991: 2).

Kiriklik positsioon kolme senise ametisoleva peapiiskopi autoriteetse seisukoha näol on olnud siiski naisvaimulikke soosiv ning seega on jätkunud naiste vaimulikuametisse seadmine. Selles küsimuses ollakse üldiselt lähedastel seisukohtadel Saksamaa ja Skandinaavia kirikutega, nagu on väljendanud peapiiskop Kuno Pajula juba 1990ndate algul oma tervituskõnes ühel kirikukogu istungjärgul: „Ja kui ma tulen nüüd Hamburgist, kus esimene naispiiskop ametisse seati ja seda võeti kui suurt võitu naistele ja naiste osale kirikus kui lootustandvat märki, siis on mul hea meel, et meie hulgas on terve rida naisi. Kui Hamburgis uue piiskopi ametiseseadmisel avaldati lootust, et naised toovad rohkem elu kirikusse, tahaks loota, et nad toovad seda ka meil“ (Pajula, EELK 24. KK 1. istungjärg 1992: 2).

Sama meelt on olnud mõned aastad hiljem Pajula järglaseks valitud peapiiskop Jaan Kiivit, kes vastas EK küsimusele naiste teenimise kohta kirikus, et „naistele jätkub tööd ja vastutust igas koguduses“ ja „kui naine oma koolituselt ja iseloomult on kõlblik kogudust teenima, olen valmis teda ka ordineerima“ (Uus peapiiskop naispastoritest... 1994: 2).

Aktiivsemat naisvaimulike vastasust on enam esile tulnud aga alates peapiiskop Põderi ametiajast ja isegi sel määral, et mõned meesvaimulikud on keeldunud koos naistega teenimast või lubamast neid oma kirikusse teenima (Vilumaa 2008: 45), samuti on saanud kõnelda lausa praostkondlikest eristumistest

⁹⁴ Lisaks tegutseb alates 1994. a naisvaimulikke, naisteolooge ja teoloogia naisüliõpilasi ühendav Ühendus Naised Teoloogias, millel on ligemale 50 liiget (Raudvassar 2014: 3).

naiste ordineerimise küsimuses (Hulkko 2011: 27), kuid sellised situatsioonid ei ole enamasti leidnud laiemat kajastamist meedias või kirikus.⁹⁵

Õpetaja Katrin-Helena Melder on kommenteerinud naisvaimulikesse suhtumist, vastates Lääne praostkonna aastakirjale antud intervjuus küsimusele, kas Eestis on naisvaimulikud omaks võetud, järgnevalt: „Igapäevatöös pole ma kogunud ei vahetegemist ega diskrimineerimist. Järva praost Teet Hanschmidt on öelnud, et ta ei tee vahet inimeste vahel, olgu mees või naine, juut või kreeklane, nagu Paulus ütleb. Pooled vaimulikud on meie praostkonnas naised, kokku kuus“. Järgmine küsimus samas intervjuus kõlas aga suhtlemise kohta ametivendadega, kes ei varja naisvaimulikke mittepooldamist – Melder vastas, et respektteerib nende tõekspidamisi, aga on oma kutses ja ametis kindel. Kurvaks tegi vaid see, kui selline vaimulik ei tereta oma naiskolleegi või ei teeni koos naisvaimulikuga – tekib küsimus „kuidas alamvaimulik saab kahtluse alla seada ülemvaimuliku, peapiiskopi, otsuse ja ordinatsiooni. See on ühtlasi ülemkarjase vastu astumine“ (Ilves, *Scripta Annalia 2011*: 5).

Ehkki naised on vaimuliku ametis üha enam (49 naisvaimulikku 2015. aastal ehk 24 aastaga on nende arv ligemale kümnekordistunud), ei ole neid kiriku juhtivatel ametikohtadel perioodil 1991–2015 palju olnud: kõrgeimateks ametiteks on selle aja jooksul olnud praosti kohusetäitja (kt) ja abipraosti koht, nt Laine Villenthal on olnud Võru abipraost aastatel 1992–1995 ja praosti kt 1995, Juta Siirak Lääne-Harju abipraost 1992–98 ja praosti kt 1993, Mare Palgi Ida-Harju abipraost ja praosti kt 2004–2007, Hedi Vilumaa Viljandi abipraost aastatel 2004–2011. Esimesed naisassessorid on ametis aga alles 2015. aastast, esimeseks naispraostiks valiti Katrin-Helena Melder 2019. aastal.

Teine teema, mida sageli on võrreldud naisvaimulike küsimusega, on samasooliste paaride kooselu ja homoseksuaalsed suhted. Üks sellesisuline arutelu on esinenud EK lugejakirjades 1995. aastal, kus oma arvamuse on avaldanud tol ajal aseõpetajana teeninud Enn Auksmann, kommenteerides naisteordinatsiooni ja homoseksuaalsuse kõrvuti käsitlemist: „Need teemad lihtsalt esinevad vastavasisulistest aruteludes väga sagedasti üheskoos. Ilmselt on ka oluline nendel teemadel kõnelda ja nad kuuluvad teatud määral olemuslikultki kokku – nad on väga tähtsaks proovikiviks evangeelsele (s.t protestantlikule) teoloogiale tänapäeva maailmas. Miks? Sest nad puudutavad küsimusi: kuidas mõistavad piiblit evangeelsed kristlased?“ (Auksmann 1995: 7)

Sealjuures on erinevalt naisvaimulike küsimusest samasooliste kiriklikule laulatamisele meessoost vaimulike seas üldiselt ühel meelel vastu oldud, peale mõne üksiku artikli pole selle teemaga 1990ndatel ja sajandivahetusel väga palju avalikult tegeletudki. Samasooliste kirikus tegutsemise küsimus kerkis teravalt esile alles 2009. a seoses geikristlaste koguduse rajamisega EELK vaimuliku Heino Nurga poolt, kes selle tulemusel ametist vabastati. Selle käigus esitati

⁹⁵ Üheks erandiks naiste ordineerimise teemal oli ajalehes Saarte Hääl 28.04.2008 ilmunud artikkel „Saarte praost Vihuri ei poolda naisi vaimlikuametis“, mis kirjeldas Kuressaare Gümnaasiumi kaplani Katrin Keso-Varese ordineerimiseks loa andmata jätmist. See uudis leidis omakorda kajastamist kõigis Eesti suurimates meediaväljaannetes ja ka EK-s.

ka konkreetse vaimulikuga seoses pooldavaid seisukohti, kuid need jäid vähe-
musse. Tekkis arutelu teemal, kas samasoolisi võib kiriklikult laulutada, ning kas
samasoolist suhet aktiivselt praktiseeriv ja propageeriv inimene tohib töötada
vaimulikuna.

Need küsimused tõid omakorda esile akadeemilise teoloogia esindajate ja
EELK vaimulike vahelised lahkavumused – nt erimeelsusi esile kutsunud aka-
deemiline teoloogiline uurimistulemuste tõlgendamine ajaloolis-kriitilise meeto-
di abil, mis võib vastuollu minna kiriku praktikaga. Üheks iseloomulikuks näiteks
selliste erimeelsuste esile kerkimisel oli 2011. aasta lõpul ilmunud Akadeemilise
Teoloogia Seltsi poolt väljaantava Usuteadusliku Ajakirja number, mis sisaldas
õp Jaan Lahe ja teoloog Urmas Nõmmiku artiklit „Homoseksuaalsus Piiblis.“⁹⁶
Nimetatud artiklis esinevate seisukohtade tõttu keelas Tartu Pauluse kiriku
raamatupood ajakirja konkreetse numbriga müümise sootuks ära. Pauluse koguduse
õpetaja Joel Luhamets ütles sealjuures ajakirjanduses kommentaariks:

*Teoloogia Seltsi ajakiri on akadeemilise vabadusega ajakiri, mis kirjutab kõigest,
aga meil on kirikupood ja me müüme seal neid asju, mis on kooskõlas kiriku-
õpetusega. Kui mõne asja suhtes tekib kahtlus, püüame mitte müüa. Me oleme
ikkagi eraettevõtte. Kas me peame kõike müüma? Küsige Selverist, kas Selveris
müüakse neid ajakirju. (Meie Kirik 2012, viitega Eesti Ekspressi artiklile, Sander
2012)*

Samas tuleb muidugi lisada, et üldine läbisaamine ja koostöö EELK ja akadee-
milise teoloogia esindajate vahel Eestis on olnud hea, eriti kui võtta võrdluseks
nt naabermaa Läti luterliku kiriku ja Läti Ülikooli usuteaduskonna omavahelisi
suhteid, mis on olnud aastakümneid lausa avalikult vaenulikud – nt üheks olu-
liseks tüliallikaks on olnud just nii naisteordineerimise kui ka homoseksuaalsuse
küsimused (Soosaar 2019: 4j). Kui Läti kirikus on naiste mitte ordineerimine
üldteada fakt, siis ka samasooliste inimeste kooselu aktsepteerimine või nende
vaimulikuna töötamine on väga teravat kriitikat ja tähelepanu pälvinud. Nt tagan-
dati 2005. aastal kirikuõpetaja ametist vaimulik ja Läti Ülikooli usuteaduskonna
õppejõud Juris Cālītis, sest ta oli pidanud Riias jumalateenistuse *Gay Pride*'il
osalejatele ja jaganud neile ühtlasi armulauda (Tēraudkalns 2020: 12). Selliseid
tagandamise juhtumeid on Lätis olnud veel.

Nõnda on nendes küsimustes EELK-s oma osa ka suhetes partnerkirikutega,
kus samasooliste koosellu suhtutakse hoopis teisiti. Veebiajakirja Meie Kirik toi-
metus on aastal 2012 teinud põhjaliku ülevaate samasooliste kooselu õnnista-
misest erinevates luterlikes kirikutes, sealjuures nentides, et sellised „arengud on
käinud käsikäes muutustega lääne postkristlike ühiskondade tõekspidamistes“, nt
Skandinaavia riikidest on samasooliste abielud seadustatud Norras (2008), Root-
sis (2009), Islandil (2010) ja Taanis (2012), Soomes võisid samasoolised paarid
oma kooselu registreerida alates 2001. aastast, kuid seda ei loeta abieluks.

⁹⁶ **Lahe**, Jaan; **Nõmmik**, Urmas. Homoseksuaalsus Piiblis. – *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 1/2011
(62), 3–21.

Sealjuures on Rootsi ja Taani kirikutes lubatud kiriklik laulamine, Islandil toimub õnnistamine ja Soomes üksnes vabas vormis palvus.

Samasooliste paaride õnnistamise on heaks kiitnud veel Evangeelne Luterlik Kirik Ameerikas (2009), Saksamaal tehakse seda samuti paljudes evangeelsetes maakirikutes, sh EELK partnerkirikus Kurhessen-Waldeckis, samuti on Saksamaal lubatud homoseksuaalsete pastoripaaride kooselu pastoraatides. Meie Kirik on tõdenud kokkuvõtteks, et Luterliku Maailmaliidu liikmeskirikutel puudub siiski kõnealuses küsimuses ühine seisukoht. Mõned Aafrika ja Ida-Euroopa luterlikud kirikud on nende arengute suhtes väljendunud kriitiliselt, ent taolist teravat ja avalikku vastasseisu liberaalsete ja konservatiivsete kirikute vahel nagu anglikaani osaduskonnas ei ole siiski tekkinud (Toimetuse juhtkiri 2012).

Samas on nendes nimetatud kirikutes kaasnenuid vastavate otsuste vastuvõtmisega samuti diskussioonid ja arutelud, mille käigus on üldkiriku otsustele kõikjal tekkinud alternatiivseid arvamusi esindavad vaimulikkondade grupid või liikumised (vt ptk 1.2).

Soome kirikus on sel teemal kõneldud juba alates 1960ndatest ja sealt peale on suhtumine muutunud tasapisi sallivamaks ka kiriku juhtide seas. 1990ndate lõpul tekkisid kiriku juurde grupid ja liikumised, mis olid mõeldud seksuaalvähemustele, ja 2000ndate algusest on mõned vaimulikud viinud läbi geipaaride õnnistamisi (Ketola 2015).

Saksamaa maakirikud on samuti üldiselt positiivselt suhtunud homoseksuaalsusesse kirikus, kuid on sealgi esinenud vastandumist. Üheks silmapaistvamaks näiteks on viimastel aastatel olnud Saksi Evangeelne Luterlik maakirik, kus 2015. aastal valiti uueks piiskopiks Carsten Rentzing, kes pidades end konservatiivseks luterlaseks, oli varasemalt juba tuntust kogunud abordi- ja homoseksuaalsuse vastasena, juhtides vastavaid intsiatiivgruppe (Nagel, *Deutschlandfunk*, 25.01.2017). Pärast tema ametissevalimist lahkusid Saksi kirikust mitmed homoseksuaalidest vaimulikud.

Eestis on samasooliste paaride kooselu pälvinud tähelepanu ka väljaspool kirikut, sest on paralleelselt aktuaalne olnud ka ühiskonnas laiemalt – 2014. aasta kevadest on olnud arutluse all kooseluseaduse vastuvõtmine, mis võimaldaks samasoolistel oma kooselu ametlikult fikseerida. Eesti kirikud eesotsas EELK-ga on sealjuures oma seisukohta väljendanud mitmete EKN-i pöördumiste ja ka ühiselt korraldatud protestiüritustega. Paradoksaalsel kombel on samasooliste kooseluseadusele vastu olemine ühendamas kirikuid ja ühiskonna suuremat osa ühesuguse negatiivse suhtumisega.⁹⁷

Nõnda on perioodil 1991–2015 nii naisvaimulike kui ka homoseksuaalsuse küsimused olnud küll pidevalt esil ja mõnede konkreetsemate juhtumite puhul pälvinud avalikkuses ka suuremat tähelepanu, kuid mingeid üldkiriklikult märkimisväärsemaid muutusi või arenguid siiski ei toimunud. Naisvaimulikke ordineerimine on jätkunud, suhtumine neisse on olnud valdavalt positiivne ja hea-

⁹⁷ Homoseksuaalsusesse suhtumisest tänapäeva Eestis loe lähemalt Kilp 2016: 191–204.

tahtlik, suhtumine erinevatesse homoseksuaalsusega seotud teemadesse (homoseksuaalsed vaimulikud, samasooliste kooselu õnnistamine jm) on kiriklikes ringkondades olnud seevastu valdavalt negatiivne.

3.3.3. Preester või kirikuõpetaja?

Veel üheks oluliseks vaidlusi ja erimeelsusi pakkuvaks teemaks vaimulikkonna seas on olnud vaimuliku ameti mõistmine. Vaimuliku ameti kandjaid tähistatakse enamasti nimetustega nagu „vaimulik“, „kirikuõpetaja“, „õpetaja“, „preester“ ja „pastor“. Samas on kõigil neil välja kujunenud erinev teoloogiline ja praktiline tähendusnüanss, mille üle on ka kirikus palju vaieldud. Terminoloogiaga on tegeletud juba alates 1990ndate algusest, kui üritati vaimuliku hierarhias käibebe tuua nt termineid „kirikhärra“ ja „kaplan“, kuid need ei leidnud rakendamist ega poolehoidu (Paul 1991: 2; Luhamets 1991: 2).

Seoses Porvoo deklaratsiooniga (vt ptk 4.3.1) võeti kasutusele aga hoopis diakon-preester-piiskop jaotus, pikema aja jooksul on ka nende ordinatsioonistmete ja nimetustega seotud ametite tähendus ja täpsemad ülesanded kirja pandud.

Neid erinevaid ordinatsioonistmeid ja vaimulike nimetusi on selgitanud peapiiskop Andres Pöder EELK vaimulikke tutvustava brošüüri eessõnas: „Leksikonis ilmneb EELK arusaam vaimuliku ameti jagunemisest kolmeks – piiskopi, preestri ja diakoni teenimisvaldkonnaks, kusjuures piiskopi puhul on esiplaanil ülevaataja ja diakoni puhul abilise roll. Uuemal ajal on sõna „preester“ kasutatud esmajoones sõna ja sakramendi teenistuses oleva ordinatsioonistme nimetusena, sõna „õpetaja“ aga koguduse hingekarjase ametikoha tähenduses. Vikaarõpetaja ja -diakon märgivad vaimulikku, kes on mingi suurema piirkonna, praostkonna või üldkiriku teenistuses.“ Lisaks sellele jaotusele on jätkuvalt veel olemas aseõpetajad ja diakonõpetajad – siin on tegemist mittetäieliku teoloogilise haridusega inimeste ordinatsiooniga. See „võrdus küll õpetaja- ehk preestriordinatsiooniga, samas olid aga vaimuliku õigused teatud osas piiratud. Kõrghariduse omandamisel anti neile eritsusega õpetaja õigused, sh õigus kanda õpetaja ametiristi. Mõnes teises kirikus ordineeritu puhul on õpetaja ehk preestri vastena kohati kasutatud sõna „pastor““ (Pöder, EELK vaimulikud 2013: 5j).

Sageli on need vaidlused vaimuliku nimetuse üle olnud võrdlemisi tulised ja teravad, lisaks harjumuspärastele või juurdunud nimetustele on väga oluline roll ka nendega kaasneval teoloogilisel tähendusel, sest vaimuliku ameti olemusest ja ülesannetest leidub EELK-s küllaltki erinevaid arusaamu. Peapiiskop Kiivit on nimetanud vaimuliku mõiste mõistmise ümber tekkinud vastandlikke leere just kõrg- ja madalkiriklikuks: „Esimene rõhutab vaimuliku ameti ja hierarhia tähtsust, teine peab esmaseks kogudust ja inimest, keda vaimulikud on kutsutud ja seatud teenima. Ühed leiavad, et kirik ja amet peavad kandma meest ning andma talle autoriteedi. Teised vastupidi omistavad suurema kaalu sellele, millise pildi annab pastor ise oma eluviiside ja perekonnaeluga, töö ja usuga kirikust. Ühesõnaga: mees peaks kandma ülal ametit ja kiriku autoriteeti“ (Kiivit 1997: 2).

EELK on 2000ndatel aastatel valinud vaimuliku ameti mõistmisel senise pigem madalkirikliku käsitluse asemel aga kõrgkirikliku (vt ptk 4.3.3), mis on kaasa toonud palju vastakaid arvamusi. Sealjuures on arutelu keskpunktiks kujunenud just preestri mõiste. Küsimus on kerkinud üles eelkõige seoses põhikirja muutmiste ja liturgiareformiga, laiemalt on see aga seotud kogu kohalikku luterlikku pärandi ja identiteedi mõtestamisega.

Üks üsna tüüpiline näide taolistest aruteludest, kus on emotsionaalselt esitatud nii klassikalised poolt- kui vastuargumendid preestri nimetuse kasutamisele, pärineb ühelt kirikukogu istungjärgult (26. KK 6. istungjärg 16.03.2004, aga ka nt 25. KK 10. istungjärg 24.04.2001). Oma eheduse tõttu on seda arutelukäiku siinkohal pikemalt tsiteeritud – sõna on saanud põhikirjakomisjoni esindaja õp Veiko Vihuri, kes kirikukogu istungjärgul tutvustas planeeritud muudatusi uues vastuvõetavas põhikirjas ja vastas seejärel teiste kirikukogu liikmete küsimustele:

V. Vihuri: Põhikirjakomisjon otsustas kõigepealt jääda meie kehtiva põhikirja juurde, kus on mõiste „preester“ sees. Ja me põhjendame seda niimoodi, et me preestriks nimetame teatud ordinatsiooniga vaimulikku, samas oleme säilitanud ka koguduse õpetaja, koguduse abiõpetaja, vikaarõpetaja ametinimetuse. Ja ma mäletan, et õpetuskomisjonis, kus see asi oli ka arutusel, Thomas Andreas Pöder väga toetas oma analüüsis, mis sai kõikidele vaimulikkudele ka laiali saadetud meili teel, et see on väga hea lähenemine, kus ordinatsiooni aste on hoitud ametinimetusest lahus. Ma tean, et see on emotsionaalne küsimus paljude ametivendade jaoks, kes kardavad, et võibolla sõna „preester“ hakkab sõna „õpetaja“ välja tõrjuma. Tegelikult see nii ei ole! Kedagi ei kohustata seda sõna kasutama, mis iseendast on väga piibellik ja hääletuse puhul, kui seda nõutakse, ma väga palun arvestada selle seltskonnaga ja nende vaimulikega meie kirikus, kelle jaoks see on eluliselt oluline küsimus. Et siin mitte asjata poleemikat tekitada. Kedagi ei kohustata mõistet „preester“ kasutama, kui ta leiab, et see ei ole nagu tema jaoks teoloogiliselt sobiv. Aitäh!

Nagu Vihuri kõnest nähtus, siis „preestri“ nimetuse kasutamine aitaks eelkõige täpsustada vaimuliku ordinatsiooni astet ega oleks otseselt seotud ametinimetuse ega selle muutmisega – seega justkui võrdlemisi tühine täpsustus, teisalt aga lausa eluliselt oluline küsimus mõnede EELK vaimulikele, mis võib kaasa tuua isegi kiriku lõhenemise! See tekitas teistes vaimulikes küsimusi ja ka vastasseisu, sest terminit ei peetud luterlikuks:

R. Linnas: Tahtsin küsida seda, et mis ordinatsioonitase see „preester“ siis on?

Äkki keegi ütleb mulle ära, mis vahe on õpetajal ja preestril?

Vihuri: Ei olegi. See on teoloogilise termini küsimus.

T. Hanschmidt: Kellele see siis eluliselt oluline on?

V. Vihuri: See on osale meie vaimulikest tähtis. Selles osas võib tekkida kirikus väga oluline lõhenemine. Nii et ma palun siin säilitada mõistlikkus ja ka teisel poolel tulla vastu. Ma tõesti palun seda teie käest!

V. Ehasalu: Tahaksin öelda seda, et see sõna „preester“ on meie senises põhikirjas sees võõrkehana. Meil on luterlik kirik, kus ei ole mitte preestrid, vaid kus on vabalt korraldatud see, kuidas me jutlustajaid ja sõnakuulutajaid

nimetame. Ja siin tekib just see küsimus, et me kanname just teiste kirikute korra sellega enda kiriku peale üle.

A. Üprus: Mul on väga lihtne täpsustus. Kui meil praegu muudes ametites on kutse ja ameti erinevus, siis see võiks siin ka selge olla. Ma olen preestrina EELK kriminaaltöö juhataja. Viimane on amet. Iga preester ei pea olema õpetaja, kuid iga õpetaja peab olema preester.

A. Mäevere: Mul on ka repliik. Termin toodi tõepoolest sisse, aga mitte ammu. Ja siis ka vaidluste taustal. Ma leian, et see ei lisa aulisust ei Jumala ega inimeste silmis, kui me nüüd saame tingimata omale ka preestri nimetuse. See on võõras Eesti luterliku kiriku kontekstis. Ja see ei ole minu arvamus, vaid ma esindan ka sinodi arvamust. (EELK 26. KK 6. istungjärk 2004: 21)

Taolist kriitilist suhtumist on kirjalikult väljendanud ka mitmed teised vaimulikud. Nt üks emotsionaalsem sõnavõtu näide õp Voldemar Ilja sulest, kes on kirjeldanud järgnevalt EK vahendusel vaimulike konverentsil toimunud diskussiooni praegusesse kiriku korda ja tavadesse uuenduste toomise üle: „Vaidlus lahvas ettepaneku puhul võtta kirikus tarvitusele nimetuse „õpetaja“ asemel „preester“, mis pidanuks olema pühakirja ja kirikuloo seisukohalt parem ja õigem.“ Ent Ilja sõnul oli asjal ka oma traditsiooniline külg: „Kui aastasadu, juba reformatsioonist peale, on meie rahvas kasutanud puhast emakeelset sõna „õpetaja“ (sakslased kasutavad *Pastor* ja *Lehrer*), siis milleks on seda nüüd vaja välja vahetada „preestri“ vastu? Arvesse võttes veel tõsiasja, et meie luteri kirikute kõrval on ka õigeusu kirikud, rahvasuus vene kirikud, nagu meil Nõmmelgi, ühel pool raudteed luteri kirik ja teisel pool õigeusu kirik, ühel pool õpetaja ja teisel pool preester! Asi on väga selge!“ (Ilja 2006: 3)

Ehkki palju arutelu ja vastuolusid tekitanud küsimus, nagu nendest erinevatest näidetest näha, on need preestri nimetusega seotud muudatused põhikirjaliselt siiski vastu võetud – nimetatud kirikukogu istungil hääletati nabi ülekaaluga (poolt – 19, vastu – 23, erapooletuid – 12) maha ettepanek jätta „preestri“ termin uuest põhikirjast sootuks välja (EELK 26. KK 6. istungjärk 2004: 22). Nõnda on preester hoolimata vaimulikkonna võrdlemisi suurest vastuseisust EELK-s ametlikult kasutusel olev termin.

Vaimuliku ameti mõistmine on uuritaval perioodil saanud EELK-s palju tähelepanu. Erinevate arusaamade ja väljapakutud nimetuste taga on peitunud erinevad teoloogilised vaated, see on olnud osa laiemast teoloogilisest diskussioonist ja vastasseisust. Konkreetsete nimetustega seotud arutelud on esile kerkinud peamiselt EELK uute põhikirjade vastuvõtmisel ja seoses liturgia-reformiga, need arutelud on ühtlasi olnud väga kirglikud ja seetõttu on erinevate osapoolte vastandumine iseäranis selgesti esile kerkinud. Konkreetse tulemusena on üldkiriklikult siiski õnnestunud erinevate vaimulike ordinatsiooni astmete ja sellest tulenevalt vastavate tööülesannete jm määratlemine, mis varasemal Nõukogude perioodil oli muutunud küllaltki segaseks. Täpsemad määratlused on omakorda aidanud kaasa ka vaimulike paremale ettevalmistamisele.

3.3.4. Martin Lutheri Ühing ja Augsburgi Usutunnistuse Selts

Konkreetsematest leeridest vaimulikkonna seas on juba lihtsam kõnelda, kui on toimunud mingi kindel enesemääratlus ja oma vaadete väljendamine. Seoses suuremate muudatustega (uue põhikirja, kirikuseadustiku ja liturgia käsiraamatu loomine) 2000ndatel aastatel toimusid EK lehekülgedel ning EK kodulehe kommentaariumis aastatel 2005–2008 tulised diskussioonid ja arutelu.⁹⁸ Peamiseks arutelu teemaks oli mure luterliku identiteedi ja traditsioonide pärast, mis osa vaimulike meelest liigselt katoliiklike ja anglikaani mõjudega muudatuste käigus võisid kaduma minna. Eriti nähti ohtu vaimuliku ameti ja kiriku institutsiooni ümbermõtestamises ja avaldati arvamust, nagu eelnevates peatükkides kirjutatud.

Ulatuslikum ja ka teravamalt avalikkuse ette tõusnud arutelu luterluse identiteedi üle algas 2005. a sügisel Martin Lutheri Ühingu (MLÜ) loomisega, mille käigus sai üks paljuräägitud teoloogiline vool omale näo, nime ja esindajad, kui ühingu loomisel osales 19 vaimulikku,⁹⁹ kes leidsid, et kirikus tehtavad muudatused ja uuendused ei ole piisavalt luterlikud.

Nad esitasid vastava deklaratsiooni, mis avaldati ka EK-s ja kus seisis kirjas: „Tänapäeva EELKs leidub mitu erinevat arusaama ja suundumust. Kui üks neist saab domineerivaks ja kui enamus on sellest erinevate arusaamadega, siis muutub see kirikule ohtlikuks. Juhime tähelepanu olukorrale EELKs, mida iseloomustab eesti luterlikust traditsioonist eemaldumine.“ Deklaratsiooni kohaselt oli MLÜ EELK vaimulike organisatsioon, mille eesmärgiks on „koondada sarnase meelsusega EELK vaimulikke, et koos ühiste probleemidega tegeleda, ühiselt väljendada oma arusaamu ning ühiselt nende nimel tegutseda. Meie ühiseks lähtekohaks on evangeelne-luterlik arusaam pühakirjast, kirikust ja maailmast. Meie ühing on avatud kõigile luterlikele vaimulikele – piiskoppidele, õpetajatele ja diakonitele, meestele ja naistele, noortele ja vanadele, kes on nõus meie ühingu põhimõtete ja meelsusega“ (MLÜ deklaratsioon 2005: 2).

⁹⁸ Kommentaarium oli avatud kolm aastat, alates 22. juunist 2005 (EK 29/2005) 2008. aasta oktoobrini (EK 43/2008), kuni suleti halvustavate ja negatiivsete kommentaaride tõttu. Üks näide paljude samalaadsete kommentaaride seast õp Lea Jants-Ylöneni 26.12.2007 ilmunud jutlusele “Jumal ei hülga meid kunagi“:

Haigutus ütleb: (31.12.2007, 09:56) Kuidas saab see olla võimalik, et kirikulehe kommentaariumi smile-sümbolite hulgas ei ole haigutust? Kirikus niisugust jutlust kuulates ootaks lihtsalt haigutades lõppu et, millal see ükskord läbi saab.

Jumal ütleb: (27.12.2007, 10:36) Ka ma pole mitte kõigeväeline, et mina teen mida tahan, aga noh kui juba naispastorid ütlevad, eks ma siis panen näpu suhu ja kuuletun. (Jants-Ylönen 2007: 8)

⁹⁹ Vallo Ehasalu, Kalle Gaston, Eenok Haamer, Markus Haamer, Naatan Haamer, Teet Hanschmidt, Arne Hiob, Tiina Janno, Tauno Kibur, Tiit Kuusemaa, Alar Laats, Jaan Lahe, Tarmo Linnas, Andres Mäevere, Jaanus Noormägi, Urmas Paju, Urmas Petti, Marek Roots, Rein Schihalejev (EK 44/2005)

Samas, nagu oli näha pärast deklaratsiooni avaldamist tekkinud aruteludest, manifesti ja programmi vormis kirjutatud artiklitest ja nende järelkajadest, kaasnes MLÜ loomisega siiski omajagu segadust ja väärarusaamist – mitte ainult selle vastaste hulgas, vaid ka ühingu loomisega seotud vaimulike endi seas, kuni selleni, et ühingusse kuulunud vaimulikud võisid mõnes teises teoloogilises küsimuses olla lausa vastupidisel arvamusel. Sõnastati küll eesmärgid ja põhjused, kuid kokkuvõttes jäi täpsustamata, milline siis on see eesti luterlik traditsioon, mis kaitsmist vajab. Samuti polnud selge, milline peaks olema ühingu edaspidine tegevus.

Mõned näited – õp Vallo Ehasalu ütles, et MLÜ on loonud teoloogid, kes pooldavad konfessionaalset nägemust kirikust: „See ei ole mingisugune liberaalne ühing, see oleks liialt kitsapiiriline määratlus sellest, millisena me tahaksime kirikut näha. Me ei ole mitte ühtegi liberaalset avaldust esitanud, oleme pigem konservatiivne ühing.“ Ühingu loomise ajendiks oli Ehasalu sõnul see, et uues põhikirjas nimetatakse jumalateenistust missaks ja õpetajat preestriks: „See, et meie hulgas on palju naisvaimulikke, ei tähenda, et me oleks kuidagi eriliselt seotud naistekeskse mõtlemisega“ (Kilp 2006: 4).

Õp Arne Hiob seevastu pidas just naisvaimulike küsimust üheks ajendiks ühingu tekkele (Kilp 2006: 4), õp Jaan Lahe sõnul oli aga MLÜ loomise põhjuseks võõraste traditsioonide tugev esilekerkimine: „Üks meie tänasele kirikule iseloomulikke tendentse on uute ja meie luterlikule traditsioonile võõraste arusaamade ja vagadusvormide levik,“ millele lisandus „suundumus pluralismi tasalülitada ning muuta meie luterlikule kirikule võõraid traditsioone kogu kirikule kohustuslikeks“ (Lahe 2005: 3).

Hiob kommenteeris intervjuus EK-le (Kilp 2006: 4), et MLÜ on pigem mõttekaaslus või liikumine kui ühing, mis on tekkinud tänu vastandumisele erinevate leeride vahel. Sealjuures vastanduvad pooled kartsid, et teine pool saab liiga mõjukaks ja surub oma seisukohad vägisi teistele peale. MLÜ puhul väljendus hirm Hiobi sõnul selles, et EELK-le surutakse liialt peale anglikaani ja katoliku kiriku laadset struktuuri (hierarhilisus) nii bürokraatia kui ka vaimulikus mõttes ning sellega kaasneks liigkonservatiivsete ilmingute nagu biblitsismi, naiste ordinatsiooni eitamise jm võidulepääs (Kilp 2006: 4). Hiob jätkas: „Laiemas mõttes näeksin nimetatud vastandumistes seega modernismi ja konservatismi vahelist kokkupõrget, kitsamas mõttes aga võimu küsimust. Kes peale jääb, see hakkab teisele poolele peale suruma sellele vastuvõtmatuid seisukohti. Kas see nii on, ei tea, kuid tundub, et seda just kardetakse“. Konkreetseid põhjuseid võis tema meelest olla erinevaid: nt võis see „väljenduda Jaan Lahe ja Veiko Vihuri vahelise tülina. Või mõne teise persoonidevahelise vaidlusena. Või konservatiivse ja modernistliku, nais- ja meesvaimulike vahelise vastuoluna“:

Aga me oleme kindlalt toonitanud, et MLÜ ei ole teoloogiline ühing, mis seaks endale eesmärgiks arutlemise luterluse põhialuste ja tõelise luterluse üle. Pigem lähtume lihtsalt luterlikust traditsioonist ning jälgime, et miski muu ei hakkaks seda ohustama. Aga see, mida üks või teine ühingu liige taotleb, võib olla üsna erinev. (Kilp 2006: 4)

MLÜ ei ole pärast loomist peale paari kogunemise ja teatud arutelude algatamise rohkem midagi konkreetset ette võtnud, küll aga tekkis selle mõjul ühinguile vastanduvaid vaateid esindav Augsburgi Usutunnistuse Selts (AUS, loodi 2006. aasta augustis), mis alustas ühtlasi aktiivselt juba eelpool nimetatud Meie Kiriku internetiportaali loomisega. Nemad esitasid MLÜ suhtes otsekohe kriitilist arvamust, nähes eelkõige ohtu just selle liigeses liberaalsuses. EK küsimustele vastasid õpetajad Enn Auksmann ja Illimar Toomet, kommenteeris Veiko Vihuri:

Mis puudutab minu suhtumist ühingusse, siis minu jaoks on selle ühingu tekkepõhjusest välja toodud hirm arusaamatu. Pigem vastupidi: mind ennast täidab hirm, et võib-olla on selle ühingu taga teatud grupp liberaalseid usuteadlasi, kes üritavad Eesti kirikus kehtestada samasugust liberaalset kõikelubavuse diktatuuri, nagu näiteks on täna Rootsi kirikus. (Auksmann Kilbile, Kilp 2006: 4)

MLÜ on loodud liberaalse ühendusest, et avaldada vastuseisu viimastel aastatel kirikus toimunud positiivsetele konservatiivsetele muutustele. Mulle tundub, võib-olla olen ma seejuures ülekohtune, et üheks nende lipukirjaks on naiste õigused kirikus./.../ Leian, et MLÜ on vastuliikumine pro-luterlikule liikumisele EELKs, sest ei suudeta taluda seda, kui Martin Lutherit võetakse tõsiselt. (Toomet Kilbile, Kilp 2006: 4)

Martin Lutheri Ühingu asutamist võiks ainult tervitada, kui tegemist oleks kõiki meie evangeelse-luterliku kiriku vaimulikke ühendava algatusega. Kahjuks on teada antud, et ühing kavatab vastu võtta ainult neid vaimulikke, kes jagavad asutajatega samasuguseid vaateid ja hoiakuid. /.../ Jääb ka pisut mõistatuslikuks, kuidas on üldkiriku reformaator Martin Luther seotud „eestipärase luterlusega“, mida MLÜ kuuldavasti esindab. Mulle tundub, et MLÜ näol on pigem tegemist teatud kirikupoliitilise survegrupiga, vähemalt selline mulje jääb nende deklaratsiooni lugedes. Aeg näitab, kas ja millist vaimulikku kasu terve kirik sellest saab. (Vihuri 2005: 3)

Nõnda kerkisid nende kahe vaimulike rühma näol esile kaks teoloogiliselt vastandlikku arusaamist ja suunda, kellel oli oma nägemus luterluse arengust ja olukorrast ning vajalikest muudatustest, ühtlasi tunti muret teise poole arengute üle. Aasta hiljem analüüsis Veiko Vihuri EK-s kokkuvõtvalt seda tekkinud olukorda, kus esile oli kerkinud kaks teineteisele vastanduvat suunda, järgnevalt:

Kui tulla EELKs praegu peetava vaidluse juurde, siis tundub, et kahe suuna erimeelsuste allikas peitub selles, et üks pool väärtustab 19. sajandil välja kujunenud pilti luterlusest, millele lisandub teatav annus rahvusromantilist hõngu. Märksõnad on „Eesti luterlus“ ja „meie oma põline jumalateenistuse kord“. Teine pool aga näeb kirikut palju laiemas kristlaste ühenduses nii ajas kui ruumis. Sellest tulenevalt hinnatakse seda, mis on ühine võimalikult paljudele kristlastele, olgu siis õpetuses, liturgias, vagaduses jne. Luterlust nähakse seismas üldkristlikus suures traditsioonis, kui kasutada väljapaistva ameerika luteri teoloogi Carl E. Braateni väljendit. Üldjoontes nendelt positsioonidelt lähtuvalt hinnatakse kirikus toimuvaid arenguid, sealhulgas liturgiauuenemust. (Vihuri 2007: 3)

Teisalt, nagu Vihuri ka nimetas, kuulus MLÜ ridadesse ka mitmeid alalhoidlikke vaimulikke, kes muudes küsimustes võinuks olla vabalt ka AUS-i liikmed, nii et üht või teist ühingut üksnes liberaalseks või konservatiivseks nimetada ei olnud õige: „Muidugi on mõlemal poolel väga erinevate teoloogiliste vaadetega inimesi. Martin Lutheri Ühing ühendab nii alalhoidlikke kui liberaale, samuti nais-teolooge. Paljud uuenduste soovijad on teoloogiliselt konservatiivid, kes näevad naabermaade hoogsates liberaalsetes arengutes ohtu kiriku ühtsusele ja õpetuslikule puhtusele ning soovivad neid ära hoida“ (Vihuri 2007: 3).

Urmas Petti on seda MLÜ ja AUS-i polariseerumist ja erinevaid teoloogilisi vaateid iseloomustanud järgnevalt: mõlemad nimetasid end luterlikuks, ehkki esimene on enam saksa orientatsiooniga ja selles mõttes konservatiivne, kuigi paljudes teistes küsimustes nagu naisteordinatsioon või ka homoseksuaalsus jällegi mõõdukas kuni liberaalne ja suhtub moodsa ühiskonna ja selle väärtustesse positiivselt. Teine pool esindab skandinaavia või anglikaani suunda, pooldab liturgia reformi ja selgelt esiletõstetud episkopaadi rolli kiriku seaduses. Aktuaalsetes vaidlusküsimustes naiste ja homode teemal on selles parteis aga peamiselt ultrakonservatiivsed vaated esindatud, moodsat lääne ühiskonda nähakse religioonivaenuliku ja ebamoraalsena, vastaseid nimetatakse liberaalideks (Petti 2008: 32).

Kokkuvõttes, MLÜ ja AUS-i loomine EELK vaimulike poolt oli seniste arengute valguses loomulik käik ja selles mõttes positiivne, et aitas erinevaid teoloogilisi hoiakuid ja nende esindajaid paremini kaardistada. Esile toodi EELK-s erinevaid erinevaid hoiakuid mingites kindlates teoloogilistes küsimustes, samuti sai selgeks, et dialoogi loomine nende seisukohtade esindajate vahel on keeruline. Vastandumised olid toimunud selleks juba liiga põhimõttelistes küsimustes ja arenenud kaugele. Teisalt kaasnes nende ühingutega ka omajagu segadust, mis näitas, et ühel meelel oldi küll mingis kindlas küsimuses või valdkonnas, kuid mõnes muus asjas võis omakorda ühingu enda liikmete seas eriarvamusi esineda, nagu näitas järgnevatel aastatel esile kerkinud traditsioonilise kristluse teema, mis lõi need väljakujunenud leerid omakorda segamini.

Nõnda sai nende ühingute loomisega omamoodi alguse täiesti uus ajajärk vaimulikkonna seas esinevate erimeelsuste ja vastandumiste süstemaatilisel esile toomisel. Kogu EELK teoloogilise pale kujundamist asus nüüd järgnevatel aastatel väga tugevalt kujundama just AUS-i poolt ellu kutsutud portaal Meie Kirik, mis lisaks enda konservatiivsete vaadete populariseerimisele tegeles hoolega ka n-ö vastaspoolega (vt ptk 3.3.6).

Võrreldes naabermaade luterlike kirikutega on need vastasseisud ja teoloogilised erimeelsused olnud üldised sarnased, samas ei ole nende vastandumistega nii kaugele siiski mindud, et oleks põhjust kiriku lõhenemisest kõneleda. EELK juhtkond tunnustas mõlemat liikumist, sealjuures ise konkreetset poolt valimata.

3.3.5. Humanistliku ja traditsioonilise kristluse manifestid

Vastuolud enam-vähem samade leeride vahel vaibusid vahepeal paariks aastaks, kuid jätkusid mõned aastad hiljem uuesti avalike manifestide (vt Lisa 2 ja 3) kirjutamise ja allkirjade kogumisega – sel korral oli aga luterliku identiteedi asemel teemaks peamiselt moraal-eetilised väärtused ja üheks oluliseks tõukeks muuhulgas homoseksuaalsed suhted kirikus. 2011. a sügisel kerkisid kirikuringkondades taaskord teravalt esile erinevad teoloogilised seisukohad, kui EELK vaimulik Jaan Lahe sõnastas oma pöördumises EKN-le, kõigile kirikutele ja kogudustele manifesti humanistlikust kristlusest. Pöördumise alguses tundis ta muret kirikus esinevate arengute üle:

Eesti ühiskonda iseloomustab püüdlus suurema demokraatia, avatuse ja sallivuse suunas. Toetades seda püüdlust, jälgime murega, et samal ajal toimuvad mitmes kirikus arengud, mille tulemusena siivenevad autoritaarsus, suletus ja sallimatus. Kristlikku õpetust püütakse vastandada ühiskonna humanistlikele väärtustele. Me mõistame seda hirmu ja ebakindluse väljendusena ühiskonnas toimuvate muutuste ees. Oleme veendunud, et sellised hoiakud ei aita muuta ühiskonda paremaks ning pärsivad ka kirikute endi elu. (Humanistliku kristluse manifest, 18.09.2011)

Oluliste märksõnadena on manifestis esile toodud veel avatust, mitmekesisust, demokraatlikkust, inimese õigust ise otsustada ja vastutada ning kiriku valmisolekut ühiskonnaga dialoogi pidamiseks.

Manifestile oli võimalik anda veebikeskkonnas ühtlasi ka toetusallkirju (kogunes kokku 257, nende seas kolm EELK vaimulikku, kes avaldasid oma nime) ning kirjutada kommentaare. Mõni nädal hiljem kirjutas EELK vaimulik Kristjan Luhamets n-õ vastumanifesti traditsioonilise kristluse kaitseks (allkirju 596, neist EELK vaimulikke 38, kes avaldasid oma nime), kritiseerides teravalt eelnevat pöördumist. Avalduse alguses seisis:

Kurbusega tunnistame, et elame ajal, mil moes on muuta põhimõtteid iseendale sobivaks. Viimasel paaril aastakümnel on Eesti ühiskond nautinud südame-tunnistuse-, usu- ja mõttevabadust, mis on avanud tee usulisele mitmekesisusele. Rikkuse asemel võib see aga sama hästi tähendada ka mitut kesist. Kuuludes ühiskonnas vähemuse hulka, on kristlastel kiusatus elada topeltelu, mis väljendub silmakirjalikus püüdes ühendada usuline vagadus ilmalike himudega või olla samal ajal natuke kristlane ja natuke pagan ja võibolla natuke veel midagi. (Traditsioonilise kristluse manifest, 29.09.2011)

Ühtlasi tõi tekst esile, et kirik vajab selliseid muutusi, mis viivad lähemale Kristusele, oluline on patu tunnistamine, meelesparandus ja oma seisukohtadele kindlaks jäämine, et olla inimestele püsivaks toeks keset maailma ebakindlust ja muutusi.

Seejärel tekkis debatt kahe leeri poolehoidjate vahel, peamiselt sotsiaalmeedias ja interneti kommentaariumides. Teemakäsitus ületas ka peavoolu ajakirjanduse künnise, jõudes Delfi, Eesti Päevalehe ja Postimehe veergudele,

kus esitati nii pöördumiste tekstid kui ka mitmed kommentaarid nii tekstide autoritelt kui teistelt. Lisaks arvamusaluste kirjutamisele osalesid mõlema poole seisukohtade pooldajad (Arne Hiob ja Urmas Nõmmik) ka Eesti Rahvusringhäälingule kuuluva Raadio 2 raadiosaates „Poolt ja vastu“ (eetris 01.10.2011). Kuigi manifestide algatajateks olid EELK vaimulikud, oli sõnavõtjate ring kokkuvõttes palju laiem, kaasates peale Eesti kristlaskonna ka kogu avalikkust. Erinevalt luterlikust identiteedist kõnetas see teema tervet ühiskonda, nagu oli selle laiaast kajastamisest näha.¹⁰⁰ Sealjuures oli märgatav, et kiriku ringkondades kogus laiemat poolehoidu traditsioonilise kristluse manifest, kirikukaugem ühiskond toetas aga pigem humanistliku kristluse manifesti, tervitades selle üleskutset muuta kirikut rohkem demokraatlikumaks ja avatumaks ühiskondlikele arengutele. Taas tuli selgelt esile kristlaskonna enamuse seisukohtade vastandumine ilmalikule ühiskonnale, varasematel aastatel võis sellist teravamast vastandumist märgata peamiselt seoses religiooniõpetuse debattidega. Hoolimata kirikukaugest ja kristlusest võõrandunud ühiskonnast sai taas kinnitust tõdemus, et religiooni alased küsimused kõidavad inimeste meeli. Sealjuures ei arutletud niivõrd nende tekstide sisuliste punktide üle, kuivõrd pigem kirikute ja ühiskonna vahekorra üle laiemalt.

Milles seisnes nende manifestide sisuline vastuolu? Omavahel põrkusid erinevad, et mitte öelda lausa vastandlikud nägemused kristlusest ja kiriku rollist ühiskonnas, nii nagu on manifestides ka välja toodud: „Humanistlik kristlus vastandub sellistele kristluse vormidele, mis ei tunnista inimese õigust ise otsustada ja vastutada; mis nõuavad inimese pimedat allumist kiriklikele autoriteetidele; mis tahavad demokraatiat kirikus asendada autoritaarsusega. Peame kahetsusväärseks, et üks osa vaimulikke üritab selliseid ristiusukäsitlusi suruda peale kõigile kiriku liikmetele, püüdes hävitada arvamuste mitmekesisust kirikus. Taunime kirikus levivat vihakõnet ning selle põhjendamist ja õigustamist Piibliga“ (Humanistliku kristluse manifest, 18.09.2011).

Teisalt aga kõlas vastu: „Milliseid muutusi vajab kirik kaasajal? Kirik vajab selliseid muutusi, mis viivad meid lähemale Kristusele. Me oleme veendunud, et kirik suudab oma rolli tulemuslikult täita ainult siis, kui ta jääb Jeesuse õpetusse (Jh 15,4). Vastasel juhul õpetust moonutades pole kirikul üldse mingit mõtet. Kõik muutused ei ole head. Apostel Paulus ütleb: „Ja ärge muganduge praeguse ajaga, vaid muutuge meele uuendamise teel, et te katsuksite läbi, mis on Jumala tahtmine, mis on hea ja meelepärane ja täiuslik (Rm 12,2)“ (Traditsioonilise kristluse manifest, 29.09.2011).

Ühelt poolt torkab silma inimeste patuse ja Jeesus Kristuse armu rõhutamise, tema järgimine ja meeleparandus, Issanda ootus – olulise alusena tuuakse välja aegumatud kristluse põhiväärtused, millest tuleb kinni pidada ka muutuvatel

¹⁰⁰ Sealjuures pälvis meedias rohkem kajastust just esimesena ilmunud humanistliku kristluse manifest. Mõned pealkirjade näited Postimehes ilmunud arvamustest: „Jürgenstein: manifestis kirjeldatud suund võiks olla Eesti kirikutes palju nähtavam“ (20.09.2011); „Martin Vällik: avatusele kutsuv manifest kiriku sees on põnev areng“ (20.09.2011); „EELK: tõde näitab jumal, mitte hääletamine“ (20.09.2011); „Kalikova: toetan kiriku-uuendust geikristlaste kiusamise tõttu“ (20.09.2011).

aegadel. Teisalt aga rõhutatakse selle kõige kõrval just inimlikku aspekti – inimnäolisust, inimsõbralikkust, inimeste ja muutustega arvestamist. Traditsiooniliste väärtuste asemel tuuakse esile pigem ühiskonna arenguid. Neid kahte vastanduvat poolt on kiriku siseselt väga keeruline ühendada.

Nii nagu mõne aasta eest loodud MLÜ ja AUS, köitsid ka manifestid korraks väga palju tähelepanu, kuid pärast vaidluste käigus erinevate seisukohtadega n-ö rindejoone markeerimist, vaibus konkreetne teemakäsitus peagi. Siiski ilmnes nende arutelude käigus kristlaskonna polariseerumine esitatud teemades, samuti sai selgeks, et rohkem poolehoidu pälvis viimane, traditsiooniliseks peetav kristlus. Kindlasti andis see kirikutele julgust avalikult rohkem oma seisukohti esitada ja kaitsta, nagu võis näha juba mõni aasta hiljem seoses kooseluseaduse aruteludega.

EELK seisukohalt ja eriti just rahvakiriku kontseptsiooni valguses näitas see manifestide teema aga selgelt, et uuritava ajaperioodi lõpuks on toimunud eemaldumine ühiskonna avalikkuses esitatud ja levinud väärtushinnangutest. Kuigi ka suuremale ühiskondlikule avatusele suunatud humanistliku kristluse manifest esitati EELK vaimulike poolt, pälvis see kiriku ringkondades palju vähem poolehoidu.

3.3.6. Liberaalse ja konservatiivse suuna vastandumine

Üheks juba eelnevalt nimetatud oluliseks erimeelsuste tekitajaks vaimulike seas on olnud teoloogiline liberaalsus ja konservatiivsus. Sellel põhinevatest erimeelsustest on ka EK veergudel sageli sõna võetud, sellist käsitlust on võimaldanud kirikulehe neutraalsus. Selline erinevatest seisukohtadest lähtuv avalik arutlemine on positiivne, sest loob võimaluse dialoogiks. Mitmed EELK vaimulikud on kirjutanud kiriku ülesannetest ja olukorrast, muuhulgas ka liberaalse ja konservatiivse teoloogia võtmes, nt õpetajate Arne Hiobi ja Urmas Petti vastavad artiklid ja arutelud 2003. aastal, mis püüdsid neid erinevaid pooli määratleda ja ühendada, moodustasidki ühe sellise avaliku dialoogi. Hiob kirjutab, et nii konservatiivne kui liberaalne teoloogia on vajalikud ja täiendavad teineteist – kui kitsama ringi konservatiivne teoloogia säilitab kristlikku õpetust, siis liberaalne teoloogia suudab kõnetada laiemat ringi, olles märgipärane ja illustratiivne: „Olulisem on, kas suudame midagi öelda ja seletada, kui et kas oleme „dogmaatiliselt korrektsed“ jne“ (Hiob 2003: 6).

Urmas Petti nõustus Hiobi erinevate diferentside ja tasanditega kirikus, aga lisas omalt poolt, et sellised erisused nagu liidrid, ideoloogid, pühendunute tuumik ja vähemaktiivsed liikmed kuuluvad iga organisatsiooni juurde, kirikuliikmete puhul on aga keeruline kedagi pühendunuks või leigeks liigitada. Seetõttu nimetatakse koguduse tuumikuks ehk kitsaks ringiks neid, „kelle vagaduslaadi kuulub aktiivne tegutsemine kiriku juures ja kiriku ümber; leigeteks või passiivseteks aga neid, kes ühel või teisel põhjusel pole leidnud kontakti selle tuumiku või ka „vanade olijatega“, kel pole selleks aega või tahtmist, kellele see on võõras, kuna nende vagaduslaad on erinev“ (Petti 2003: 6).

Samas põhimõttelisus ühe või teise seisukoha kaitsmisel või nagu Hiobi sõnades klammerdumine mingitesse normidesse, mida peetakse ainuõigeks ja seetõttu sellega kaasnev teise poole halvustamine võib sellist edasiviivat dialoogi pärssida. Sellega on kaasnenud sageli fundamentalismi nimetamine, kuid see mõiste pole antud kategooriatega võrreldes üheselt mõistetav. See tähendab, et oma vaadetelt võib olla nii fundamentaalselt liberaalne kui ka fundamentaalselt konservatiivne. Enamasti seostatakse kristlikku fundamentalismi aga siiski konservatiivsete joontega, millega ta ajalooliselt ka enim seotud on (vt Riistan 2016: 183–190).

Eesti teoloogia kontekstis on vastandumist fundamentalistlikust vaatenurgast kõige rohkem kasutanud konservatiivne veebiportaal Meie Kirik. Seal võib tuua ühtlasi näiteid sellest, kuidas fundamentalismile on omistatud negatiivne tähendus: õp Veiko Vihuri, kes on olnud Meie Kiriku üheks toimetajaks ja konservatiivse ning kõrgkirikliku suuna esindajaks EELK-s, on leidnud, et sellele väljendile on halvustava tähenduse andnud just liberaalid: „Nimetus „fundamentalist“ on kiiresti muutumas universaalselt rakendatavaks halvustavaks väljendiks paanikasse sattunud liberaalide sõnavaras.“ Ja ta lisas:

Tasuks ka veidi mõelda selle üle, missuguses vaimulikus olukorras on kirik, kus tembeldatakse fundamentalistideks neid, kes tahavad kinni hoida kiriku ametlikust õpetuslikust platvormist ja sellest, mida nad ordinatsioonil ametivandes töötanud on. Kiriku ametlik ja traditsiooniline õpetus, mille alused on määratletud põhikirjas ja mida töötatakse järgida ametivandes, on tegelikus elus muudetud lihtsalt üheks „tõlgenduseks“ teiste seas või koguni „privaattõlgenduseks“. Või väidetakse, et Piiblit tõlgendab demokraatlikul hääletusel kehtestatud kirikuseadus! (Vihuri 2010)

Sarnaselt on Soome vaimulik ja teoloogiadoktor Anssi Simojoki, kes on Soome kirikust eraldunud konservatiivse osa esindaja, samas portaalis samuti toonud välja selle väljendi halvustava tähenduse:

Kas sa oled ilmeksimatu, kitsarinnaline, väiklane, kohut mõistev, moralistlik, diskrimineeriv padufundamentalist? Seega oled kristlane, kes tunneb oma Piiblit ja usub selles öeldut? Või oled avatud, vabameelne, salliv, sarnaselt enamusega individualistlikult mõtlej, oma õiges arvamuses vankumatult kindel ning sellepärast „valesid“ arvamusi nulltolereeriv postmodernne inimene? Teisisõnu, kas oled inimene, kes vaevu tunneb Piiblit ja mäletab valesi isegi seda, mida arvab end mäletavat? (Simojoki 2011)

Antud näidetes kasutatud sõnastusega on püütud lugejatele ilmekalt selgeks teha, et normaalseid ja tavapäraseid kristlikke vaateid ja tõekspidamisi püütakse halvustada ja maha teha, seostades neid fundamentalistliku kui millegi tagurlikuga. Ise peetakse kirjeldatud nähtusi aga tavapäraseks ja normaalseks, neid muuta soovivaid liberaale näidatakse aga fundamentalistlikult. Nendes käsitlustes on oluline ka vastandumise esiletoomine, on olemas õige ja vale käsitlus.

Meie Kirik on pakkunud veel näiteid vastandumisest liberaalsele teoloogiale just konservatiivide vaatenurgast. Teine Soome konservatiivne teoloog Juha Ahvio on oma artiklis kirjutanud vastavalt, et liberaalne teoloogia ja konservatiivne kristlus on sisuliselt kaks erinevat usundit:

Konservatiivne kristlus võib ilmned ja ilmnebki väga erinevates vormides, nagu näiteks evangelikaalse protestantismina, traditsionaalse roomakatoliiklusena ja ortodoksi kristlusena, säilitades samas oma tuuma ajaloolise kristlusena. Liberaalne teoloogia erineb aga radikaalselt neist kõigist. Konservatiivide ja liberaalide vaheline veelahe pole kuhugi kadunud. See ei saagi kaduda, kuna küsimus on selles, kes ja milline on Jumal, kes on inimene, mis on patt ja arm ning kas Jumal on andnud inimesele sõnalise ilmutuse või mitte. Nendele küsimustele antakse jätkuvalt radikaalselt erinevaid vastuseid. Liberaalide arvates tuleks kirikute usu ja teoloogia aluseks pidada ajas muutuvaid inimlikke norme, konservatiivide arvates peaks aluseks olema ajas muutumatu Jumala ilmutatud norm. Liberaalid kasutavad traditsioonilist teoloogilist keelt ja mõisteid, aga annavad neile täiesti uue sisu. Konservatiivid kasutavad traditsioonilist teoloogilist keelt ja mõisteid nende ajaloolises tähenduses ehk vastavalt klassikalises kristluses kasutatule. (Ahvio 2012)

Sellises vastandumise kontekstis on just Pühakirja tõlgendamine olnud üheks suurimaks vastuolusid ja erinevaid arvamusi esiletoovaks teemaks.¹⁰¹ Peapiiskop Pöder on Piibli tõlgendamisega seotud erimeelsusi käsitletud nt ühes oma kõnes Viljandis peetud piiblipäeval, tuues välja, et tänapäeva piiblihermeneutika liigub äärmusliku fundamentalismi ja liberalismi pingeväljas ning on oht tõlgendustega minna üle piiri:

Ühelt poolt on oht jääda mitte ainult „kaanani keele“, vaid ka ahta vaimu vangi. Teisalt varitseb kiusatus lugeda Piiblist sisse või sealt välja omi soove ning kuulutada kuulajate kõrvu mööda. See puudutab nii tõlke kui tõlgitsemise valdkonda. Igale põlvkonnale, aga võib-olla ka sotsiaalsele grupile ja subkultuurile, on vaja Piiblit uuesti tõlkida – olgu paberi peal või kuulutuses. Samas ei tohi kannatada tõetaotus, kirjapärarus, vox evangeli. Postmodernistlik käsitlus, mille järgi tõe objektiivne karakter on kadunud, sunnib järjest enam pidama tõe kasvulavaks sotsiaalset keskkonda ja kultuuri, mida mõistetakse esmajoones vaid kokkuleppe- lisena. Olen tänavu Läänest kuulnud mõttekäike, et sotsiaalkirik on see, mis kiidab heaks ja mahutab endasse kõik ühiskonnagrupid, sõltumata nende vaadetest, ja rahvakirik on see, mis vastab rahva ootustele. Vahe poliitilise ja teoloogilise korrektsuse vahel kaob. (Pöder, Piibli kohast kirikus ja ühiskonnas, 10.11.2006)

Konservatiivse kristliku vaate aluseks on niisiis Piibel n-ö suure tähega, milles kirja pandud sõna tõstetakse religioosseks autoriteediks. Luterluses toetavad sellist seisukohta ka Augsburgi usutunnistuskirjad, mistõttu peaks see olema üld-

¹⁰¹ Pühakirja tõlgendamise kujunemisest luterliku dogmaatika seisukohast vt **Hiob**, Arne. *Luterliku dogmaatika alused*. EELK UI, 2013, 70–100.

kehtiv kõigile luterlastele. EELK konservatiivsemat suunda esindavad vaimulikud eeskätt Vihuriga on selles osas ka üsna resoluutselt oma arvamust avaldanud:

Kahtlemata on ristiusu keskmeks rõõmusõnum Jeesusest Kristusest. Kuid seda sõnumit on võimalik õigesti mõista ainult Pühakirja kui terviku ja seda õigesti seletava õpetustraditsiooni valguses. Mitte asjata ei räägi luterlikud usutunnistuskirjad emfaatiliselt „õigest“ ja „puhtast“ õpetusest, lükates tagasi valetõlgendused. Kirik ja tema ametikandjad ning teoloogid ei ole kohtunikud Pühakirja üle, vaid vastupidi, Pühakiri on kohtunikuks Kiriku õpetuse ja praktika õigsuse üle. (Vihuri, Meie Kirik, 23.04.2010)

Liberaalid rõhutavad seevastu enam individuaalset usukogemust ja usutõlgendamist, mille hulka kuulub ka Piibli mõistmine. Taolist lähenemist on väljendanud oma kõnes EELK vaimulikele 2014. aastal vaimulike konverentsil LML-i peasekretär Martin Junge, kes tõi välja, et pühakiri on ise näide rikastavast mitmekesisusest, kus on esindatud erinevad kogukonnad, teoloogiad ja vaated, kes kõik soovivad sellegipoolest olla Jumalale ustavad. Pühakirja lugemisel on oluline püüda mõista selle tähendust ja selle käigus jätkata diskussiooni teiste kogukondadega, kes Piiblit loevad ja kelle vaatenurk võib erineda – kui avame enda jaoks erinevaid perspektiive, siis on meie usk Junge sõnul elav – küsiv, otsiv ja leidev.

Uurides kaasajal Piiblit kogu selle mitmekesisuses, erinevate meetodite, vaatenurkade ja lähenemisviiside mitmekesisuses, võime jätkuvalt saada ahhaa-elamuse osaliseks, nähes Jumala armu inimeses, kes istub meie vastas teisel pool lauda; kes asub „teises ringis“, maailma teises otsas. Näha Jumala armu kohalolu neis inimestes teispoole kõiki meie eriarvamusi ja erinevusi, kui me uurime Piiblit kogu tema mitmekesisuses. (Junge 2014: 4)

Vastandumise kontekstis püütakse niisiis rõhutada kiriku ametlikku õpetust ja kohustust seda järgida. Üheks selliseks vastandumise näiteks võib tuua veel ka õp Kristjan Luhametsa artikli EK-s, kus individualiseerumises ja individuaalses religioonis nähakse põhimõttelist ja ületamatut vastasseisu ja vastuhakku kristluses esinevale Jumala autoriteedile. Mõned iseloomulikud lõigud sellest artiklist:

Institutsionaalne religioon tähendab kuulumist kogudusse, st usukaaslastele, enda ära andmist Jumalale. Individuaalne religioon käitub vastupidi: Jumal kuulub mulle, mina valin Jumala ja vahetan ta välja, kui ei sobi mulle. Sobimatus põhjuseks võivad olla minu iseloom, meelelaad, kultuur, minu ootused Jumalale või mõne uskliku inimese eemaletõukav käitumine. Religiooni individualiseerumine on seega ilus nimi ülimalt isekuse kohta.

Individualiseerunud ühiskonnas ei saa kuidagi moes olla kellelegi kuulumine, enese ohverdamine või oma elu ära andmine Jumalale. Sest juba individualismi mõiste tähistab üksikisiku ja tema vabaduste esmatähtsust. Kuidas on see kohaldatav religioonile, on hea küsimus. (Luhamets 2016: 2)

Konservatiivsuse ja liberaalsuse vahetõttu antud juhtudel tähendab seda, et on omaks võetud kas üks või teine vastandlik seisukoht, mille alusel tõlgendatakse oma religiooni ja religioossust ning rajatakse oma religioosne maailmapilt. Kristlik õpetus võimaldab mõlemat, nii konservatiivset kui ka liberaalset maailmapilti ja vaadet, mistõttu on konflikti võimalus paratamatu, sest selle mitmekesisuse võimalusega ei ole lihtne leppida. Tänapäevased religioonimaastiku arengud, eelkõige religiooni individualiseerumise ja asenduskristluse näol, on soosinud valdavalt liberaalsetes ühiskondades enam liberaalsust ka religioossetes küsimustes – see on seadnud raskused kirikutele olukorraga kohanemisel, sest kirikud ei ole olnud valmis samal kombel muutuma.

Vastandumised on laiemalt olnud seotud ühiskonna arengutega kohanemise ja kiriku enda olukorra ja toimetulekuga, mis on toonud just 2000ndate keskpaigas esile konkreetsete teemad ja leerid. Liberaalsem suund on püüdnud säilitada rahvakirikule omast, kõiki inimesi arvestavat ja ühiskonna arenguid aktsepteerivat hoiakut ehk n-õ madala lävepakuga kirikut, nii nagu see on olnud juba EELK algaastatest peale – probleem on aga selles, et see ei ole toonud inimesi kirikusse ega usu juurde. Konservatiivne suund on püüdnud seevastu vastanduda kaasaja ühiskondlikele arengutele, rõhutades Pühakirja õpetust ja traditsioone ning koguduseliikmete kõrgemaid moraalseid väärtusi võrreldes teistega. Ka see ei ole toonud inimesi kirikusse, kuid on kinnitanud allesjäänute usku rohkem ja on seetõttu vaimulikele olnud atraktiivsem. 2010ndatel on selles osas lisandunud huvitav nüanss – ka ühiskonnas on paljud asunud väärtusküsimustes konservatiivsete hoiakute toetamise poole ja on leidnud nõnda ühise keele kirikute konservatiivsema suunaga (nt EEU 2015 moraaliküsimused, EKN-i seisukohavõetud jm). See on avanud kirikutele hea võimaluse inimesi kõnetada.

Ka eelnevates peatükkides esitatud vastandumiste näiteid erinevates teoloogilistes küsimustes ja valdkondades on olnud võimalik liberaalsuse ja konservatiivsuse võtmes käsitleda. Sealjuures on nendes vastandumistes ühe peamise argumendina kasutatud just Piiblit, millele tuginedes on mõlemad pooled endale sobivaid argumente leidnud.

Teoloogilise liberaalsuse ja konservatiivsuse vastandumise teema on EELK-s eriti tugevalt esile kerkinud just peale Augsburgi Usutunnistuse Seltsi loomist 2006. aastal. Kui 1990ndatel arutati teoloogilisi küsimusi selles kontekstis võrdlemisi vähe, siis 2000ndatest peale on see muutunud valdavaks. Sealjuures on sarnased arengud toimunud ka teistes Euroopa kirikutes, nii et EELK ei eristu siin selles osas oma naabritest.

3.4. Kokkuvõte

Erinevused ja vastandumised EELK-s on tingitud mitmetest kiriku olukorda ja toimetulekut raskendavatest asjaoludest: alates ajalooliselt kujunenud erinevatest vagaduslaadidest ja Nõukogude perioodist tingitud võõrandumisest ja järjepidevate katkemistest kuni majanduslikult keerulise olukorra ja tänapäeva religioonimaastiku ja inimeste religioossuse väljendusvormide muutumiseni. Viimastel

aastakümnetel on olulise vastandumise põhjusena lisandunud liberaalsete ja konservatiivsete vaadete vahekord moraal-eetilistes küsimustes ja väärtustes. Millest siis sellised erinevused ja iseärasused täpsemalt on tingitud ja kuidas nad on väljendunud? Erinevused vagaduslaadides võivad olla tekkinud mitmel põhjusel.

Esmalt, üheks võimaluseks on ajaloolis-geograafilised olud – Eesti kontekstis saab eristada omavahel Põhja- ja Lõuna-Eestit, esimesel piirkonnal on Nõukogude ajast saadik tugev Soome kiriku mõju, viimane aga kui ajalooline Liivimaa, mis on sajandeid olnud teistsuguse kirikliku juhtimise all. Samuti on olemas eraldiseisvateks piirkondadeks Eestimaa saared ja Ida-Eesti alad – ühel juhul on oluliseks mõjutajaks rannarootsi kultuur ja pärand ning 19. sajandi lõpu äratusliikumised, teisel juhul aga suurem venekeelne elanikkond ja seeläbi õigeusu kirikute ja vanausuliste mõju. Kindlasti on väga tugeva jälje vagaduslaadide kujunemisele jätnud siinkohal nii vennastekoguduste liikumine kui usuvahetusliikumine 19. sajandil mitmes Eesti piirkonnas. Selliste suundade täpsem geograafiline määratlemine on keeruline, sest enamasti pole need kunagi päris homogeensed piirkonnad, vaid võivad ühes paigas esindada segunenult nii ühte, teist kui kolmandat. Samuti sõltuvad erinevused ja erimeelsused paljuski kohapealse vaimuliku teoloogilistest eelistustest.

Teiseks põhjuseks võibki välja tuua vaimulike suuremat huvi erinevate konfessioonide vastu ja nende mõju. Sellegi põhjused võivad olla väga erinevad, on aga sageli seotud vaimuliku isikuga – tema vaimuliku kujunemise, hariduse, huvide ja isikuomadustega. Peamiseks näiteks on siinkohal krüptokatoliiklus, mis on väljendunud katoliiklike liturgiliste elementide kasutamises ja teoloogiliste tõekspidamiste esitamises. Sellised teistele konfessioonidele või kindlatele traditsioonidele tuginevad erinevad vagaduslaadid on vaimulikkonna seas toonud esile teravaid vastandumisi seoses luterliku identiteedi, kiriku korralduse ja koha üle ühiskonnas arutlemisega. See on leidnud väljenduse nt Martin Lutheri Ühingu ja Augsburgi Usutunnistuse Seltsi loomistes vastavalt 2005. ja 2006. aastal ja mõned aastad hiljem 2011. aastal vastandlike manifestide kirjutamises ja allkirjade kogumises. Nende vahendusel on erinevad leerid sõnastanud oma vaateid ja seisukohti ning neid avalikkusega jaganud. Samas ei jagunenud need leerid siinkohal kindlasti üksnes sellel alusel, millist teoloogilist eelistust või mõttelaadi vaimulik omas, vaid oli seotud mõne konkreetsema küsimuse või seisukohaga, nt liturgiakord. Torkab silma, et peamised vaidlused ja vastandumised taandusid ikka ja jälle üksikutele konkreetsetele ja aktiivsetele vaimulikele, kellel siis on olnud oma vastav toetajaskond ja nende eestvedamisel ka vastavad häälekandjad, mis nimetatud vastandumisi on avalikkuses võimendanud (eelkõige internetiportaali Meie Kirik ja Kirik & Teoloogia). Ühtlasi on need vaimulikud olnud tegevad ka erinevate kiriklike valdkondade uuendamise ja arendamisega (nt põhikirjakomisjon, liturgiakomisjon, halduskomisjon).

Kolmandaks võimaluseks, kuidas vaimulike teoloogilisi hoiakuid määratleda ja mis vastandumiste raames kõige enam esile kerkivad, on teoloogiline liberaalsus ja konservatiivsus. Seda valdkonda on kõige keerulisem käsitleda, sest esiteks, nii nagu teistegi määratluste puhul, ei ole siin piirid sugugi ühesed, ning

teiseks lisandub käsitletavate teemade suur laetus või pinge. Eesti kontekstis on need mõisted tänapäeval olnud pigem seotud laiemalt ühiskondlike ja poliitiliste debattide ja teemadega, sealjuures kasutati neid pealiskaudselt, sageli halvustavalt ja sildistavalt. Lisaks on selge, et need kategooriad markeerisid siiski teatud vastandlikke äärmusi, mille esindajad moodustasid kogu kiriku tervikuga võrreldes vaid väikese osa. Pealegi tuleb arvestada, et avalikkusel on ajakirjanduse näol olnud kombeks neid äärmusi võimendada ja sel viisil tülüküsimusi hoopis suuremaks ajades. Kuid nende kategooriate abil on siiski võimalik markeerida piirid, mille raames kõik arengud ja vaidlused toimuda saavad.

Liberaalsuse ja konservatiivsuse vahekorda saab käsitleda ka laiemalt, need mõisted aitavad iseloomustada Euroopa kirikute omavahelisi vahekordi ja suhteid, nt liberaalsete Skandinaavia ja Saksamaa kirikute vastandumine konservatiivsetele Ida-Euroopa kirikutele. See kategooria annab laiema võrdlusemomenti mujal Euroopa religioonimaastikul toimuvaga, sest sarnased võrdlused ja teemad on paralleelselt teistelgi kirikutel, nagu nt naisteordinatsioon ja samasooliste paaride kooselu.

Kirikusiseselt ja teoloogiliselt on EELK vaimulike seas aastaks 2015 asunud domineerima konservatiivne hoiak. Liberaalid seevastu olid vähemuses, liberaalset suunda on esindanud peamiselt ülikooli teoloogid ja üksikud vaimulikud, kes liberaalidena ennast ise pigem ei määratlenud. Konservatiivid kasutasid väljendit „konservatiivne“ sageli aga ka enesemääratlusena, ehkki nad ei ole igas küsimuses alati ühel seisukohal olnud. Nende omavaheline läbisaamine teistes teoloogilistes küsimustes võis olla väga terav. Nt liturgiline uuendus, uus liturgiakord ja sellega osaliselt seonduv kõrgkiriklikkuse küsimus uute nimetuste, nt kirikuõpetaja asemel preestri nimetuse kasutamise, armulauakombestik jm näol olid teemad, mille kohta käivad arvamused ja vastandumised tõid välja erinevusi nii liberaalsemate kui ka konservatiivsemate vaimulike endi seas.

Nõnda on see vaimulike konservatiivseks ja liberaalseks jaotamine siiski tinglik, sest need ei moodustanud päris üheselt mõistetavaid grupe, vaid võisid erinevaid asju oluliseks pidada ja üksnes mõnedes küsimustes ühel meelel olla – nt oldi küll lahkavamusel liturgia osas, aga sarnase meelsusega moraal-eetilistes küsimustes. Või veelgi enam, mõni vaimulik võis saada eeskuju korraka nii Missouri sinodist, mis on oma kirikutüübilt konfessionalistlik ja madalkiriklik, kui ka roomakatoliiklusest – need on ühest küljest küll teineteisele vastandlikud oma teoloogialt, aga samas mingites küsimustes ühel meelel, omades sarnaseid fundamentaalseid vaateid ja hoiakuid. Ka konservatiivsuse ja kõrgkiriklikkuse seos ei ole seega enesestmõistetav.

Peatükis esitatud vastandumiste näited on omavahel seotud mitmel moel, üheks peamiseks ühendajaks on aga teoloogiliselt liberaalsemad või konservatiivsemad vaated. Käsitletud on konkreetselt viit valdkonda, mis on erinevates allikates ja vastandumise kontekstis kõige enam esile kerkinud. Naisteordineerimise pooldamine, samasooliste paaride kooselu pooldamine, pühakirja tõlgendamisel selle ajaloolise arengu, erinevuste ja vastuoludega arvestamine ning humanistlike väärtuste oluliseks pidamine on tunnused, mis viitavad liberaalsusele ja liberaalsele suunale teoloogilistes vaadetes. Samas on nimetatud teemad erineva

kaaluga – kui naiste ordineerimine on laialt aktsepteeritud kiriklik praktika olnud juba pikemat aega ning seda ei poolda (vähemalt avalikult) mõned üksikud vaimulikud, siis samasooliste paaride kooselu suhtes on vastupidi, valdavalt on valitsenud negatiivne hoiak, vaid mõned üksikud on julgenud teistsugust arvamust väljendada.

EELK juhtkond eesotsas peapiiskoppidega on võtnud endale ülesandeks hoida just vaba rahvakiriku mudelile kohast joont – nimelt säilitada ühtsust paljususes, hoolimata kõikidest nendest erinevustest, mis on tingitud nii vaimulikkonna vagaduslaadist kui ka piirkondlikest eripäradest. Vaba rahvakiriku mudeli puhul on erinevate suundade esindajad siiski üldiselt tõdenud, et see ei ole toimunud enam selliselt nagu peaks – kiriku liikmeskond ei hõlma kogu rahvast. Nõnda oma kohta otsides on muuhulgas püütud ümber mõtestada kiriku kontseptsiooni, mis sobiks ühiskonna religioossuse või siis vähemalt vastava teoloogilise suuna ettekujutusega kirikust.

Traditsiooniline rahvakiriku kontseptsioon ei ole rakendunud tänapäeva Eesti ühiskonnas, mis on Nõukogude perioodi ja üleüldise sekulariseerumise mõjul kaugenenud institutsionaliseeritud religioonist. Samuti on Nõukogude periood mõjutanud ka kirikut ennast, senine vaimulik järjepidevus on olnud katkendlik, nii et uus vaimulike põlvkond on asunud luterlikku identiteeti uuesti mõtestama. Oma osa uute lahenduste otsimisel on olnud ka kiriku kehval majanduslikul olukorral. Seetõttu on tekkinud vajadus kiriku ülesanded ja roll üle vaadata ning kohandada vastavalt olukorrale ja võimalustele. Selle arutelu käigus on ühe võimalusena esile kerkinud nt misjonikiriku mõiste ja misjoniteoloogiaga seonduv, samas ei ole siiski veel soovitud loobuda rahvakiriku nimetuse kasutamisest.

Kuhu on selliste vastandumiste käigus jõutud? Milline areng on toimunud aastaks 2015?

Alates 2000ndatest on tänu kiriku juhtkonna soosingule üldkiriklikult kõige enam esile kerkinud suund teoloogilisele konservatiivsusele, kiriku juhtimise tsentraliseerumises ja liturgia korra uuendamises on aga väljendunud eelkõige kõrgkirikliku teoloogia pooldamine.

IV EELK TEOLOOGILISE HOIAKU MUUTUMINE: NÄITED

4.1. Liturgiline uuendus

4.1.1. Ülevaade liturgilise uuenduse protsessist

Liturgia on kiriku jumalateenistusliku ühtsuse esmane näitaja. Ühesugune jumalateenistuse kord igal pühapäeval igas kirikus üle terve maa näitab kiriku terviklikkust ja üksmeelt. Seda on väljendanud Urmas Petti teoloogiatudengina juba 1994. aastal: „EELK kogudused moodustavad ühe kiriku. See ühtsus on tagatud ühise õpetusliku aluse, episkopaadi ning kirikuvalitsusega, kuid nii välise kui ka sisulise ühtsuse demonstreerimiseks pole tõesti midagi paremat välja pakkuda kui ühtne jumalateenistuse kord. Samuti väljendab see meie seotust kristliku kiriku ajalooga“ (Petti 1994: 4).

Seega on liturgiaga seoses tehtud muudatustel suur kaal, mis lisaks kiriku ühtsusele mõjutab otseselt ka kirikuelu tulevikku, sest „jumalateenistused ja kiriklikud talitused on kiriku olemuse väljendajaks ja nähtavaks palgeks“ (Puidet 2007: 5), nagu seda on sõnastanud peapiiskop Andres Põder liturgilisest reformist kõneledes Eesti Kiriku konverentsil Tartus 8. septembril 2007. aastal.

Kavatus kiriku liturgilist korda uuendada tekkis juba 1920ndatel, kui 1922. aastal moodustati liturgiline komisjon, mis seadis eesmärgiks uuendada 1902. aastast kehtivat jumalateenistuse korda. Järgnevatel aastakümnetel andis komisjon välja proovivihikuid ja 1936. aastal piiskop Rahamägi juhtimisel jumalateenistuse põhikorra prooviväljaande (Kaaskiri 2007: 1 ja 4), kuid seoses ajaloo keerdkäikudega ei olnud võimalik neid ametlikult rakendada. Nii nagu kogu kirikus tol perioodil, oli ka liturgiaküsimustes erinevatel teoloogilistel vooludel oma nägemus ning komisjoni töö käis nende erimeelsuste lepitamises, aga ka uuemate liturgia arengute ja seniste traditsioonide vahel kompromisside leidmises (Petkūnas 2013: 586j; 592jj).

Nõukogude perioodil jäi liturgia-alane tegevus soiku, piirduti üksnes keelise korrigeerimisega 1970ndatel (Puumets-Sõber 2017: 30jj). Taas hakati aktiivsemalt selles suunas tööd tegema 1980ndate lõpus. See protsess on aga esile toonud mitmeid erinevaid teoloogilisi suundi ja seisukohti. Liturgiateemalised vaidlused ja arutelud tekkisid juba uue laulu- ja palveraamatu (KLPR) väljaandmisel¹⁰² seoses selle lõppu lisatud jumalateenistuse korruga. Erimeelsused tekkisid toorkord eelkõige Välis-Eesti kirikuga (EELK lauluraamatukomisjon loodi aastal 1976, E.E.L.K. komisjon 1981, 11. oktoobril 1986 otsustati need komisjonid liita). Sellest lauluraamatu koostamise protsessist on kirjutanud õp Joel Luhamets, kes, ise osaledes komisjoni töös, on tutvustanud töö käigus esinenud erinevaid seisukohti: „Arutati lauluraamatukomisjoni ettepanekut kutsuda kogudust jumalateenistuse käigus kaasa lugema patutunnistust, usutunnistust ja „Meie Isa“

¹⁰² Vt lauluraamatu koostamise põhimõtete, valitud laulude jm kohta lähemalt kogumikust *Kelle laule me laulame? Hümnoloogiline kogumik. Kiriku Laulu- ja Palveraamatu 10. aastapäeva tähistamiseks*. Toim. Tiiu Pikkur, Ene Salumäe, Ivar-Jaak Salumäe, Toomas Siitan. Tallinn, EELK Konsistoorium, 2001.

palvet. Et üldine suund on koguduse suuremale osalemisele, siis peeti seda vajalikuks. Välis-Eesti kirik tõstas alba kasutamise küsimuse. Kirikukogu otsusega on see Kodu-Eestis lubatud. Välis-Eesti kirik on hoidunud, soovides mitte kaotada Eesti kiriku tõelist nägu. Muutused Kodu-Eesti kirikus seavad teatud uude olukorda ka Välis-Eesti kiriku. Ilmne koostöövalmidus annab lootust kõikide tõkete ületamiseks“ (Luhamets 1990: 8).

Vaatamata mitmetele erimeelsustele õnnestus KLPR-i väljaandmine sellegipoolest, see võeti nii kodu- kui välis-Eesti koguduste poolt kiiresti omaks ja laialdaselt kasutusele (Tiitus 2008: 23), lisaks lauludele ka palveraamatu osa. Järgmisena alustati juba liturgia uuendamise kavandamist, kui 1991. a EELK Kirikukogu moodustas liturgilise komisjoni.¹⁰³

Õpetaja Peeter Paenurm, liturgilise komisjoni sekretär, on kirjutanud komisjoni töö algusaegadest, selle kokkulepetest ja põhimõtetest – komisjoni tegevust nähti laiemana kui ainult uue käsiraamatu koostamine, jumalateenistuse osas nähti võimalusena juurde koostada abimaterjale, mida saaks olemasoleva Agenda juures kasutada, komisjoni töövormina peeti kõige paremaks ühiskoosolekuid, sest lauluraamatukomisjoni töös oli selline ühisarutelu olnud tulemusrikas ja samade põhimõtetega sooviti ka Agenda teemadel jätkata (Paenurm 2005: 40j). Samuti seadis oma tingimused majanduslik olukord: tööle ei olnud võimalik palgata täiskohaga spetsialisti ega sooritada põhjalikku liturgia-alast uurimistööd, mistõttu tuli rohkem toetuda naaberkirikute tööle (*Ibid.* 43).

Kuna äsja valminud KLPR sisaldas jumalateenistuse korda, alustati esmalt uute talituskordade väljatöötamisega, mille järele oli suurem vajadus (*Ibid.* 40j). Paenurme sõnul „oli kiireid asju, mida pidi ruttu lahendama. Näiteks ootasid vaimulikud pikisilmi ametirietuse seaduse täiendamist. Vaimulikke kutsuti sageli pühitsema mälestuskive, ausambaid ja lippe, kuid Agendas puudusid selle kohta igasugused juhised. Komisjon alustas n-ö tule kustutamisega“ (*Ibid.* 44j). Siia hulka kuulus ka Agendade faksiimiletrükk 1995. aastal, et leevendada Agendade nappust uute tööle tulnud vaimulike seas (*Ibid.* 46).

Lisaks nimetatule tegeles komisjon aga veel mitmete teemadega, mis olid üldkiriklikult olulised: EELK ametirietuse seadlus, mis lubas senise talaari kõrval ametlikult kasutusele võtta alba; diakoni ja õpetaja ordinatsiooni ja ülesannete täpsustamine; kirikukalendri väljaandmine ja sellega seoses palvapäevade tähistamine ja karjasekirjadega seonduv (vt ptk 4.4.4), Porvoo osaduskonnaga liitumine (vt ptk 4.3.1). Peale selle tehti tähelepanekuid ja esildisi nt konsistooriumi maja kabelis puuduvate piiblite ja lauluraamatute ja EELK kirikute välise seisukorra kohta, soovitustega nii kirikuhooneid kui ka kirikuaedu paremini hooldada.¹⁰⁴

¹⁰³ Koosseisus praost Tiit Salumäe (komisjoni esimees), Peeter Paenurm (sekretär), Andres Pöder, Harri Rein, Ivar-Jaak Salumäe, Andres Mäevere ja Üllar Kask, hiljem toimus mitmeid muudatusi.

¹⁰⁴ EELKKA, Kirjavahetus EELK Liturgilise komisjoniga. Toimik 3–4. 12.02.1996–18.06.2007 ja EELKKA, Liturgilise komisjoni materjalid. 17.01.1992–22.11.1995.

Muuhulgas korraldas EELK liturgiline komisjon vastavaid liturgiaseminare vaimulikele, kus räägiti nt talaari ja lõkmete kandmisest ja tähendusest, erinevatest talaari lõigetest. Seda seminari korraldanud liturgilise komisjoni liige õpetaja Gustav Piir tõi EK-le antud ülevaates välja, et seminaride käigus ilmnisid Lõuna- ja Põhja-Eestis liturgilistes küsimustes erisugused probleemid, nt ilmikute rakendamisel armulaua jagamise juures. Samuti palus ta, et vaimulikud otsiksid välja vanemate, eestipäraste liturgiliste riietusesemete mustreid, sest uued stoolad olid enamasti Leedu päritolu ja kandsid Leedu rahvusmustreid (Järv 1993a: 4).

Erinevate talituskordade, liturgiliste abivahendite ja kõige muu väljatöötamisel jõuti tasapisi ka uue liturgiakorra kavandamiseni, sõnastades esmalt põhimõtted, mida järgida. Liturgiakomisjoni pika töö tulemusel, siia alla kuulus nt kümnes koguduses uuenduste katsetamine, koolitusseminaride korraldamine, eelnõude koostamine jm (Kaaskiri 2007: 6j), jõuti uue liturgilise korra väljatöötamiseni 2007. aastal, sellele järgnesid muudatuste ja paranduste ettepanekud teiste vaimulike poolt.

Õpetaja Kaido Soom, samuti liturgilise komisjoni liige, on tutvustanud kogu uue käsiraamatu valmimise kulgu kokkuvõtvalt: „EELK liturgiakomisjon loodi 1991. aastal, 18 aasta jooksul on selles töötanud kokku 17 inimest, peetud on 112 koosolekut. Uue käsiraamatu koostamisele pandi punkt 2007. aastal, see saadeti vaimulike konverentsile tutvumiseks, tehti täiendus- ja parandusettepanekuid. Piiskoplik nõukogu võttis eelnõu vastu samal aastal. 2008. aastal sai käsiraamat vaimulike konverentsil üle poole vaimulike toetuse. 19. veebruaril 2008 kehtestas piiskoplik nõukogu EELK jaoks nii vana agenda kui ka uue kirikukäsiraamatu. See otsus võimaldab „Jumalateenistuste käsiraamatu“ ja „Talituste käsiraamatu“ ametlikult kasutusele võtta“ (Soom 2009: 1).

Liturgiauued ei ole olnud üksnes EELK teema, sellega on tegelenud ka kõik teised luterlikud kirikud, see on ajas kulgev pidev protsess. Põhjaliku ülevaate Venemaa ja Baltimaade luterlike kirikute, sh EELK liturgia ajaloost ja arengust on esitanud Leedu kirikuloolane Darius Petkūnas.¹⁰⁵ Nt Läti kiriku puhul on ta toonud välja, et ka seal ei ole liturgia osas ühist keelt leitud peale Nõukogude perioodi lõppu. Koguduseti on jumalateenistuse korra kasutusel olnud niivõrd erinevaid alternatiivseid variatsioone, et üldkiriklikult on ühtse jumalateenistuse korra kehtestamine sisuliselt võimatu. Selle asemel on 1990ndatel välja töötatud mitmeid erinevaid ühtlustavaid variante, 2003. aastal avaldati agenda kahe erineva jumalateenistuse korraga. Sealjuures on tema sõnul tähelepanuväärne, et erinevate teoloogiliste ja liturgiliste vaadetega osapooled on jätkuvalt olnud valmis omavahel koostööd tegema (Petkūnas 2013: 621–624).

Ka Leedu luteri kirikus on olnud vaja tegeleda alates 1990ndatest liturgia ühtlustamisega, hoolimata kiriku väiksusest olid sealgi piirkondlikud erinevused. 1997. aastal moodustati liturgiakomisjon, mis töötas välja ühtse korra kirikule, 2007. aastal seda uuendati ja samuti otsustati, et ametlikuks riietuseks on alba, aga kui keegi soovib kasutada talaari, on seegi lubatud (*Ibid.* 634; 638j). Soome kirikus langes aga liturgiauuedustega tegelemise raskuspunkt 1970–

¹⁰⁵ EELK kohta loe Petkūnas 2013: 584–607.

80ndatesse aastatesse, pikaajalise töö tulemusel on uued jumalateenistuse ja talituste käsiraamatud ilmunud aga alles 2000ndate algul (Kotila 2007: 118j). Nõnda on see ajas kulgev pidev protsess ühtlasi väga aeganõudev, liturgilisi uuendusi ei saa kiirustades teha, nagu on näidanud naaberkirikute kogemused.

EELK liturgiline uuendus Kirikukäsiraamatu valmimise näol on olnud üks olulisemaid nähtavaid uuendusi, mida on kogu vaadeldava perioodi jooksul kirikus pikalt arutatud ning mille üle on ka palju vaieldud. Uue liturgilise korra vastuvõtmine pole siiski olnud nii sujuv kui lauluraamatu puhul 1990ndate algul. Hoolimata pingutustest kõiki osapooli ja arvamusi ära kuulata, ei kulgenud see töö ilma vastuolude ning vastuseisudeta, mis avaldus ka vaimulike konverentsil, kus hääletati käsiraamatu vastuvõtmise poolt – uus käsiraamat sai kehtestamiseks vajaliku 75% vaimulike häälte asemel vaid 57%, mistõttu otsustas piiskoplik nõukogu lubada kasutada mõlemat (Soom 2009: 1). Sealjuures on tähelepanuväärne uuendatud liturgiakorrale vastuseisvate vaimulike suur hulk, pöördumisele vana Agenda kaitseks kirjutas alla nt 61 vaimulikku ja 53 kirikumuusikut (Ehasalu 2007: 4). Milles aga siis need erinevused seisnevad, mis nii suurt vastuolu on põhjustanud?

4.1.2. Teoloogilise lähtepunkti muutused

Üldkord ja ülesehitus on mõlemal käsiraamatul üldiselt sarnane,¹⁰⁶ erineb vaid elementide osakaal ja paiknemine. Olulisem erinevus on aga üldprintsipiis – Agenda on 19. sajandile iseloomulikult tugevalt konfessionalistlik, KKR aga jällegi 21. sajandile kohaselt oikumeeniliselt avatud (Petkūnas 2013: 605), võimaldades lähenemist nii metodistidele, anglikaanidele, aga ka roomakatoliiklastele – eriti just viimane asjaolu ei meeldinud sugugi mitte kõigile.

KKR väljakutseks on olnud kombineerida konfessionalistlikud eripärad tänapäeva oikumeeniliste aspektidega, võttes arvesse ka naaberkirikute liturgilisi uuendusi ja üldiseid arenguid,¹⁰⁷ samuti komisjoniliikmete erinevaid vaateid ja muud. Seda viimast on selgitanud õp Kaido Soom Eesti Kiriku ja teised EELK liturgiakomisjoni esindajad Meie Kiriku vahendusel: „Käsiraamat on sündinud erineva vagaduslaadiga vaimulikest koosneva liturgiakomisjoni pikaajase töö tulemusel ning sisaldab ilmselt ka igäihe panust sellesse töösse. Käsiraamatu sünni on mõjutanud ka naaberkirikud Soomes, Rootsis, Saksamaal ja Inglismaal.

¹⁰⁶ Mõlemad käsiraamatud esitavad ühtemoodi jumalateenistuse ülesehitust ja -korda, tuues välja vajalikke tekste, kirjakohti ja palveid, mis kuuluvad kirikuaasta ja erinevate pühade ning teenistuse vormide juurde, erinevad on need raamatud aga esmalt muidugi oma välimusest ja formaadilt, eelkõige aga mahult: Agenda koosneb 310 leheküljest, KKR 702 leheküljest. Sealjuures on Agendas sellesse mahtu lisatud veel ka kiriklike talituste juhised, KKR-s on need eraldi väljaannetena: lisaks Jumalateenistuste käsiraamatule kuuluvad tervesse KKR komplekti veel Talituste käsiraamat (222 lk, 2009), Lugemiste raamat (575 lk, 2010), Pühitsemiste ja õnnistamiste käsiraamat (175 lk, 2010), lisaks veel vihikud palvete jms-ga, mis suurendavad kogumahtu veelgi.

¹⁰⁷ Liturgiauuendusest 20. sajandil ja sh käesolevast reformist on kirjutanud õp Marko Tiitus (Tiitus 2015: 51–69), liturgiauuendusliikumise kohta 20. sajandil vt ka **Kotila**, Heikki. Liturgiateoloogia ja liturgiauuendus. – *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 1/2007 (56), 118–131.

Kasutatud on nende jumalateenistusuuenduse materjale. Seega on Agenda uusi liturgilisi tendentse järgiv“ (Soom 2009: 1), „uus käsiraamat ühendab meid nähtavamalt soome, rootsi, saksa, läti ja ameerika luterlaste ning anglikaanide jumalateenistuseluga. Oleme võinud palju õppida ka katoliku liturgiareformist. Komisjon on töötanud arvestades meie kiriku traditsioone ja võimalusi ning samas olles ka avatud oikumeenilisele arengule. Valminud Kirikukäsiraamatut võib seega nimetada erinevate traditsioonide ja ootuste ühiseks kokkuleppeks ja kompromissiks“ (EELK Liturgiakomisjon 2009).

Uus KKR ei püüdnud niisiis erinevalt vanast Agendast olla kiriku identiteedi aluseks, vaid pakkus erinevaid võimalusi, sealjuures oli üheks uuenduste märksõnaks ka kõrgkiriklikkus. Jumalateenistuse korra kontekstis ei ole see mõiste uus, juba Johan Kõpp kasutas seda 1927. aastal jumalateenistuse uuendamise vajalikkusest kõneldes (Kõpp 2009: 55–59)¹⁰⁸ ning taas sai see aktuaalseks uue korra väljatöötamisel, sealjuures on mitmed Kõpu esitatud kõrgkiriklikkuse näited ka kasutusele võetud. Selle kohaselt seisnes peamine teoloogiline rõhuasetuse muutus armulaua sakramendi ja selle pühitsemise olulisemaks muutmises jutluse kõrval, nihkudes nõnda pigem teenistuse keskmeks ja kõrgpunktiks. Kui varem jagati armulauda vähem, nt kord kuus või suurte pühade ajal, sealjuures oli Suure Reede jumalateenistus traditsiooniliselt aasta tähtsaim armulauateenistus (Põder 2018: 42j), ning selle olulisust rõhutas oma nime eelnev kirja panemine (Puumets-Sõber 2017: 33j, Paul 2003: 239), siis nüüd on jagatud armulauda suuremates kogudustes igal nädalal ilma eraldi registreerimiseta. Ühtlasi on armulauatalitus muudetud põhjalikumaks, taastatud on selle vanakiriklik kuju (Tiitus 2015: 67). Armulaua tähtsuse tõstmisega seoses on palju arutatud ka lastele armulaua jagamise õiguse üle, uue korra ja kirikuseadustiku järgi on see nüüdsest lubatud, ehkki jätkuvalt on selles osas erinevaid seisukohti ja praktikaid (Vilumaa 2022).

Nõnda on kogu seda uuendamise protsessi saatnud üsna suur vastuseis – alates arvamustest, et koguduseliikmed on vanaga harjunud, ei ole juba oma loomupoolest eriti uuendusmeelsed ega suuda uut korda ära õppida (õp Ivar-Jaak Salumäe kommentaar, Soom 2009: 1), kuni arvamusteni, et need uuendused on ebaluterlikud ja neis on õpetuslikke küsitavusi. Õp Vallo Ehasalu on kahte liturgia-korda võrreldes leidnud, et uus kord toetus liiga palju anglikaani ja katoliku traditsioonidele: „Jumalateenistuse üleskirjutatud osad on tehtud pikemaks. Need sisaldavad teoloogiat, mis on mõistetavad üksnes katoliikluse kontekstis. Jutlusele jääb vähem ruumi. Muusika on muutunud keerulisemaks.“ Ehasalu sidus selle uuendatud liturgia 20. sajandi protestantlike kirikute identiteediotsingute ja anglikaani kirikuga, mis on liturgiauuendustes küll esikohal, kuid oma teoloogilistelt alustel toetub liigselt katoliku teoloogiale ja selle jumalateenistuse jäljendamisele. Luterlusel on seevastu tema meelest säilinud tugev teoloogia alus ja „luterlik liturgia, nagu see on kirjutatud agendas, on sisult vanakirikliku-reformatoorse päritoluga, pärit konkreetsetel kujul 19. sajandi alguse luterlikku

¹⁰⁸ Vt Kõpp, Johan. Jumalateenistuse korra uuendamise küsimusi (1927). – *Vaimu valgusel*. Koostaja Andres Andresen. Tartu, Ilmamaa, 2009, 53–79.

rõhutavast teoloogiast. See on lakooniline, tuues ära olulisima ja jättes ruumi vabaks sõnakuulutuseks“ (Ehasalu 2007: 4).

Uuendusi seostati veel liigselt kõrgkiriklikkuse ja katoliiklusele lähenemisega või peeti liiga lihtsustavaks ja labaseks – liiga palju halleluujat ja ülistust ehk elamuse otsimist, nagu on Ehasalu irooniliselt nimetanud ühes teises intervjuus EK-le 8 aastat pärast oma eelpool tsiteeritud artiklit: „Ma ei näe seal elamuslikkust. Uues liturgias on imelik asi, et raha õnnistatakse altari ees. Olen mõelnud, et kas raamatupidamises tuleb õnnistatud ja õnnistamata raha eraldi reale panna. Raha tuleb lugeda, mitte õnnistada. Sellega ma nõustun, et vaimulike riietust vaadates tekib elamus“ (Liimets 2015: 8).

Samuti on tehtud etteheiteid liigses kiirustamises ja ühe kirikupoliitilise suuna peale surumises – viimase variandi on esile toonud õp Arne Hiob: „Selle käsi-raamatu ilmutamine on EELKs teatud suuna tahtmine ja selles mõttes on see ajalooline sündmus küll. Kui käsiraamatut uurida, siis luterliku kiriku keskne suund hakkab rohkem sarnanema katoliku kirikuga. Mõned peavad seda positiivseks, mõned negatiivseks.“ Kiirustamisest andis aga märku see, et vaimulike konverents ei andnud raamatule oma täielikku heakskiitu ja sellepärast oleks pidanud trükkimise asemel mõned aastad veel edasi töötama, et suuremat poolehoidu saada. Kuid kompromisse tehes oleks ehk muudatusi tehtud, mis teatud inimestele poleks meeldinud (Hiobi kommentaar, Soom 2009: 1).

Välise tunnuseks – ja seda enam märgatav – on iseloomulik liturgilise rõivastuse kasutamine – Agenda pooldajad eelistavad traditsioonilist musta talaari, uue korra järgijad aga kasutavad valget albat koos kirikuaastast tulenevate liturgiliste värvidega.

Alba kasutusele tulekut EELK vaimulike seas on kirjeldanud liturgiakomisjoni liige õp Mihkel Kukk EK-s järgnevalt: kuna musta talaari on kantud 150 aastat, siis on seda traditsiooniliselt peetud loomulikuks ja ainuvõimalikuks ametiriietuseks. Esimesi valgeid albasid hakkas mõni õpetaja kasutama teatud puhkudel (pool)salaja juba 1970ndatel aastatel, järgmise kümnendi lõpuks oli see pilt aga juba oluliselt muutunud. Albade kasutamisel võis olla mitu põhjust: esiteks katoliikliku Leedu lähedus, mis peamiselt muusikute ja noorema põlvkonna vaimulike seas tekitas huvi oma elujõulisema ja atraktiivsema katoliku kirikuga – „lisaks gregoriaani muusikale taasavastati enda jaoks muidki vanakiriklikke traditsioone ja väärtusi, nende hulgas ka kirikuriietus“ (Kukk 2002: 6).

Teiseks, liturgilise rõivastuse muutusele aitas kaasa „järjest tihedam läbikäimine Soome ja Skandinaavia luterlike kirikutega, kus valge alba oli musta kuue juba varem välja vahetanud“. Nõnda võetigi juba 1993. aastal vastu EELK ametiriietuse seadlus, „mis näeb õpetaja ametiriietusena ette kas valge kaelasidemega musta talaari või vöö ja stoolaga valget albat. Mõlemad variandid on võrdväärseks lubatud ning vaimulik kannab kas ühte või teist vastavalt oma soovile, tõekspidamistele ja võimalustele“. Sellest tulenevalt tekkis aga n-ö segavariant, kus hakati kasutama mõlemat rüüd, nt laulatusel valget ja matusel musta. Lisaks tõi Kukk välja, et musta kuue kandmine oli levinud rohkem Lõuna-Eesti kogudustes ning et see küllalt „spontaanselt toimunud ja rohkem noorema põlvkonna vaimulike poolt omaks võetud muutus ametiriietuse kasutamise praktikas on

tekitanud küsimusi ja põhjustanud segadusi nii koguduseliikmetes kui ka kirikust eemalseisjates“ (*Ibid.*).

Lisaks vormilistele ja välistele muudatustele on palju emotsionaalseid sõnavõtte ja kommentaare kaasa toonud aga ka mitmete konkreetsete nimetuste muutmine ja kasutuselevõtt nagu nt missa, preester (vt ptk 3.3.3) või tabernaakel.¹⁰⁹ Kolm vastavat näidet õpetajate Eenok Haameri, Ants Toomingu ja Thomas-Andreas Pöderi poolt iseloomustavad paljude vaimulike seas levinud suhtumist neisse uuendustesse:

Minu seisukoht on, et tuleb jääda jumalateenistuse juurde, sest missa on juba tekitanud segadust ja tekitab seda edaspidi. Meie jaoks on see katoliku kiriku jumalateenistuse nimi. Kui keegi arvab teisiti, siis tuletan meelde, et see, kuidas nimetada jumalateenistust, pole õndsakssaamise küsimus ja sellepärast on kirglik selgitamine ilmaaegne. Enne kui missa kasutusele võtta, peaks kaaluma oma sõna võimulusi. (Haamer, Jumalateenistuste ja..., 1999)¹¹⁰

Koguduse õpetaja on ordineeritud koguduseõpetajaks ja nii teda ka kutsutakse. Seesugune vaimuliku nimetamine vastab ka meie maa kiriku traditsioonidele. Kirikuõpetaja preestriks nimetamine oleks selles traditsioone kandvas koguduses veider. Preestrid tegutsevad Tartus katoliku ja õigeusu kirikutes. (Tooming 2012: 33j)

Tabernaakel on nii teoloogiliselt kui igapäevase usuelu jaoks tähtsuselt heal juhul umbes kümnenda järgu teema. Ka kiriku sisustuselemendina on ta õpetuse seisukohalt niisama – st täiesti – ebaoluline ja ülearune. Miks on tabernaakel muutunud ka Eestis täiesti tundmatuks asjaks? Sellepärast, et tabernaakliga seotud ja sellest inspireeritud kujutluste eksitava ja usukahjuliku potentsiaali tõttu niisugusest sisustuselemendist loobuti. (Thomas-Andreas Pöder 2012)

Hoolimata liturgilise komisjoni pidevast püüdlusest põhjendada ja selgitada, liturgiaseminaride ja õpitubade korraldamisest vaimulikele ning õigusest oma kogudustes uuendusi katsetada (Järv 1993a: 4), läksid süüdistused liiges kato-liikluse ihaluses ehk ebaluterlike toimingute, esemete kasutamise vms väidetavas soodustamises ja populariseerimises (nt Suurel Reedel armulaua pühitsemata jätmine, tabernaaklite kasutamine jne) kohati väga teravaks ja vahel ka isiklikuks. Vaimulikud koondusid mitmesse leeri ja löid oma ühendusi nagu Augsburgi Usutunnistuse Selts ja Martin Lutheri Ühing – üks neist pooldas muuhulgas liturgilisi uuendusi, teine mitte (vt ptk 3.3.4), ühtlasi on avalikult tegeletud teineteise halvustamisega (vt nt EK kommentaariumid liturgiategemaliste artiklite all). See näitab, et asi läks inimestele küll korda, ent kokkuvõttes oli sellest kahju rohkem

¹⁰⁹ Viimastel aastatel on EELK kirikutes pühitsetud mitmeid tabernaakleid, nt Põlvas, Rakveres, Märjamaal, Pärnu-Jaagupis jm, õp Illimar Toometi sõnul oli peale Märjamaa neid veel tosinas EELK kirikus (Toomet 2011: 1).

¹¹⁰ EELKKA, Eenok Haameri kiri „Jumalateenistuste ja kiriklike talituste käsiraamatu prooviväljaande 2 kohta. Murelikult.“ Kirjavahetus EELK Liturgilise komisjoniga. Toimik 3–4. 12.02.1996–18.06.2007.

kui kasu. Õp Mihkel Kukk on leidnud, et erinevused liturgias soosisid seda segadust: „Ühel pühapäeval mitmesse kirikusse jumalateenistusele sattudes võib olla kindel, et kahte sarnaselt üles ehitatud jumalateenistust ei kohta. Kas selles on meie tugevus või nõrkus? Ilmselt mõlemat. Ühelt poolt annab see meie vaimulikele suurema valikuvabaduse koos kohustusega jumalateenistuse ja talituse ettevalmistamisel rohkem tööd teha ja vaeva näha, teiselt poolt soodustab mugavust ja vanas vaimus minnalaskmist“ (Kukk 2002: 6).

Tõepoolest, paljudes kogudustes ei ole liturgiat peetud kindlalt ettenähtud ühe või teise korra järgi. 2007. aastal tehtud küsitluse alusel kasutas 1/3 vaimulikest koguduse jumalateenistuste ja talituste pidamisel ainult Agendat, 1/3 kasutas liturgiakomisjoni koostatud uuendatud kordasid ja 1/3 kombineeris olukorra ja oma põhimõtete järgi mõlemat käsiraamatut (Arengukava 2008: 11). Sageli lisandusid veel mingid kohapeal kujunenud kombid ja harjumused, mis kombineerisid mõlemaid kordasid – nt võis olla lisatud kotikorjandus, rahusoov või mõni muu uuema korra element. Igal kogudusel on omad väikesed eripärad, nagu kommenteeris õp Merle Prass-Siim Paldiski koguduse näitel: laulunumbreid ei teavitatud kogudusele tavapärase numbritahvlite abil, vaid õpetaja ütles laulunumbrid kogudusele ette. Absolutsiooni jagati igapäevale isiklikult käte pealepanemise teel ning enne armulaua jagamist soovisid armulaua üksteisele rahu – kombid, mis olid sulandatud Agenda korraga (Prass-Siim 2012: 212j).

Hoolimata soovist kirikut liturgiliselt uuendada ja kaasajastada, et tänapäeva inimest paremini kõnetada, tõi liturgiauuendus kaasa siiski rohkem segadust kui mõistmist, uuendused vastandusid liiga palju senistele kommetele ja tõekspidamistele, asetades nõnda kogu kiriku senise identiteedi teistele alustele. Sealjuures on silmatorkav, et liturgia uuendajateks on olnud eelkõige konservatiivsed vaimulikud ja teoloogid, mitte liberaalid. See näitab, et nende uuenduste eesmärgiks on olnud muuta kirikut konservatiivsemaks. Miks võiks see olla oluline? Siin võib olla põhjuseks ühiskonna liiga liberaalsed arengud ja hirm, et need võivad ka kirikut mõjutada, nagu on juhtunud naaberkirikute juures Soomes ja Rootsis.

Liturgiareformi suurimaks miinuseks tuleb pidada asjaolu, et uuendatud jumalateenistuse kord ei ole suure hulga vaimulike seas omaks võetud ning see on muutnud kiriku liturgiliselt hoopis eripalgelisemaks ning aidanud kaasa vaimulike teoloogiliste erimeelsuste suurenemisele.

4.2. EELK põhikirjad ja kirikuseadustik

4.2.1. Ülevaade põhikirjade uuendamisest ja arutelust

EELK kui organisatsiooni jaoks on kõige olulisemad dokumendid põhiseadus ja kirikuseadustik, mis sätestavad kiriku struktuuri ja juhtimise, aga väljendavad lisaks sellele kiriku identiteeti ja teoloogilist orientatsiooni. Nõnda on nad aluseks kogu kiriku struktuurilisele toimimisele ja tegevusele. Andres Pöder, kes on olnud nii 1991. aasta kui ka 2004. aasta põhikirjade loomise juures, on selgitanud põhikirja tähtsust: „Põhikiri on stabiilseim (2/3 Kirikukogu liikmete hääletega

vastu võetav) kokkulepe, mis määratleb kiriku kõige olulisemad usulised ja organisatsioonilised tunnused. Põhikiri kannab kiriku identiteeti ja ühtsust“ (Pöder 2004: 3).

Uuritaval perioodil on kiriku seadusandluses toimunud kaks suuremat muutust – need on uute põhikirjade vastuvõtmine aastatel 1991 ja 2004, millele lisandusid veel täiendavad seadustikud nagu nt kiriklike talituste seadus (1991) ja kirikuseadustik (2005). Vajadus uute põhikirjade järgi on olnud seotud peamiselt riigi seadusandlusega, esmalt Eesti Vabariigi taastamise ja seejärel uue kirikute ja koguduste seadusega, ning nendest tulenevate juriidiliste muudatustega, aga ka kiriku enda arengutega.

27. juunil 1991. aastal vastu võetud põhikiri vahetas välja Nõukogude perioodil kehtinud põhikirja, selle ettevalmistamine võimaldas ümber vaadata senise kiriku toimimise ning kohandada see uutele oludele. Esimese põhikirja loomisel järgiti peamiselt Eesti Vabariigi ajal, 1935. a jõustunud EELK põhimäärust,¹¹¹ mida siis vastavalt kaasajastati ja kohandati, eesmärgiks oli säilitada sealjuures kiriku järjepidevust (Salumäe 1999: 7, Kiivit, EELK 26. KK 2. istungjärk 2002: 23, Pöder 2004: 3) ja taastada kiriku roll sellisena, nagu ta 1930ndate lõpus oli – lähtuti luterliku kiriku kui vaba rahvakiriku rollist. Sellist nägemust võimaldas ka 1990ndate alguse kontekst, kuna kirikud olid sel ajahetkel rahva seas tõepoolest populaarsed, samuti sooviti eeskujuna võtta Saksamaa ja Skandinaavia kirikutest (Salumäe 2003: 2).

Lisaks oli 1990ndate algul EELK jaoks väga oluline vahekord Eesti riigiga, eesmärgiks oli saavutada eristaatus võrreldes teiste kirikutega (vt ptk 2.1.7), seda püüti muuhulgas uue põhikirjaga fikseerida. Nõnda esitati põhikiri kaks korda Eesti Vabariigi ülemnõukogule registreerimiseks, kuid viimane seda siiski ei teinud, viidates vajadusele esmalt välja töötada vastavad usuelu raamseadused (Ringvee, Rohtmets 2013: 376).

Kiriku korraldusliku poole pealt määrati selles põhikirjas konkreetsemalt erinevate üksuste ülesanded ja osad, lisandusid mõned uued struktuurid ja ametid, mida õp Tiit Salumäe on oma põhikirja tutvustavas artiklis välja toonud: „Praostkondade osa on uue põhikirja järgi tunduvalt avaram, praostil on nüüd kohustus olla hingekarjaseks oma praostkonna õpetajatele, külastada kõiki kogudusi vähemalt korra aastas ja visiteerida vähemalt kolme kogudust aastas. Kirikukogu on säilitanud oma osa kõrgeima seadusandliku võimuna. Uue ametina valib Kirikukogu piiskopi ja kirikukohtu. Uue struktuurina on sisse toodud piiskoplik nõukogu, kuhu kuuluvad peapiiskop, piiskop, konsistooriumi assessorid, praostid, abipraostid ja UI ordineeritud õppejõud. Usu, kõlbluse ja administratsiooni alal tekkivate vaidluste lahendamiseks valib Kirikukogu nüüd kirikukohtu“ (Salumäe 1991: 2).

Olulise sammuna võeti uue põhikirja alusel kohe ette koguduste juhtorganite valimiste korraldamine 1992. a algul, mis esimest korda pikema ajaperioodi

¹¹¹ See on põhikirjas vastavalt ka fikseeritud – „EELK on 1935. aasta Põhimääruse ja 1949. aasta Põhikirja alusel tegutsenud EELK, tema organisatsioonide ja omandi õigusjärglane“ (4. ptk. Õiguslik staatus. § 21 (2)).

jooksul võisid jälle vabalt ja demokraatlikult toimuda. Nõnda viis Salumäe sõnul „uue põhikirja kehtestamine tagasi kirikutraditsiooni juurde, kus kõik ametikohad on alt üles valitavad ja algüksuseks on kogudus“ (*Ibid.*).

Juristi haridusega Erik Salumäe, üks 1991. aasta põhikirja autoritest, on kriitika hiljem lisaks aga välja toonud, et põhikiri kandis kahte küllaltki kergesti märgatavat pitsert – sõjaeelse kiriku institutsionaalset ülesehitust ja inimlike kiirustamise jälgi: „Põhikiri koostati aastail, mis meie taasiseseisvumise ajajärgul olid kiriku elus nn kuldaeg – kiriku liikmete ja talituste arv kasvas tohutult kiiresti, avanesid uued töövaldkonnad nii kirikus kui ka väljaspool. Kiriku sõjaeelse ülesehitus, mis tugines elanikkonna enamikku hõlmava rahvakiriku mõtte-laadile, näis sellistes oludes sobivat kiiresti kasvava kiriku õiguslikuks aluseks. Loodeti, et kirik haarab taas sedavõrd arvestatava osa rahvast, et õnnestub välja kanda küllaltki suured ja arvukad struktuurid ning ülesanded“ (Salumäe 1999: 7).

Paljud 1990ndate alguse prognoosid ja lootused aga ei täitunud, kümmekond aastat hiljem oli selge, et olukord ei vastanud enam toonastele ootustele. Seega tekkis vajadus uue põhikirja järele. Lisaks kiriku olukorrale oli uut põhikirja vaja aga ka seoses poliitiliselt muutunud oludega, riik oli vastu võtmas uut „Kirikute ja koguduste seadust“ 2002. aastal, mis nõudis usuliste ühenduste ümber registreerimist (Ringvee 2011: 99). Nõnda moodustati uus põhikirjakomisjon juba 1998. aasta lõpus (EELK 25. KK 3. istungjärk 1998: 65).¹¹² Eesmärgiks seati, et uus põhikiri ehitataks üles sarnaselt senikehtivale ehk kolme tasandiga – üldkirik, kesktasand ja kogudus ning et lähtutaks nendest põhimõtetest ja sätetest, mis tulenevad Porvoo lepingust ning nendest selgitustest ja tõlgendustest (Kiivit, EELK 25. KK 3. istungjärk 1998: 66).

Senist, 13 aastat kehtinud põhikirja oli muudetud vahepeal üheksa korda, mis näitas samuti vajadust uuenduste järele, nagu õp Salumäe on tõdenud: „Uus põhikiri ei ole ainult ümber kirjutatud vana, tegemist on terve rea küllaltki põhimõtelistel muudatustega. Taotlus oli koostada lühike ja kergesti loetav põhikiri, mida ei ole vaja taas igal aastal muuta. Põhikiri peab rõhutama eelkõige organisatsiooni ülesehitust kirikuna, mitte koguduste liiduna. Õigupoolest saab uuest põhikirjast lõpliku selguse alles siis, kui valmib selle juurde kuuluv rakendusotsus ja kirikuseaduste muudatused“ (Salumäe 2003: 2).

Põhikirjakomisjon ei suutnud nendele nõuetele vastavat põhikirja siiski paari aasta jooksul kokku panna, sest tekkisid vastuolud kirikukogu soovidega – lisaks vaimuliku ametikoha täitmise korrale olid erimeelsusteks veel liigne vaimulikus kesksus ja kiriku juhtimise tsentraliseerimine (Vilumaa 2022: 244). Seetõttu otsustati põhikirjakomisjoni tegevus lõpetada ja tellida uus eelnõu mõnelt asjatundlikult teoloogilt (Kiivit, EELK 26. KK 2. istungjärk 2002: 27j).

¹¹² Komisjoni koosseis oli järgmine: peapiiskop Jaan Kiivit (esimees); piiskop Einar Soone; konsistooriumi assessorid: praost Andres Pöder, praost Tiit Salumäe, praost Jüri Vallsalu, praost Joel Luhamets ja praosti kt Peep Audova; juriidilise komisjoni liikmed: Vootele Hansen, Marje Pöder, diakonõpetaja Algur Kaerma, praost Avo Kiir ja Andrus Tuisk; kirikukogu poolt valitud liikmetena Tõnu Saar ja Erik Salumäe ning õpetajate konverentsi poolt valitud liikmetena õpetaja Vello Salum ja õpetaja mag Arne Hiob.

Uue põhikirja väljatöötamisega kaasnesid ühtlasi ulatuslikud arutelud¹¹³ kiriku rollist ühiskonnas ja kiriklikust identiteedist, seda soodustas ka alanud uue peapiiskopi valimise periood. Oli selge, et kiriku roll oli kümne aastaga muutunud, kirikust ei olnud kujunenud nii olulist jõudu ühiskonnas, samuti oli selle ajaga muutunud ühiskond ise. Uus tööühm, kuhu kuulusid õpetajad Veiko Vihuri ja Illimar Toomet, võttis väga põhjalikult käsile muutunud oludes definitsioonide ja määratluste, kiriku struktuuri, juhtimise ja muude põhimõtete uue sõnastamise.

Üks näide sellisest arutelust on pärit Kirikukogult, kus uue põhikirjakomisjoni liige õp Vihuri kommenteeris oma ettekandes planeeritavaid muudatusi erinevatel kiriku juhtimistasanditel. Kirikukogu puhul kavandati tema sõnul nt muuta koosseisu määramist selliselt, et ilmikute arv sõltuks praostkonna suuruselt. Piiskopliku nõukogu puhul tuleksid aga sellised muudatused, mis teeksid seda organit töövilmsemaks ja mobiilsemaks, lisaks peapiiskopi ja piiskoppide nõustamisele kirikuelu olulistest küsimustes lisanduks ka õpetusse ja liturgiasse puutuvate otsuste tegemine ning kõrgeim autoriteet usu ja moraali küsimustes (Vihuri, EELK 26. KK 4. istungjärk 2003: 26).

Arutelud jätkusid ka järgmistel kirikukogu istungitel, 2003. a novembris toimunud 26. kirikukogu 5. istungil esitati juba valmiva põhikirja olulisemad muudatused. Politoloog ja ajalehe EK kolumnist Alar Kilp refereeris kirikukogu arutelu ja planeeritavaid muudatusi: kirikukogu koosseisu tuleks edaspidi rohkem ilmikutest liikmeid, kasvatades nõnda selle demokraatlikku esindatust – vastukaaluks ilmikute arvu kasvule kirikukogus laieneb aga teataval määral peapiiskopi võim. Põhikirjakomisjoni liige õp Illimar Toomet põhjendas sellist valikut: „Pidasime mõistlikuks laiendada peapiiskopi teatud õigusi. Peapiiskop siiski juhib kirikut, aga kui ta teeb seda halvasti, jääb Kirikukogule võimalus ta tagasi kutsuda“ (Kilp 2003: 3).

Viimased muudatusettepanekud ja põhikirja vastuvõtmine toimus aprillis 2004 (26. KK 7. istungjärk), põhikiri võeti vastu 39 poolthäälega, vastu oli 6 ja erapooletuid 2. Õpetaja Urmas Paju andis toimunud ülevaate, tuues ühtlasi omalt poolt välja mõned tähelepanekud ja kommentaarid tehtud muudatustele: kaotati peapiiskopi ülemõpetaja staatus toomkirikus ja peakirik ise muudeti katedraaliks; kirik sai endale kantsleri, kes hakkab juhtima konsistooriumi kantseleid ja kiriku majanduselu; nüüdsest võisid piiskopi ametis olla ka naissoost vaimulikud ning lisaks kõigele sellele kaotasid uue põhikirja järgi praostkonnad iseseisva juriidilise isiku staatuse, millega muutusid pigem justkui konsistooriumi osakonnaks (Paju 2004: 3).

¹¹³ Neid arutelusid kajastas põhjalikult EK, nt valik pealkirju mõne kuu jooksul, SAMAL TEEMAL: Küsimusi rohkem kui selget arusaama, EK 21.01.2004; Kirikukogu katkestas põhikirja lugemise, EK 3.12.2003; Üks vaatenurk EELK uuele põhikirjale, EK 5.11.2003; Praostkondades jätkub arutelu uue põhikirja üle, EK 22.10.2003; Eesti Vabariik registreerib Jeesuse Kristuse olemasolu, 22.10.2003; Põhikirja eelnõu koostades lähtuti praktilistest vajadustest, EK 15.10.2003; Pindis arutati EELK põhikirja uut versiooni, EK 15.10.2003; Uus põhikiri kogudusesõbralikumaks, EK 28.01.2004; Uue põhikirja eelnõu aspekte, EK 11.02.2004; Kiriku põhikiri on meie kõigi asi, EK 11.02.2004; Uus põhikiri tuleb – teist teed ei ole, EK 18.02.2004; Põhikiri tuleb visalt, EK 25.02.2004.

Põhikirja kõrval tekkis ühtlasi ka vajadus kirikuseadustiku järele, mis täiendaks põhikirja punkte neid põhjalikumalt lahti kirjutades. Ka selle valmimisele ja vastuvõtmisele eelnes arutelu ja muudatusettepanekute tegemine (Pikkur 2004: 3). Kirikuseadustik võeti kirikukogus vastu 18. oktoobril 2005 (26. KK 12. istungjärk). Kuni aastani 2015 on kirikuseadustikus tehtud kaheksa muudatust.¹¹⁴ Hoollimata seal esinevatest teoloogilisest muudatustest võeti see dokument kogudustes hästi vastu, sest vajadus sellise põhjalikuma seadustekogu järgi oli suur.

Kokkuvõttes, EELK põhikirjade uuendamise protsess on väga intensiivselt kestnud uuritava ajaperioodi jooksul aastani 2005, lisaks EELK vaimulikele on kaasatud olnud ka juristidest EELK liikmeid, peamiseks laiema arutelu ja küsimuste esitamise kohaks on olnud kirikukogu istungid. Vajadus teha muudatusi kiriku seadusandluses on olnud eelkõige tingitud riiklikest nõuetest ja seadusemuudatustest, see on aga andnud võimaluse ümber mõtestada kiriku rolli ja ülesandeid ühiskonnas ning ühtlasi muuta kiriku toimimist tõhusamaks.

4.2.2. Põhikirjade võrdlus

Mille poolest need kaks põhikirja omavahel veel erinesid lisaks juba eelpool nimetatud võrdlustele? Esimeseks suureks erinevuseks on põhikirjade maht. Kui 1991. a põhikiri koosnes 26 peatükist ja 165 paragrahvist, siis uus põhikiri on 12-leheküljeline dokument, mis koosneb preambulist, 12 peatükist¹¹⁵ ja 75 paragrahvist. Seetõttu tuleb seda põhiseadust vaadata koos kirikuseadustikuga, mis on oluliselt mahukam kui põhikiri ise, koosnedes 10 osast¹¹⁶ kokku 412 paragrahviga. 1991. a põhikiri sarnaneb oma mahu poolest pigem uue kirikuseadustiku kui põhikirjaga, kus on lühidalt välja toodud vaid olulisim. Seega neid tekste omavahel võrreldes tuleb vaadata ka kirikuseadustikku, sest paljud 1991. a põhikirja punktid on ümber sõnastatud hoopis uues kirikuseadustikus.

Teiseks erinevuseks on teoloogilise rõhuasetuse muutus. Nagu esimese põhikirja autorid on eelpool juba esile toonud, siis see põhikiri toetus suurel määral okupatsioonieelsele kiriku olukorrale, püüdes tollaegset rahvakiriku rolli taastada. Uues põhikirjas on esimeses paragrahvis küll samas sõnastuses alles jäetud vaba rahvakiriku mõiste, kuid lisatud on preambul, kus EELK olemus on sõnastatud senisest palju avaramalt ja universaalsemalt, paigutades selle n-ö laiemalt kogu kiriku- ja õndsusloo raamidesse ja perspektiivi (Petti 2001: 110):

Eesti Evangeelne Luterlik Kirik rajaneb rõõmusõnumil Kristusest Jeesusest, kes on ühe, püha, üleilmse ja apostliku kiriku Issand. Eesti Evangeelne Luterlik Kirik

¹¹⁴ Muudetud 30.11.2006, 28.11.2007, 25.11.2008, 28.04.2009, 25.11.2009, 27.04.2010, 26.04.2011 ja 24.04.2012.

¹¹⁵ 1. Kirik. 2. Opetuse alused ja liturgia. 3. Liikmeskond. 4. Vaimulikud. 5. EELK juhtimine. 6. EELK koguduse juhtimine. 7. Kirikuvarad. 8. Järevalve. 9. Kirikukari ja kirikukohus. 10. Muud sätted. 11. Põhikirja muutmine. 12. Tegevuse lõpetamine.

¹¹⁶ 1. Üldsätted. 2. Sõna ja sakrament: kiriku liturgia. 3. Liikmeskond. 4. Vaimulik amet. 5. Kiriku juhtimine. 6. Koguduse juhtimine. 7. Majandus. 8. Tegevuse kavandamine ja aruandlus. 9. Kirikukari ja kirikukohus. 10. Muud sätted.

on alates 16. sajandi usupuhastusest Eesti alal tegutsev luterlik kirik, kelle vaimulik elu ja järjepidev tegevus rahva usulisel ja kõlbelisel kasvatamisel algas eesti rahva ristiusustamisega. (Preambul, EELK Põhikirii)

Samas võtmes on täiendatud ka 3. paragrahvi EELK eesmärkide ja ülesannete kohta. Kui 1991. a põhikirii piirdub vaid EELK ülesannete loetlemisega, siis nüüd on need ülesanded raamistatud jällegi laiemalt Jumala ja Jeesuse korraldustega inimesi päästa ja aidata:

§3. EELK kui Issanda Jeesuse Kristuse ühe, püha, üleilmse ja apostliku kiriku lahutamatu osa eesmärk on juhtida inimesi pääsemisele ja tõe tundmisele. EELK ülesanne on Jumala sõna kuulutamine ja sakramentide jagamine ning sellest tulevalt haridus-, diakoonia- ja misjonitöö tegemine ja muul viisil kristliku usu ja armastuse levitamine, edendamine ja süvendamine. Oma ülesannet täites seisab EELK Jumala loodud elu pühaduse eest ning teenib kõlblust, õiglust ja rahu ühiskonnas ning üksikinimeste elus.

Sellele raamistikule viitab ka uue põhikirja viimane paragrahv 75, kus on öeldud, et EELK lõpetab oma tegevuse Issanda Jeesuse Kristuse taastulemisega. Need täiendused sobivad ühtlasi uue liturgia korraga, mis samamoodi on püüdnud olla ühtviisi rõhutatult oikumeeniline, aga teisalt ka vanakiriklik, pöördudes tagasi n-ö algkristlike kommete ja vormelite juurde (vt ptk 4.1.2). Seost kõrgkirikliku suunaga võib märgata aga nt erinevate uute teoloogiliste terminite kasutuselevõtu ja väljenditega, nt on kirikuseadustiku 7. paragrahvis kirjutatud kiriku liturgia kohta: „Liturgias ülistab maa peal võitlev ja rändav kirik Jumalat ning ühineb võidutseva kiriku taevase jumalateenistusega“. Uues põhikirjas ja kirikuseadustikus tehtud muudatused on ühtlasi rohkem kooskõlas liturgiauuenduse käigus tehtud muudatustega.

Kolmandaks saab välja tuua veel mitmeid väiksemaid erisusi, mis on peamiselt mingite konkreetsemate teemade täpsustamine või laiendamine: vaimlikkonna ordinatsiooni astmete täpsem määratlemine ja uute nimetuste kasutusele võtmine, samuti liikmeskonna täpsem määratlemine ning lisaks ka veel nt lastele armulaua andmise lubamine – kõigist muudatustest on lähemalt kirjutatud vastavates peatükkides. Peamine erinevus on siinjuures aga kiriku juhtimisel suurema rolli andmine piiskoppidele, mis on olnud muuhulgas eelduseks hilisemale piiskopkondade loomisele.

4.3. Porvoo osaduskond ja EELK haldusküsimused

4.3.1. Porvoo osaduskond

Porvoo osaduskond (*Porvoo Communion*) loodi 1996. aasta sügisel, kui Inglismaa, Walesi, Šoti ja Iirimaa anglikaani ning Islandi, Norra, Rootsi, Soome, Eesti ja Leedu luterlike kirikute esindajad kirjutasid pidulikult üheskoos alla Porvoo deklaratsioonile. Porvoo osaduskond hõlmas seega peamiselt Põhja-Euroopa ja

Briti saarte luterlikke ja anglikaani kirikuid. Mõned aastad varem, 1992. aastal Soomes Järvenpääil valminud Porvoo ühisavalduse (*Porvoo Common Statement*) üheks osaks oli ka kirikuosaduse deklaratsioon, mis käsitles ühist arusaama kiriku apostellikkusest ja evangeeliumi kuulutamise järjepidevusest, mille märgiks on piiskopiameti suktsessioon. Hiljem on osaduskonnaga liitunud ka Portugali ja Hispaania anglikaani kirikud (2001), Taani luterlik kirik (2010), Läti evangeelne luterlik kirik välismaal ja Suurbritannia luterlik kirik (2014). Läti luterlik kirik on vaateleja aastast 1994 (Meie Kirik 2009).

EELK on algusest peale osalenud ühisavalduse loomise protsessi ettevalmistamises ja arengutes. EELK Kirikukogu kiitis deklaratsiooni pärast Õpetajate Konverentsi positiivset hinnangut 19. aprillil 1994 heaks, pidulik allakirjutamine toimus 8. septembril 1996 Tallinna Piiskoplikus Toomkirikus (Semm 2006: 3 ja 5).

See on olnud oikumeenilises plaanis EELK üks olulisemaid samme. Mis teeb Porvoo lepingu eriliseks? Esiteks on märkimisväärne, et Porvoo liikumises on lisaks luterlikele kirikutele üheks osaliseks anglikaani kirik, mistõttu on selle kõrgkiriklik suund ja mõju tugevamalt esile pääsenud luterlikes kirikutes. Teiseks on selle lepingu kaudu kinnitatud üksteisemõistmine mitmes olulises teoloogilises küsimuses nagu nt vastastikune ordinatsiooni tunnustamine, mis õp Toomas Pauli hinnangul ongi kogu deklaratsiooni kõige märkimisväärsem saavutus: eesti luterlikud kirikuõpetajad võisid nüüd ilma uue ordinatsioonita teenida anglikaani kirikus (*Ibid.* 3 ja 5).

Lisaks suhete arendamisele ja koostööle teiste kirikutega, on see nõudnud nt vaimuliku ameti mõistmise (Vihuri 2001: 33, Pikkur 2001: 4) ja muude teoloogiliste teemadega põhjalikumat tegelemist. Selle tulemusel on EELK-s juurdunud vaimuliku ameti kolme astme – piiskop, preester ja diakon – kasutamine ja nende ametiülesannete lahtikirjutamine (vt Pädam 2011: 60–62) – meenutuseks, eelnev Nõukogude periood oli toonud kaasa hägused aseõpetaja ja diakonõpetaja nimetused (vt ptk-d 2.3.2 ja 3.3.4). Porvoo lepinguga on kaasnenud ka küllaltki aktiivne välissuhtlus, oluline koostöö ja suhted osaduskonna kirikutega, nagu on tõdetud EELK tegevusaruandes 8 aastat peale osaduskonnaga liitumist: „Selle koostöö mitmekülgsuse väljenduseks on olnud üha suurem koguduste hulk, kes teevad eestpalveid osaduskonna kirikute eest pühapäevastel peajumalateenistustel, piiskoppide osalemine uute piiskoppide ametiseseadmisel, kui ka EELK esindajate osalemine osaduskonna teoloogilisel konverentsil. EELK esindaja osaleb alaliselt Porvoo kontaktgrupi koosolekutel, mille eesmärgiks on koordineerida koostööd ning laiendada ühist tegevust“ (2004. a tegevusaruanne).

Porvoo olulisuse kohta on õp Veiko Vihuri omalt poolt lisanud veel arvamuse, et selle põhimõtted aitasid ka enda kirikut paremini mõista: esiteks muuta teoloogilist mõtlemist kiriklikumaks, aidates „ehk senisest selgemini näha ka meie oma kirikut seismas Kristuse Apostliku ja Katoolse Kiriku järjepidevuses“, teiseks aga tugevdada „meie enda luterlikku identiteeti“, aidates „meil näha selle rikkusi“ (Vihuri 2001: 47).

Samas aga on Porvoo leping pälvinud ka mõningal määral kriitikat, nt on teoloog Alar Laats toonud välja selle teoloogilise vastuolu Leuenbergi konkordiaaga,¹¹⁷ mille liikmeks EELK samuti on, ning on tõdenud, et neid vastuolusid ei ole Kirikukogus ega laiemalt tegelikult arutatudki (Laats 1997: 11). Tõsi, ka Leuenbergi konkordiale olevat „ilma kirikusiseste läbirääkimiste ja volitusteta, ühtegi diskussiooni või arutelu pidamata“ EELK nimel alla kirjutanud peapiiskop Tooming, „kellel ei olnud kõrgemaid teoloogiateaduse kraade“ (Saard 2018: 404).

EELK liitumine Porvooga oli seevastu loomulik ja loogiline protsess juba ajaloolistel põhjustel, sest Inglismaa kirikuga oli kahepoolne vastastikuse tunnustamise leping alla kirjutatud juba 1938. aastal (Semm 2006: 3 ja 5), seetõttu jäid ka vastavad teoloogilised arutelud napiks. Laiemat sisulist arutelu ei kaasnudki, samuti mitte vastuseisu selle ühenduse kõrgkiriklikele joontele. Teistmoodi aga kujunes nt Läti luterliku kirikuga, kes oli samuti 1930ndatel heas vahekorras anglikaanidega, kuid alates 1990ndatest on nende suhtumine anglikaani kirikusse olnud skeptiline, seega ei ole ka Porvoo osaduskonnaga ühinetud (Tēraudkalns 2020: 8).

Porvoo lepingu teemadega tegelemine toimus peamiselt 1990ndate esimeses pooles, hiljem on toimunud selle leppe raames vastavate sõprussuhete loomine ja hoidmine. Porvooga ühinemisel kaasnunud samm kõrgkirikliku teoloogilise suuna poole on mõjutanud ka teisi EELK vastavaid arenguid, nt uue põhikirja vastuvõtmist. Nõnda on see üheks aluseks, millele on kõrgkirikliku suuna pooldajad saanud hiljem toetuda.

4.3.2. Haldusküsimused ja piiskopkondade loomise kavatsus

Seoses põhikirjade muutmiste, peapiiskoppide vahetumise ja osaliselt ka Porvoo lepinguga on üheks oluliseks arutelu küsimuseks kogu perioodi jooksul olnud kiriku haldusreform ja konkreetsemalt piiskopkondade loomine.

EELK haldusjaotus tugineb kihelkondlikule printsiiobile,¹¹⁸ millel on väga oluline osa praeguse kiriku enesemääratlemisel, eeskätt identiteediga seotud aspektist. See ajalooliselt kujunenud olukord annab kirikule võimalusi, mis on nii eeliseks kui ka teatud määral koormaks – ühest küljest asuvad kogudused ajalooliselt väljakujunenud keskustes, nende tööpiirkonnad on kindlaks määratud ja nõnda on kogu Eesti ala kogudustega kaetud, teisalt aga ei vasta need ajaloolised piirid enam tänapäeva rahvastiku paiknemisele ja sellest tulenevatele võimalustele.

EELK haldusküsimustega on tegelema vastav halduskomisjon, mille tegevusel on ühtlasi olnud ka missioloogiline perspektiiv. Tuleb arvestada liikmeskonna sotsiaaldemograafilisi tunnuseid ja muutusi ning sellest lähtuvalt teha järeldusi koguduste olukorra üle. Selle valdkonnaga seostuvad omakorda majanduslikud

¹¹⁷ Vastuolu seisneb peamiselt vaimuliku ameti mõistmises (Hiob 2013: 235).

¹¹⁸ Vt lähemalt Pekko, Soidla 2016.

küsimused. On selge, et kirik peab parimaks võimalikuks toimimiseks kohanduma vastavalt tegelikele võimalustele ja vajadustele.

Üheks põhimõtteliseks kirikustruktuuri ümberkorraldamise võimaluseks on olnud kiriku jagamine piiskopkondadeks, lisaks halduslikele ja praktilistele küsimustele on siin olulised ka teoloogilised põhjendused. Juba Eesti Vabariigi algusaegadest peale on kõneldud vajadusest luua EELK-sse mitu piiskopkonda. Sama teema tõsteti uuesti üles 1990ndate algul, kui 1992. a loodi kirikukogu poolt vastav halduskomisjon¹¹⁹ selle küsimusega tegelemiseks (EELK 24. KK 1. istungjärk 1992: 88), ning teema on sellest ajast alates ligemale 25 aasta jooksul olnud mitmel korral arutlemisel.

Üks varasemaid teemapüstitusi pärineb EELK infokoosolekult 1990. aasta sügisel, kus piiskopkondade loomise vajadust põhjendas õp Illar Hallaste, üks mõtte algatajatest, seoses peapiiskopi ja Konsistooriumi suurenenud töökoormuse, aga ka pagulaskirikuga ühinemise kavatsusega. EK on andnud sellest ülevaate: „Piiskopkondade loomise küsimus tõi üsna vastakaid seisukohti, eelkõige kahtlev-kaalutlevaid ja eitavaid, kuid ka pooldavaid. Üks olulisim argument: kui nii kodu- kui ka pagulaskirik põhineksid piiskopkondadel, oleks lihtsam ühineda.“ Sealjuures pakkus õpetaja Andres Pöder vastuvõetava kompromissi: „Ouline pole, kui kalliks läheb piiskopkondade loomine, vaid kas see töömahukas protsess on ka otstarbekas. Kirikul oleks tark seda uurida.“ Peapiiskop Kuno Pajula omalt poolt kinnitas, et kui on põhjust, siis antakse võimalus selle probleemi kallal edasi töötada (Lang 1990: 6).

Uuesti tõusis teema esile 1994. aasta kevadel enne uue peapiiskopi valimisi, kus üheks peafavoriidiks olnud piiskop Einar Soone oli piiskopkondade loomise toetaja. Teemat arutati põhjalikult õpetajate seminaril (Simmermann 1994b: 4), erinevates praostkondades (Kusnets 1994: 4), EK korraldas vaimulike seas vastava ringküsitluse (Simmermann 1994c: 7 ja Simmermann 1994e: 5) – jällegi esines erinevaid arvamusi, nii poolt- kui vastuargumente. Seekord toodi peamise pooltargumendina välja, et praostkondade tasand ei olnud piisavalt hästi tööle rakendunud, praostidel oli liiga suur koormus – selle tasandi kaotamine aitaks lihtsustada kiriku juhtimist, vähendades administratiivset tööd ja bürokraatiat, 12 praostkonna asemel oleks neli-viis kirikuelu keskust. Teisalt aga oli vaimulike seas siiski rohkem neid, kes olid piiskopkondade osas pigem mittepooldaval seisukohal, nagu selgus EK küsitlusest (Simmermann 1994c: 7).

Kuigi peapiiskop Pajula oli andnud loa küsimusega edasi tegeleda, siis uueks peapiiskopiks valitud Jaan Kiivit ei pidanud piiskopkondade loomist aga vajalikuks ning tema ajal selle teemaga aktiivselt ei tegeletudki. Oma kriitikat piiskopkondade osas on ta esitanud mitmel korral nii intervjuudes EK-le kui kirikukogu istungjärkudel, tuues välja nii kiriku vähenenud liikmeskonna kui ka vastuolu senise põhikirjaga, sellest mõned näited: „Piiskopkondade loomine tähendaks vähem kui kolm aastat tagasi vastuvõetud kiriku põhikirja tühistamist. 1991. a põhikiri andis praostkonnale rohkem iseseisvust ja vastutust, piiskopkondade

¹¹⁹ Liikmeteks valiti praosti kt Illar Hallaste, assessor praost Villu Jürjo, abipraost Avo Kiir, prof dr Sulev Vahre, abipraost Jüri Vallsalu.

moodustamine aga suretaks praostkonnad välja. Sisuliselt tähendaks see praostide ja praostkondade arvu vähendamist, viimaste ümbernimetamist piiskopkondadeks“ (Kusnets 1994: 1).

Teisalt leidis ta kirikukogule ettekannet pidades, et piiskopkondade loomise mõtte asemel tuleks keskenduda hoopis olulisemate probleemide lahendamisele: „Ma ei saa teisiti, kui kaasa tunda nendele meie arvult vähestele õpetajatele, kes kulutavad enda ja teiste vaimujõudu sedalaadi probleemidele, selle asemel, et keskenduda kiriku jaoks elutähtsatele ülesannetele, nagu seda on nt söötis leeriõpetus jpm“ (EELK XXIV... 1996: 2).

Kui järgmiseks peapiiskopiks valiti Andres Pöder, kutsus ta 2005. aastal ametisse astudes aga uuesti ellu EELK halduskomisjoni,¹²⁰ mis kaaluks põhjalikult piiskopkondade loomist – taas leiti, et see ei ole otstarbekas. Samas ei välistanud halduskomisjon piiskopkondade loomist lõplikult, samuti tehti muid muudatusettepanekuid, mida tutvustas kirikukogu istungil õpetaja Urmas Nagel: „Halduskomisjon pakkus välja idee nelja praostkonna loomiseks. Mõte sündis kompromissist: kuna risk on suur, võiks tekitada vahevariandi. Ja praostide ainsaks ülesandeks olekski piiskopkonna moodustamiseks vajalike ettevalmistuste tegemine. Idee on õigeusu kirikust, kes on sellisel viisil loonud piiskopkonnad, kuigi sobilikke piiskoppe veel ei ole. Teatud praostid teevad selleks ettevalmistusi ja piiskopid tulevad siis, kui Jumal nemad annab.“ Teine esitatud mõte, mis 2015. aastal ka ellu viidi, oli regionaalpiiskoppide loomine, kes vähendaksid peapiiskopi koormust ja tooksid piiskopi vaimulikele lähemale (EELK 27. KK 4. istungjärg, 2007: 14).

Pöder meenutab mõned aastad hiljem, 2011. a tegevusaruandes, kuidas ta haldusküsimustega tegeles, ning kinnitas oma soovi piiskopkondade loomiseks, samas tõdedes, et aeg ei ole selleks veel küps:

Kohe ametisse asudes moodustasin kolm paralleelset erikomisjoni võimalike haldusmuutuste uurimiseks, aastatel 2005–2008 tegeles sellega EELK halduskomisjon, eelmisel aastal palusin sellesuunalisi seadusparandusi teha EELK õiguskomisjonil. Seniste analüüside ja sinodikoosolekutel avaldatud arvamuste põhjal olen haldusvaldkonna suutlikkuse osas kujundanud selge seisukoha, mida ka varem olen väljendanud ja mis seisneb järgmises: sunniviisiliste muutuste tegemine koguduste ja praostkondade koosseisus on täna kirikule kahjulik. Täienduseks senisele struktuurile pean vajalikuks kolme piiskopkonna loomist, mispuhul piiskopid võtaksid üle osa praosti ja peapiiskopi ülesannetest. Seda reformi ei tohi kindlasti teha praeguste ressurside ümberjagamise teel, vaid selleks tuleb leida uusi vahendeid, mistõttu idee teostamine on paratamatult lükkunud tulevikku. Hetkel olemasolev informatsioon teistsuguseid järeldusi teha ei võimalda ja kui neid tehakse, tuleb sellesse suhtuda suure ettevaatusega. (Pöder, 2011. a tegevusaruanne: 4)

¹²⁰ Liikmed Vallo Ehasalu, Peeter Kaldur, Urmas Nagel, Urmas Petti ja Urmas Viilma.

Nagu nendest aruannetest on näha, siis piiskopkondade loomise ideed lõplikult maha ei maetud, vaid see lükati edasi paremate aegade ootamiseks.¹²¹ Väga oluline on sealjuures olnud juhtivate vaimulike, eriti peapiiskopi toetus ja initsiatiiv selle küsimusega tegelemisel.

Siinkohal võib võrdluseks tuua, et piiskopkondade loomine pole EELK-le ainuomane küsimus. Samal ajajärgul on sellega tegelenud veel Läti kirik, kus 2006. aastal moodustati kolm piiskopkonda, lisaks Riia peapiiskopkonnale veel Liepāja ja Daugavpils piiskopkonnad – põhjuseks samuti vajadus kiriku kõrgem juhtimine tuua kogudustele lähemale (Paenurm 2006: 2). Piiskopkondade loomisega on aga samuti tegelenud Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik, rajades 2008. aasta sügisel lisaks Tallinna peapiiskopkonnale veel Tartu, Pärnu ja Saare piiskopkonnad – seda on ka EELK vastavates aruteludes eeskujuks seatud, nagu eelpool on nimetatud. Lisaks on piiskopkondadeks jagatud kõik suuremad luterlikud kirikud Euroopas, välja arvatud Saksamaal, kus episkopaal-sinodaalseid maakirikuid juhivad küll piiskopid (*Landesbischof*) (Schuegraf 2018: 123j), kuid piiskopkonna nimetust ei kasutata ning ka vastav piiskopi ordinatsioon puudub, see on valitav amet nagu teisedki (Winkler 1998: 162j). Leedu luterlik kirik otsustas aga episkopaal-sinodaalse kirikumudeli kasuks nt alles 1976. aastal, esimese piiskopi pühitses sealjuures ametisse EELK peapiiskop Alfred Tooming (Petkūnas 2013: 633).

4.4. Peapiiskopid

4.4.1. Piiskopiametist ja selle tähenduse muutumisest

Piiskopiamet ei ole ajaloolistel põhjustel omane kõigile luterlikele kirikutele – suur erinevus on seetõttu Skandinaavia ja Saksa luterlike kirikute vahel, sest esimesed peavad tänu just piiskopiameti säilitamisele vahetult peale reformatsiooni jätkuvalt kinni apostellikust suksessioonist, mis ulatuvat Peetruseni välja. Saksa kirikud lähtuvad tänini aga eelkõige Martin Lutheri sõnastatud „üldise preesterluse“ kontseptsioonist, mille järgi piiskopi amet on nagu iga teinegi kiriklik amet. Nende omavahel vastukäivate arusaamade ühtlustamise ja lepitamise tegeletakse veel tänapäevalgi kirikutevaheliste teoloogiliste õpetuskõneluste ja erinevate kirikuosaduste raames, ka EELK on nendesse teoloogilistesse uurimisprotsessidesse kaasatud (Üheskoos kirik 2022: 9).

EELK-l on oma piiskop juba alates selle rajamisest, kui esimene piiskop Jakob Kukk valiti 1919. a ja ordineeriti 1921. a. Sealjuures võeti piiskopi nimetus kasutusele sooviga senine võõrapärane ülem- või kindralsuperintendendi nimetus vahetada välja tuttavama vastu, samuti taheti sellega rõhutada, et kui superintendent määrati ametisse ilmalike valitsejate poolt, siis piiskopi valimisel oli oma sõnaõigus ka kogudustel (Köpp 2009: 40j).

¹²¹ Piiskopkonnad loodigi 1. mail 2024: Tallinna peapiiskopkond, Põhja-Eesti piiskopkond, Lõuna-Eesti piiskopkond ja Saare-Lääne piiskopkond.

Peapiiskopi tiitlist kõneldi juba 1930ndate lõpul, kuid kasutusele võeti see seoses muutunud oludega ja veidi teistsugustest, eelkõige poliitilistest põhimõtetest lähtuvalt alles 1949. aastal. Nimelt oli selleks ajaks Teise maailmasõja tõttu suur hulk vaimulikke põgenenud Läände ja rajanud seal pagulaskiriku E.E.L.K, mille juhiks sai EELK piiskopina Rootsi lahkunud Johan Kõpp – oli võimalik, et nõukogude võim soovis, et kodumaise kiriku juht kannaks kõrgemat tiitlit kui pagulaskiriku piiskop, vähendades nõnda selle kiriku ja ka piiskop Kõpu kaalu (EELK 26. KK 12. istungjärg 2005: 14; Altnurme 2000: 165j). 1957. aastal võttis aga ka pagulaskirik peapiiskopi tiitli kasutusele (Vihuri 2005: 3).

Alates aastast 1949 kuni 2015 on EELK-s kandnud peapiiskopi tiitlit seitse vaimulikku.¹²² Eelneval iseseisvuse perioodil oli neile lisaks ametis kolm piiskopist kirikujuhti,¹²³ kes ei kandnud siis veel küll peapiiskopi tiitlit, samuti jätkasid piiskopid ja hiljem peapiiskopid Välis-Eesti kiriku juhtimist. EELK ajalugu tunneb veel ka vikaarpiiskopi ametit ja tiitlit, mis tuli kasutusele Teise maailmasõja segastel aastatel ja hiljem veel ka paguluses.

Kuna esimese piiskopi ordineerijaks oli Uppsala piiskop Nathan Söderblom, siis said ka EELK piiskopid osa apostellikust suksessioonist. Kuna Söderblomi ordineerijaks kutsumisel lähtuti eelkõige soovist vabaneda kõigest saksapärasest ja läheneda Skandinaavia kirikutele, samuti toodi välja ajaloolised sidemed Rootsi kirikuga, siis piiskopi ameti erilisele pühitsusastmele tol ajal veel tähelepanu ei pööratud (Kõpp 2009: 40jj), pigem kritiseeriti selle tseremoonia liigset katoliiklikkust ja pidulikkust. Järgnevatel aastakümnetel aga piiskopi ameti tähendus ja sisu mõnevõrra muutusid, olles eelkõige seotud piiskopiks valitud isikute teoloogiliste vaadete ja isikuomadustega – kui Jakob Kukest kujunes kiriku vaimne autoriteet, siis tema järglane Hugo Bernhard Rahamägi oli pigem osav kiriku administratiivse juhina (Rohtmets 2014a). Nõukogude perioodil oli peapiiskopi teoloogilistest hoiakutest aga määravam jällegi läbisaamine valitseva võimuaparaadiga ning oskus oma kiriku õiguste eest seista. Sel perioodil EELK-d juhtinud peapiiskopid Jaan Kiivit, Alfred Tooming ja Edgar Hark olid sealjuures kõik väga erineva tausta ja isikuomadustega vaimulikud (Altnurme 2014).

Piiskoppide roll ja tähendus tuli uuesti teemaks 1990ndate algul. Kui 1991. aastal võeti vastu uus põhikiri, siis oli sinna piiskopi ametikoht lisatud. Üheks põhjuseks oli pagulaskirikuga võimaliku liitumise protsessi kergemaks tegemine, sest seal oli samasugune struktuur juba ees, teisalt aga oli suurenenud töökoormuse tõttu peapiiskopile vaja piiskoplikku asendajat ja abistajat, kellega oma tööülesandeid jagada. Nõnda valitigi 24. Kirikukogu 1. istungjärgul 1992. a septembris EELK-le uueks piiskopiks Kaarli koguduse õpetaja, senine Tallinna praostkonna praost ja majandusassessor Einar Soone. Sealjuures ei osanud Soone ise ka kirikukogu ees piiskopi konkreetseid tööülesandeid nimetada peale peapiiskopi asetäitjaks jäämise, arutelu käigus jõuti aga tõdemuseni, et piiskopi

¹²² Jaan Kiivit *sen*, Alfred Tooming, Edgar Hark, Kuno Pajula, Jaan Kiivit *jun*, Andres Põder ja Urmas Viilma

¹²³ Jakob Kukk, Hugo Bernhard Rahamägi ja Johan Kõpp

funktsioonide määramine on konsistooriumi, mitte kirikukogu ülesanne (EELK 24. KK 1. istungjärk 1992: 39–46).

Kui EELK ühines Porvoo osaduskonnaga, siis võeti kirikus ühtlasi kasutusele vaimuliku ameti jagunemine kolmeks astmeks. Seeläbi muutus piiskoppide osa kiriku juhtimisel varasemast palju suuremaks, neid õigusi ja kohustusi täiendati veelgi 2004. a põhikirja ja 2005. a kirikuseadustiku juures.¹²⁴

Peapiiskopi isiku roll ja temaga kaasnevad muutused ja erinevad rõhuasetused kiriku juhtimises ja kirikuelus üldisemalt tulevad kõige paremini esile just peapiiskoppide vahetumisel – siis, kui ametisse astus peapiiskop Pöder, võis täheldada nt kiriklikku suunamuutust konservatiivsemate seisukohtade ja hoiakute poole, mis väljendusid mitmetes aspektides, nt seisukohtades samasooliste abielu küsimuse osas jms (vt ptk 3.3.2).

Peapiiskopi valimistega kaasnevad alati laiemad arutelud kiriku olukorrast, rollist, ülesannetest ja visioonist, see valimisperiod toob kaasa teatud elevuse ja elavnemise kirikuelus. Kandidaatide debatid kutsuvad kuulama ja kaasa mõtlema ka laiema ringi kiriku töötajaid ja huvilisi, samuti saab kirik rohkem avalikku ja ka positiivset tähelepanu meedias. Iga järgneva peapiiskopiga on need arutelud olnud üha suuremale ringile inimestele kättesaadavad ja jälgitavad.

Kõige suurem roll kandidaatide tutvustamisel ja erinevate arvamuste esitamisel on traditsiooniliselt olnud ajalehel EK, kes on kogu valimiste perioodi ja protsessi võimalikult mitmekülgsest kajastanud, nt 2004. aastal otsiti vastust küsimustele peapiiskopi rollist EELK-s: millist rolli omistatakse kirikupeale, millised olulised isikuomadused peaksid tal olema ja milliste ülesannetega peaks peapiiskop kindlasti tegelema (Eesti Kirik küsib... 2004: 5). Samuti esitati viiele peapiiskopi kandidaadile lausa 16 küsimust (Küsimused... 2004: 3) eesmärgiga

¹²⁴ Kirikuseadustik, § 61. Peapiiskopi õigused ja kohustused ülemkarjasena
Peapiiskopil on EELK kõrgeima karjasena:

- 1) kohustus juhtida EELK-d;
- 2) kohustus valvata vaimulike ja töötajate ametipidamise ja kõlbelse elu üle ja olla neile hingekarjaseks;
- 3) õigus visiteerida kogudusi ja inspekteerida tööalasi;
- 4) õigus ordineerida nõuetele vastavaid vaimulikke;
- 5) õigus rakendada kirikukari kirikuseaduses ettenähtud juhtudel;
- 6) muud põhikirjas ja kirikuseaduses talle antud õigused ja kohustused.

Kirikuseadustik, § 63. Piiskopi õigused ja kohustused

- (1) Piiskop on peapiiskopi kui kohaliku kiriku vaimuliku juhi ja ülemkarjase asetäitja ja abiline kiriku või mõne tema piiskopkonna või tööala juhtimisel (abipiiskopi tähenduses).
- (2) Piiskopi õigused ja kohustused määrab kindlaks konsistoorium peapiiskopi ettepanekul.
- (3) Piiskopil on piiskopkonna karjasena:
 - 1) kohustus juhtida piiskopkonda;
 - 2) kohustus valvata vaimulike ja töötajate ametipidamise ja kõlbelse elu üle ja olla neile hingekarjaseks;
 - 3) õigus peapiiskopi kinnitatud kava järgi visiteerida praostkondi ja kogudusi;
 - 4) õigus rakendada kirikukari kirikuseadustikus ettenähtud juhtudel;
 - 5) muud põhikirjas ja kirikuseadustikus talle antud õigused ja kohustused.
- (4) Piiskopi ametiülesannete täitmise või tegevuse peatamise, samuti eemalviibimise ja puhkuse korral täidab tema ülesandeid konsistooriumi volitatud teine piiskop või praost.

neid paremini tundma õppida ja vastused neile küsimustele avaldati piiskoppidele pühendatud erilehes (Piiskopi eri 2004: 1–4). Niisiis on võrreldes varasemate perioodidega peapiiskopi valimised muutunud palju ligipääsetavamaks ja avatumaks, esitatakse ja arutatakse erinevaid seisukohti jne.

4.4.2. Kolme peapiiskopi tegevuse võrdlus

Peapiiskopi isikuga kaasnevad muutused ja erinevad rõhuasetused kiriku juhtimises ja kirikuelus üldisemalt, peapiiskopi mõju on väga suur, nagu on tõdenud õp Tiit Salumäe, kes on ka ise olnud üheks peapiiskopi kandidaadiks: „Peapiiskoppidel on kiriku otsese juhina väga suur roll kirikule ja kiriku mõjule ühiskonnas. Kiriku tähtsaima esindajana on nende sõnadel, tegudel ja hoiakutel väga suur kaal, mis võivad muuta nii kiriku identiteeti kui suhtumist kirikusse. Nende teoloogias peab kajastuma kiriku ametlik teoloogia“ (Salumäe 2005: 3).

Mitmete luterlike naaberkirikute (Läti, Ingeri, Soome, Rootsi) näitel on teada, et peapiiskopi isikust ja otsustest võivad sõltuda paljud olulised küsimused. Kas peapiiskopi iseloom, hoiakud ja juhtimisstiil on kajastunud kuidagi nähtavalt ka EELK kogudustes ja millised on olnud EELK kolme peapiiskopi teoloogilised rõhuasetused ja arusaam kiriku rollist, identiteedist, vahekorrast riigi ja ühiskonnaga?

Kõik senised peapiiskopid on ametisse asudes seisnud erineva olukorra ja ülesannete ees. Kõige suuremate ühiskondlike ja poliitiliste muutustega on kokku puutunud Kuno Pajula (ametis 1987–1994), järgmised peapiiskopid Jaan Kiivit (1994–2005) ja Andres Põder (2005–2014) on saanud tegutseda juba oma riigis ja vabas ühiskonnas, majanduslikult arenevas ja poliitiliselt stabiilsemas olukorras. Õp Urmas Viilma on 2015. aastal ametisse asunud järgmise peapiiskopina ühes intervjuus vastanud küsimusele peapiiskoppide võrdlemise ja nende erinevuste kohta just nagu tegemist oleks olnud erinevate ajastutega, järgnevalt:

Arvan, et küsimus pole niivõrd olnud kirikujuhtides, kui võrd iseseisvunud Eesti eri arenguetappides ja ühiskondlikes muutustes, mida kirikusiseselt on kenasti kümne aasta kaupa markeerinud kaks eelmist peapiiskoppi. Jaan Kiivit valiti kirikujuhiks 1994. aastal ja ta oli ametis kümme aastat. Sellesse aega jäi riigi ja kiriku ülesehitamine, millega kaasnes suur muudatuste ning uuenduste aeg, mis lõppes nii riigi kui kiriku jaoks oma koha leidmisega rahvusvahelisel tasandil. Olulisel kohal oli välispartnerite abi ja toetus. Kirikutööle tuli uus põlvkond vaimulikke. Andres Põder tegi oma peapiiskopi ametiga algust siis, kui oli saavutatud mõningane stabiilsus nii riigis kui kirikus. Valitsused hakkasid riigis püsima kauem ametis ja ka kirikus ei olnud vaja enam palju uuendada või asutada, pigem hoida stabiilset arengut ning rahulikku kurssi. Stabiilsus ja iseseisvus tuli saavutada ka majandusküsimustes, sest välistoetused vähenesid oluliselt. (Korsten 2015)

Nagu näha kolme peapiiskopi elu- ja teenistuskäigu võrdlemisest,¹²⁵ on tegemist olnud kolme väga erineva inimesega, nii oma iseloomu, teoloogilise kujunemise

¹²⁵ Vt ametlik elulugu EELK kodulehelt.

ja mõtlemise kui ka teenistuskäigu poolest. Sellegipoolest, ja vaatamata kõigile erinevustele, on kõik kolm mõistnud peapiiskopi ametit ja ülesandeid sarnaselt – peapiiskopil tuleb olla eeskätt vahendaja erinevate suundumuste ja parteide vahel. See seab teatud kammitsad tema enda isiklikele seisukohtadele ja vaadetele, samuti ei võimalda isiklikest eelistustest tulenevaid kiireid ja radikaalseid muudatusi või uuendusi vastu võtta kiriku juhtimismudel. Peapiiskopi vaadetest ja juhtimisest tingitud muutused on siiski toimunud, kuid need saavad avalduda pikema perioodi jooksul ja kooskõlas teiste kiriku institutsioonidega.

4.4.3. Peapiiskoppide karjasekirjad

Peapiiskoppidel on kombeks igal aastal kirjutada kõigile kogudustele paastuaja alguses varakevadel ja jõuludel vaimuliku sisuga ringkiri, n-ö karjasekiri. Karjasekirja tähtsust EELK kontekstis on rõhutanud õp Tiit Salumäe, tuues välja vajaduse neid põhjalikumalt uurida: „Sisuliselt tuleks aga käsitleda üksikult kõigi piiskoppide ja peapiiskoppide karjasekirju ja läkitusi, sest need peavad väljendama kiriku ametlikku õpetust, kiriku suunda ja rõhuasetusi eri ajajärgudel.“ Üldistamise on muutnud tema sõnul aga raskeks asjaolu, et kiriku juhid ei ole reeglina esitanud oma vaateid kompaktses programmis: „Protestantlikes kirikutes ei ole kindlat traditsiooni, et piiskop oma tegevusprogrammi selgelt sõnastaks, et ta oleks kiriku administratiivse juhtimise kõrval ka kiriku ametliku teoloogia kujundaja ja juht.“

Kaasajal näib siiski üha enam levivat see vana traditsioon, et piiskop oma ameti esimeste aastate jooksul väljendab oma taotlused ja tegevusprogrammi karjasekirjana, ulatusliku teoloogilis-eklesioloogilise teosena. EELK juhtide teoloogiast on aga siiani kõige selgem ülevaade võimalik saada nende palvepäeva karjasekirjade ja läkituste põhjal. See napp materjal võib aga siiski pakkuda huvitavat ainet kiriku ametliku teoloogia uurimiseks. (Salumäe 2005: 3)

Sellest Salumäe esitatud ülevaatest lähtuvalt, millised on olnud EELK kolme viimase peapiiskopi teoloogilised rõhuasetused ja nende muutused karjasekirjade põhjal? Kas seda on üldse võimalik karjasekirjade põhjal välja selgitada?

Esmalt aga, mis on karjasekiri ja miks see on oluline tekst? Karjasekiri (*der Hirtenbrief, pastoral letter*) on piiskopi saadetud ringkiri kõigile oma piirkonna kogudustele, mis käsitleb olulisi usuküsimusi ja on mõeldud kirikus ettelugemiseks (*Hirtenbrief*, Duden 2012). Karjasekirja nimetus viitab piiskopi ülesandele olla karjaseks oma kirikule. Esimene teadaolev taoline piiskopi ringkiri kogudustele, kus õpetatakse usuküsimusi ja räägitakse ühiskondlikest probleemidest, pärineb 16. sajandi roomakatoliku kiriku kardinalilt ja piiskopilt Carlo Borromeolt (1538–1584). Paastuaja karjasekirjade traditsioon Saksamaal ulatub aga 18. sajandisse, eesmärgiga valmistada kogudust ette ülestõusmispühadeks. Samuti on neid saadetud kogudusele ettelugemiseks ka advendipaastu ajal (Hofmann, *Hirtenbrief*, 1986: 387j). Seega on karjasekiri väga kindla sisu ja formaadiga kirjutis.

4.4.4. Karjasekirjade kirjakohad

Oma ametiajal on Pajula kirjutanud palvapäevaks seitse karjasekirja, Kiivit ja Pöder kumbki kümme kirja.¹²⁶ Niisiis, mis torkab silma karjasekirjade aluseks olevate kirjakohtade puhul? Kuidas on üldse valitud palvapäeva tekstikohad? Korraliste palvapäevade kirjakohad lähtuvad enamasti kirikukalendris olevast päeva kirjakohtast. Kirikuseadustikus on kirjas, et nii palvapäevad kui ka nendel kasutatavad leksioonid kuulutab välja peapiiskop.¹²⁷ Millest peapiiskop on sealjuures lähtunud?

Kirikus loetavatel kirjakohtadel ja nende valikul on erinevad traditsioonid ja võimalused. Varasemalt on EELK-s kasutatud Saksa päritolu tekstivalikut ehk perikoopide süsteemi,¹²⁸ mis rajanes omakorda täiendatud ja parandatud vana-kiriku perikoobiridadel. Kirjakohtade valik oli temaatiline, lisaks kirikuaasta teemadele olid esindatud evangeeliumi olulisemad rõhuasetused ja kiriku õpetuslikud arusaamad (Pöder, Piibli kohast..., 10.11.2006). Alates aastast 2006 on aga perikoopide süsteemiks võetud paralleelselt kasutusele Soome kiriku süsteem,¹²⁹ mis alates 2010. aastast muutus ainsaks (Siim 2015: 228j). Niisiis on peapiiskopid lähtunud peamiselt kirikukalendris määratud tekstidest, sealjuures on nii kirjakohta valikul kui palvapäeva pidamisega seotud küsimustes tehtud koostööd liturgiakomisjoniga, kes on andnud vastavaid soovitusi ja nõuandeid, et „karjasekirjade sõnum võiks jõuda rohkemate inimesteni.“¹³⁰ Sellegipoolest on peapiiskoppide kirjakohtade valikud olnud üsna erinevad: Pajulal on peaaegu kõik kirjakohad Uue Testamendi evangeeliumidest, Kiivit on kasutanud kõne aluseks olevate kirjakohtadena peamiselt Pauluse ja Peetruse kirju ja Vana Testamendi, sealjuures ei kasuta ta kordagi evangeeliumi tekste, ehkki on viidanud sageli evangeeliumi kirjakohtadele teksti sees. Pöder on omakorda kasutanud võrdsel määral evangeeliume, Uue Testamendi kirju ning Vana Testamendi raamatuid.

Ka valitud kirjakohtade pikkused on erinevad: Pajulal on need enamasti ühe salmi pikkused (v.a viimane), teised on võtnud aluseks kas valitud salmid või terve perikoobi.

4.4.5. Karjasekirjade võrdlus

Niisiis, millised on olnud EELK kolme viimase peapiiskopi teoloogilised rõhuasetused ja nende muutused karjasekirjade põhjal? Karjasekirjade lugemisel tuleb esmalt arvestada mitmete asjaoludega, mis mõjutavad selle sisu ja eesmärki –

¹²⁶ Kõik karjasekirjad on kogudustele saadetud ringkirjana, lisaks on need trükitud EELK aastaraamatutes ja Eesti Kirikus.

¹²⁷ Kirikuseadustiku 2. osa, 4. peatükk, § 26. Palvapäevad

¹²⁸ Perikoopide süsteemi kujunemisest vt **Teder**, Perikoopid ja kirikuaasta. – *Meie Kirik*, 30.03.2012.

¹²⁹ Uue perikoobisüsteemi kasutusele võtmine. EELK piiskopliku nõukogu otsus 15.8.2006 nr 4 (KT 2006, 3, 141) EELK põhikirja § 39 punkti 1 alusel EELK piiskoplik nõukogu otsustab: 1. Võtta kasutusele Soome Kiriku perikoobisüsteem. 2. Uus perikoobisüsteem hakkab kehtima koos uue Jumalateenistuste ja talituste käsiraamatuga. Peapiiskop Andres Pöder

¹³⁰ EELKKA. Palvapäevade praktika ja kirikuaasta seaduse uuendamine. 19.10.2000. Kirjavahetus EELK Liturgilise komisjoniga. Toimik 3–4. 12.02.1996–18.06.2007.

peapiiskop peab oma mõtete edasi andmisel silmas pidama kindlat ajalist ja sisulist raamistikku ja konteksti, mis EELK kombestik on seotud palvapäeva ja tuhkapäeva tähistamisega. Samuti tuleb silmas pidada, et karjasekirjad on mõeldud kogudustele kantslist ettelugemiseks, tegemist on kindla kirjakooha alusel kirjutatud lühijutlusega, millel on samuti oma vorm, sisu ja kindlad ülesehituse reeglid. Kellele on karjasekirjad suunatud? Karjasekirjas pöördub peapiiskop küll otseselt oma kiriku koguduste poole, nende läbi kõnetab aga kogu rahvast ja iga inimest. Seetõttu aitavad need kirjad ka kiriku ja ühiskonna vahkorda iseloomustada.

Teoloogiliselt ja vastavalt kirikukalendri räägivad karjasekirjad peamiselt kannatusajast, patukahetsusest ja meeleparandusest, Kristuse surmast inimkonna pattude pärast ning inimese ja Jumala vahelisest suhtest, rõhutades eriti Jumala olulisust selles vahekorras. Tekstide sisu lähtub enamasti nii aluseks olevast kirjakoost kui ka päevakajalistest sündmustest, riigis ja ühiskonnas valitsevatest oludest. Pajula ametiaja tähtsamad poliitilised sündmused olid kindlasti seotud Eesti Vabariigi taastamisega 1991. aasta augustis ning sellele eelnenud ja järgnenud ärevad suhted Venemaaga, mis leevenesid seoses Vene vägede lahkumisega 1994. aasta augusti lõpus. Kiiviti ametiaeg algas aga kohe suure katastroofiga Eesti rahva jaoks, kui 1994. a 28. septembril uppus parvlaev Estonia, tema ametiaja lõpus 10 aastat hiljem aga leidis aset Eesti riigi ühinemine Euroopa Liidu ja NATOga. Põderi aja poliitilistest ja ühiskondlikest arengutest ja sündmustest olid meeldejäätavamad n-ö „pronksöö“ 2007. a kevadel ja sellele paari aasta pärast järgnenud suur majanduskriis, positiivsema poole pealt aga Eesti liitumine Schengeni viisaruumiga 2007. aastal ja euro kasutuselevõtt 2011. a algul. Üldiselt on aga kõige kolme peapiiskopi ajal paranenud inimeste elatustase ja toimetulek.

Kirjade sõnum oleneb ajaloolisest ja poliitilisest olukorrast, selle keerulisusest ning valitsevast meelsusest – pööranguline 1980ndate lõpp ja stabiilsed 2010ndad on olnud selles osas võrreldes väga erinevad ajajärgud, mil valitsesid erinevad meeleolud ja tunded. Lisaks ajastu oludele ja päevapoliitilistele arengutele on mõjutanud karjasekirja laadi ka piiskoppide teoloogiline iseloom ja hoiakud – nende eelistusi näitab juba kas või kirjakohtade valik (Vana Testament, Uue Testamendi evangeeliumid ja kirjad), mis kõigil peapiiskoppidel on olnud üsna erinev.

Oma osa on aga ka peapiiskoppide kirjanduslikul andel ja kirjutamisoskusel. Igal kirikuõpetajal on oma jutlustamise stiil ja laad, kõigile ei ole antud ühtemoodi kõne- või kirjutamisandi. Ka peapiiskoppide puhul ei ole see teisiti. Kiivit on nt tunnistanud, et tema ei ole osav kirjutaja (Kiivit 2000: 7). Tema kirjastiili võiks pidada pigem akadeemiliseks, kui Pajula tekstid on jällegi väga lihtsa ülesehituse ja mõttearendusega – seega rahvalikult mõjuvad ja kergesti arusaadavad. Sellest tulenevalt võib Pajula stiili iseloomustada märksõnadega – lihtne, julgustav, alandlik, palvemeelne: palved rahva ja riigi pärast, tänulikkus, rõõm:

Muidugi tohime palvapäeval mõelda kõigele sellele õnnistusele, mis Issand kirikule, aga ka maale ja rahvale on lasknud osaks saada. Seal, kus me mõtleme

pöördelistele sündmustele ja uskumatuina näivaile muudatustele meie maal möödunud aastal, rahvustunde ärkamisele, usuelu elavnemisele, rahva ja tema juhtide lähenemisele jpm, saame palvapäeval ülesande paluda – Issand, hoiu me rahvas sellel teel! Anna Kirikule ise tarkust tekkinud võimalusi ära kasutada, rahvast teenida veel ustavamalt ja omakasupüüdmatumalt, kui me seda seni oleme teinud! (Pajula, karjasekiri 1989)

Pajula on kasutanud palju Piiblit, samuti on väljendanud oma kirju lõpetades, et palub ja palvetab ka ise oma kiriku, maa ja rahva eest. Oma sõnavõttudes pöördus kogu eesti rahva poole, ärkamisaegne kontekst ja poliitiline olukord on taustal väga oluline:

Kirik ei näe oma ülesannet käskude ja keeldude jagamises. Kirik on huvitatud, et tee, mida mööda rahvas käib, oleks elutee! Kirik tahab kaasa aidata, et inimesed vabaneksid kurjuse meelevallast, lootusetusest ja hirmust homse ees ning leiaksid rahu ja rõõmu, oleksid vabad tegema head, teenima ligimest, armastama oma kodumaad ja andma oma eluga au Jumalale! (Pajula, karjasekiri 1993)

Pajula viimaste kirjade stiil ja sisu muutus, hakates hoiatama valede valikute eest, mida võimaldas muutuv ja liberaliseeruv ühiskond, ehk teisisõnu, usubuumi aeg on mööda saanud – õhin ja lootus on asendunud märksa pessimistlikuma vaatega.

Kiiviti stiili iseloomustavateks märksõnadeks on arutlemine teemadel Jumal ja tema rahvas, eesti rahvas ja rahvus, perekond, kurjuse küsimus, inimeseks olemine, avatus ühiskonnas toimuvale:

Meie käes pole meie elule asetatud raamide muutmine. Meist ei sõltu siin ilmas otseselt ükski suur asi. Aga meie käes on, kes me inimestena oleme. Meist oleneb, milline on mu kodu ja perekonnaelu, kuidas me omavahel läbi saame. Meie käes on, kas me anname voli oma hoolimatule isekusele või oleme keset elu halastamatust valmis inimlikkuseks, sõbralikkuseks, lahkuseks, halastuseks. Siis jäävad meelepaha ja vaenulikkuse pilved tõusmata. (Kiivit, karjasekiri 1995)

Kiivit kõneles inimese vastutusest ja ülesannetest, meenutas eesti rahva kannatusi – sealjuures on kirik kui alternatiiv ja võimalus paremaks, õigemaks eluks. Kirik vastutab rahva püsimise eest, kristlased peavad seda ülesannet täitma, ka siis, kui nad on praegu olukorra sunnil vähemuses. Eesti rahvas on püsima jäänud tänu kirikule. Kutse meelearandusele – peab ennast käsile võtma ja muutuma, tegema head. Kirjeldas iga inimest kui indiviidi, samas aga kui rahva ja ühiskonna liiget, kel on vastutus. Ta leidis, et kristlastel on vastutus oma riigi eest palvetada:

Palvapäeval tõuseb kogudus kuulama Jumala kümme käsku. Kui omal ajal määras maa valitsus kindlaks palvapäeva teema – meie naaberriigis Soomes teeb seda president praegugi – mille eest üheskoos kogu rahvana palvetada, ja piiblitekstid, mille valguses ennast läbi katsuda, siis täna teeb seda üksnes kristlaste vähemus. Aga me teeme seda asendavalt kogu Eesti ja tema rahva eest. See on äärmiselt vajalik, et need juured püsiks katkematult, kust me ammutame vaimu jõudu ja tervist. (Kiivit, karjasekiri 1998)

Kiivit meenutas sageli Nõukogude aja taaka ja pärandit, mis viis inimesed kirikust ja mis on veel praegugi alles ja paljude probleemide põhjuseks. Ta leidis, et kirik ja kogudus võiksid taas olla selliseks vaimulikuks koduks, kus Jumala sõna kuulates ja tõsiselt võttes võiks patukahetsuse ja meeleparanduse, andeks saamise ja lepituse kaudu paremaks inimeseks saada. Mainis mitmes kirjas kümne käsu olulisust ja seda, et palvapäeval on kombeks ikka lugeda kümmet käsku. Kiivit tsiteeris Piiblit vähem, kirjad lõpetas teemakohase loosungi, üleskutse või sooviga.

Põderi stiil on võrreldes kahe eelkäijaga kriitilisem ja päevakajaline, ta on kasutanud loosungeid ja üleskutseid, lähtus kirjades käimasolevatest teema-aastatest (nt usk, palve, ristimine). Rääkis kirikust, riigist, (tarbimis)ühiskonnast, rahvast, kutsus kristlasi üles olema ühiskonnale eeskujuks, järgides Kristust. Võrreldes teistega on tema kirjad teoloogiliselt rohkem Kristuse-kesksed, rõhutas paastu rolli ja paastuaja tähtsust. Põder kõneles enam tänapäeva ühiskonna probleemidest, mille on põhjustanud kirikust eemale jäämine – kirik peaks olema kohustus. Põderi retoorika on ühiskonnakriitiline – ta tõi järjepidevalt esile eestlaste seas levinud pahesid nagu alkoholism, aga samuti ka ebausku:

Ka mitmete pahede poolest nagu perekondade lagunemine, alkoholitarbimine, narkosurmad või tapmised oleme esimeste killas. Lisaks majandusmuredele, mis peaks panema inimesi ühte hoidma ja üksteist toetama, pingestavad suhteid pettused, valed ja hoolimatud väljaütlemised, nõnda, et ka pisimast südamest võetakse tuld. Ometi aitab Jumal ka uskmatuses, tuletatakse meelde Kristuse eeskju taaskord. (Põder, karjasekiri 2013)

Küllap on meil rahvana põhjust kahetseda, et oleme sageli elu jumaliku kirkuse vahetanud kaubamajade kassikulla vastu, taevase rõõmu kaduva lõbu vastu: oleme väidetavalt Euroopa kõige väiksema usklikkuse ja kõige suurema alkoholi tarbimisega rahvas. (Põder, karjasekiri 2014)

Erinevalt Pajulast, kes kõnetas kogu rahvast, pöördus Põder oma kirjades eelkõige kristlaste poole, seega ei eeldanudki tema stiil kogu rahva tähelepanu, sest suurem osa rahvast ei olnud kristlased ega pidanud kristlikke väärtusi ja seisukohti oluliseks. Ta soovis rohkem kristlikku sõnumit ühiskonnas levitada ning rohkem misjonitööd teha.

Kõigil kolmel peapiiskopil oli selgelt oma stiil ja teemade valdkond, mida karjasekirjades käsitletakse. Iga peapiiskopi kirjastiilist ja sisust kumasid läbi ühiskonnast toimunud muutused ja arengud. Pajulal oli peamiseks ja läbivaks teemaks lootus ja võitlus tuleviku suunas, lootus oma riigi taastamisele, tema pöördumised olid ajastule omaselt pigem julgustava ja lootustandva tooniga, ta palvetas ise ja kutsus kristlasi palvetama oma rahva eest – selle taustaks oli reaalne sõjategevuse puhkemise võimalus.

Kiiviti ajaks on see oma riik juba loodud, kuid inimesed ja ühiskond püsisid segaduses, sest muutused olid suured ja puudus tugi, millele toetuda – seepärast oli ka palju näiteid Eesti Vabariigi algusajast pärit traditsioonidest ja kommetest. Kiiviti ajal ühiskonnas valitsev segadus ja muutuste aeg oli paljude jaoks vaimselt

raske – tuli kohaneda uute oludega. Seetõttu tõi Kiivit palju näiteid ja viiteid vahepealsest Nõukogude aja taagast, mis on neid raskusi põhjustanud, samas aga oli juba ka kriitiline uuema aja arengute ja valikute suhtes.

Põderi ajal tuli aga juba esile läänelik tarbimisühiskond kõigi oma murede ja pahedega, samuti süvenev kirikust eemalejäämine. Seetõttu on tema kirjad kõige enam ühiskonnakriitilisemad, tema retoorika on sageli üpris terav. Ta kutsus kristlasi samuti palvetama oma rahva eest, aga ka olema eeskujuks ühiskonnale.

Kiriku sõnum peapiiskoppide vahendusel oma rahvale on sellest tulenevalt olnud ka väga erinev. Pajula ja Kiiviti kirjad olid enam optimistlikumas laadis, tõi välja rõõmu ja lootuse, uued võimalused jne. Põderi üleskutsed ja kirjeldused sellist tonaalsust ei kandnud, pigem mõjusid kirikut ja kristlasi laiemale ühiskonnale vastandavalt.

Kokkuvõtteks, nendest kirjadest on võimalik välja lugeda peapiiskoppide teoloogilist rõhuasetust, hoiakuid ja suhestumist ühiskonnaga. Kas ja kuidas on see väljendunud kiriku juhtimises ja mõjutanud kiriku ja ühiskonna vahekorda – kui võrrelda karjasekirjades öeldut peapiiskoppide tegude ja otsustega, siis võib seoseid leida küll.

4.5. Kokkuvõte

Teoloogiliste hoiakute muutumine on EELK-s viimase kolme kümnendi jooksul esile kerkinud järgmistes valdkondades: Porvoo osaduskonnaga ühinemine (1996), uue põhikirja ja kirikuseadustiku valmimine (2004 ja 2005), liturgiline uuendus ja kirikukäsiraamatu valmimine (2008). Lisaks nimetatud teemadele on olnud oluline ka kiriku juhtide enda teoloogiline meelsus ja hoiakud, mis on ühe või teise teemaga tegelemist soodustanud, nt piiskopkondade loomise kavatsuste juures. Neid hoiakuid on võimalik nende karjasekirjade põhjal iseloomustada, eriti hästi ilmnevad neis suhtumine ühiskonda ja kiriku ja ühiskonna vahekord. Nende peatükis esitatud näidete põhjal saab seda üldkiriklikult esile kerkivat teoloogilist identiteeti, suunda ja hoiakut seostada kõige rohkem kõrgkiriklikkusega.

Esimene konkreetsem samm kõrgkiriklikkuse poole toimus 1990ndate keskpaigas EELK välissuhetes – Porvoo osaduskonnaga ühinemine. Ehkki esmalt oikumeeniline ja väljapoole suunatud tegevus, oli see samas ka sisekiriklikult äärmiselt oluline, sest sellega kaasnes mitmete teoloogiliste ja eklesioloogiliste teemade kõrgkiriklik mõistmine, eelkõige seoses vaimuliku ameti ja kiriku struktuuriga. Praktilises osas aitas see kaasa vaimulikkonna hierarhia kinnistamisele EELK-s. Oikumeenilises osas tugevnesid selle abil suhted teiste kirikutega eesotsas anglikaani ja skandinaavia kirikutega, mis omakorda aitas ka enda kirikut paremini mõista.

Teiseks oluliseks teemaks, mis on aidanud EELK-s kõrgkiriklikku raamistikku luua, on olnud muutused EELK seadusandluses. Vajadus muuta kiriku alusdokumente on olnud seotud eelkõige muutustega riigi seadusandluses. Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamisega seoses tuli tühistada senine nõukogudeaegne põhikiri ning vastu võtta uus. Vajadus järgmise põhikirja järgi tekkis aga seoses uue kirikute ja koguduste seadusega. Need välised tegurid on aga ühtlasi andnud

hea võimaluse teha kirikusiseseid ümberkorraldusi. Erinevalt Porvoo lepingust on siin juba mõnede vaimulike seas märgata vastuseisu kõrgkiriklikele arengutele, need väljendused esmalt vastavate nimetuste kasutuselevõttus ning jätkusid ja süvenesid juba liturgiauuenduste raames.

2004. a põhikirja ja seda täiendava kirikuseadustiku sidet kõrgkirikliku suunaga võib märgata esiteks uute teoloogiliste terminite ja väljendite kasutuselevõttuga, teiseks aga seoses kiriku juhtimise korraldamisega. Kui esimene põhikiri valmis veel 1935. a põhimäärust eeskujuks seades, mis oli ise juba tolelaegses kontekstis varasemast enam tsentraliseeritud juhtimisega, siis järgmise põhikirja ja vastava kirikuseadustiku väljatöötamisega on lisandunud juba veelgi konkreetsemalt kõrgkiriklike jooni. Nt on muudetud kiriku juhtimisstruktuuri sellega, et on vähendatud praostkondade iseseisvust ja lisatud enam ülesandeid peapiiskopile ja piiskoplikule nõukogule. See muudatus aitas ühtlustada kiriku juhtimist ja sellega seonduvat juriidilist poolt, teisalt näitab see aga konkreetselt ka kiriku juhtimisstruktuuri muutmist tsentraalsemaks.

Juhtimisstruktuuriga on seotud ka piiskopkondade loomise kava, mis on samuti otseselt kõrgkiriklik. EELK kontekstis ja eriti arvestades kiriku liikmeskonna pidevat kahanemist, on piiskopkondade järgi otsene vajadus puudunud, kuid mõte sellest on kirikus olnud kogu aeg. Siiski ei õnnestunud seda kavatsust ligemale kolme aastakümne jooksul täide viia, ehkki piiskopkondade rajamise mõtet on mitmed vaimulikud pidevalt kogu perioodi jooksul meelde tuletanud. Üheks põhjuseks on olnud peapiiskop Kiiviti vastuseis – eelkõige majanduslikel ja praktilistel, aga ka teoloogilistel kaalutlustel. See viimane näitab ühtlasi ka peapiiskoppide teoloogilise mõtlemise mõju ja rolli kogu kirikule.

Kolmandaks valdkonnaks on olnud liturgilise uuenduse ehk jumalateenistuste ja talituste kordade uuendamine, millega on tegeletud kogu uuritava perioodi jooksul. Alates eelnõu valmimisest 2007. aastal on sellele teemale vaimulike seas palju tähelepanu pööratud, sealjuures on esile kerkinud kriitilised seisukohad ja arvamused. Peamine kriitika seisnes selles, et muudatused on olnud liiga katooliklikud ning kõrgkiriklikud, minnes vastuollu väljakujunenud kommetega.

Võrreldes senise jumalateenistuse korraga on uues liturgias kõige enam nähtavad just kõrgkiriklikud muudatused ja uuendused, esile võib tuua järgmised tunnused – see on oikumeenilisem ehk teisisõnu vormiliselt rohkem roomakatoliku, anglikaani ja skandinaavia kirikute liturgia moodi; suurema tseremoniaalsusega, kasutatakse liturgilisi värve ja vaimulike ametirõivastust, toimuvad protsessioonid; uute väljendite ja terminite kasutuselevõtt (preester, missa, tabernaakel jne, mõistete küsimus kerkis esile juba seoses uue põhikirja ja kirikuseadustikuga mõned aastad varem); aga ka armulaua teoloogiale suurema tähtsuse andmine, mis väljendus nt põhjalikumalt armulaua talituses, tabernaakli kasutuselevõttus ja lastele armulaua jagamises.

Tehtud muudatuste eesmärgiks oli oikumeenilisi põhimõtteid silmas pidades kaasajastada jumalateenistuse korda ja muuta seda atraktiivsemaks. Nõnda oli see uuendamine iseenesest küll vajalik, kuid selle vastuvõtmisega kiirustati – seetõttu jäi uue korra kõrvale kehtima ka endine ning kaks paralleelselt käibivat ja oma olemuselt võrdlemisi erinevat jumalateenistuse korda pigem jätkasid kiriklike

vastuolude süvenemist. Kui teised näidetena esitatud muudatused nagu liitumine Porvoo osaduskonnaga või uus põhikiri võeti üldiselt vaimulikkonna seas omaks, siis liturgiale on olnud kõige rohkem vastasseisu.

Ning viimaks, kuid mitte tähtsusetuimana, kiriku teoloogiat ja suunda on mõjutanud olulisel määral ka nende liidrid ja juhid, nagu kolme ametisolnud peapiiskopi otsuste ja tegude puhul on näha olnud. Kõik peapiiskopid on ametisse asudes seisnud erineva olukorra ja ülesannete ees. Nagu näha nende elu- ja teenistuskäigu ja nende ajal kirikus ettevõetud muudatuste võrdlemisest, on tegemist kolme väga erineva inimesega, nii oma iseloomu kui ka teoloogilise mõtlemise poolest – see on väljendunud juba igaühe kirjastiilist ja -sisust ning on kajastunud ka kiriku juhtimisel ja suunamisel. Kui Pajula ja Kiiviti karjasekirjad olid ühiskonnale avatud ja enam optimistlikumas laadis, tuues välja rõõmu, lootuse ja uued võimalused, siis Põderi üleskutsed ja kirjeldused sellist tonaalsust ei kandnud, vaid pigem mõjusid kirikut ja kristlasi laiemale ühiskonnale vastandavalt. Seoses peapiiskopi mõjuga on heaks näiteks kõrgkiriklik piiskopkondade loomise küsimus. See teema on olnud arutlusel kogu perioodi jooksul ja sellega on pidanud kõik kolm peapiiskoppi ka kokku puutama ja oma arvamust avaldama – Pajula on olnud neutraalne või pigem vastu, Kiivit kindlalt vastu ja Põder pigem poolt – vastavalt nende hoiakutele on selle teemaga kirikus ka tegeletud.

Peapiiskoppide tegevusega on saanud üks või teine teoloogiline vool pääseda üldkirikus rohkem esile, eriti veel kui arvestada sellega, et kiriku juhtimise tsentraliseeritumaks muutumisel on peapiiskoppide tähtsus kogu kiriku juhtimisel kasvanud. Kui peapiiskop Pajula esindas sellist üleminekuaja kiriku juhti, kes oli leplik möödunud riigikorraga, aga samas avatud uuendustele ja muutustele, olemata ise teoloogiliselt väga pretensioonikas, ja peapiiskop Kiiviti ideaaliks oli sõjajärgne EELK oma haritud vaimulikkonna ja pigem madalkirikliku juhtimisega rahvakiriku mudel, siis peapiiskop Põderi ajal sai enam esile kerkinud suunaks kõrgkiriklik teoloogia, mis rõhutas muuhulgas kristlaskonna kõrgemaid moraalseid väärtusi võrreldes ülejäänud ühiskonnaga.

Miks on just kõrgkiriklik suund EELK-s viimaste kümnendite jooksul esile kerkinud ja muutunud EELK kirikupoliitikas peamiseks muutuste käivitajaks ja suunajaks kiriku arengus? Ja siit kerkib esile veel teine küsimus – kuidas on just kõrgkiriklikkus ja konservatiivsus omavahel kokku saanud?

Üheks põhjuseks on kindlasti olnud laiemad arengud Euroopa religiooni- maastikul, kus paljud kirikud sarnaselt EELK-ga on väljendanud järjest selgemalt oma konservatiivseid hoiakuid ja väärtusi seoses ühiskonna liberaalsete arengutega. Teisalt aga võib sellise suunamuutuse põhjuseks nimetada ka EELK vaimulikkonna enda järjepidevuse ja traditsioonide osalise katkemise Nõukogude perioodil. See väljendus kiriku juhtkonnas – 1970ndatel sirgunud ja kujunenud vaimulikud asusid uue põlvkonnana 1990ndate algul EELK-s juhtivatele ametikohtadele konsistooriumi assessorite, praostide ja piiskoppidena, sealjuures ei ole nad aja jooksul oluliselt muutnud oma nooruspõlves kujunenud teoloogilisi vaateid. Nii on nt nende kunagisest huvist katoliikluse vastu saanud välja kujuneda kõrgkiriklik suund tänapäeva kirikus. Üheks näiteks võib tuua juba eelpool

nimetatud õp Einar Soone, kes 1992. aastal valiti piiskopiks ja on nõnda kõrgkiriklikkust esindanud kiriku juhtkonnas mitme aastakümne jooksul, pooldades liturgiauueendust ja piiskopkondade loomise kavatsust.

Seda ühe suuna esilekerkimist on soodustanud ühtlasi asjaolu, et episkopaalse mudeli puhul on kiriku juhtimine küllaltki autoritaarne ning koondunud teatud väiksema seltskonna kätte. Lisaks peapiiskopile on kiriku juhtimisega seotud kirikuvalitsus ehk konsistoorium, samuti on olulisel juhtival kohal praostkondade praostid. Assessorite koosseis muutus 1990ndate algul ja on sealt peale olnud üksikute muutustega küllaltki ühtne, neljaks aastaks valitava koosseisu tuumikuks on olnud enamasti ühed ja samad vaimulikud, kes on siis erinevate valdkondade eest vastutanud. Noorema põlvkonna vaimulikest said esimesena assessoriteks Ove Sander ja Urmas Viilma 2005. aastal. Alles alates Urmas Viilma peapiiskopiks saamisest 2015. aastal on assessorite koosseisus toimunud suuremad muudatused.

Kokkuvõtvalt – esiteks, vaimulike ring, kes on kiriku tegeliku juhtimise ja otsuste vastuvõtmise juures, ei ole olnud kuigi suur. Nõnda on nad saanud võimaluse oma teoloogilisi vaateid ja hoiakuid, sh kõrgkiriklikkust ellu viia. See suund on kõige enam esile kerkinud 2000ndatel peale Andres Põderi peapiiskopiks valimist.

Teiseks, hoolimata kõrgkirikliku mõju esilepääsemisest ei ole EELK nende erinevate vaidluste, vastandumiste ja nendest tulenevate arengutega saavutanud siiski suuremat populaarsust ühiskonnas, liikmeskond on jätkuvalt kahanenud ja majanduslik seis on olnud keeruline. Sellised avalikult esinenud lahkeliid ja vaidlused on mõjunud hoopis kiriku mainet ja ühtsustunnet kahjustavalt.

Millised arengud on see EELK jaoks kaasa toonud? Kui siia lisada pidev liikmeskonna kahanemine ja kõrgkirikliku (muuhulgas tsentraliseeritud juhtimine) ning konservatiivse suuna mõju kasv, siis võib tuginedes Rodney Starki teooriale (vt ptk 1.1.5) küsida, kas EELK on oma kiriku tüübilt liikunud sekti suunas? Stark on väitnud, et liikmeid kaotav kiriku tüüpi organisatsioon hakkab liikuma sekti suunas sel juhul, kui valib pinge suurendamise ühiskonnaga, s.t. muutub konservatiivsemaks. Kas EELK puhul on selline areng paika pidanud? Ehkki EELK taotlus on jätkuvalt olnud olla kogu ühiskonda kaasahaaravaks ja ühendavaks institutsiooniks, on arengud, mis väliselt viitavad nimetatud sektiks muutumise teooriale, EELK puhul olnud täiesti märgatavad – liikmeskonna kiire kahanemine on soosinud suuremat konservatiivsuse teket, tsentraliseeritud juhtimist ja kiriku rolli vähenemist ühiskonnas, mistõttu ei ole vaja ühiskonnaga enam nii palju arvestada ja kompromisse teha.

KOKKUVÕTE

Käesoleva doktoritöö eesmärgiks on analüüsida Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku (EELK) olukorda, muutusi ja arenguid aastatel 1991–2015, võrrelda neid naabermaade luterlike kirikutega ja anda esmakordselt laiem tervikpilt toimunud arengute ja muutuste jõujoontest ja esile kerkinud teoloogilistest suundadest Eesti ja Euroopa religioonimaastiku kontekstis. Sellest ülevaatest lähtuvalt otsitakse väitekirjas vastust järgmistele küsimustele:

- Milliseks on kujunenud EELK institutsionaalne ja teoloogiline olukord 2015. aastaks ja millised on sealjuures olnud kiriklike ja teoloogiliste rõhuasetuste muutused aastatel 1991–2015?
- Millised on erinevad teoloogilised suundumused vaimulikkonna seas, millised neist on enim esile pääsenud ja kuidas kiriku arengut mõjutanud?

Töö jaguneb neljaks peatükiks, käsitledes teemat erinevatest vaatenurkadest ja valdkondadest – alustades laiemast Euroopa religioosse maastiku kontekstist kuni konkreetsemate näidetenäideteni EELK tegevustest ning arengusuundadest, pidades sealjuures silmas kogu uurimisperioodi dünaamikat ja ajalist perspektiivi. Võrreldes varasemate uurimuste ja ülevaadetega võimaldab selline käsitlus ühtlasi paremini mõista EELK tänapäevaseid valikuid ja otsuseid ka pärast 2015. aastat ja annab omalt poolt panuse käimasolevatesse diskussioonidesse.

Esimene peatükk kaardistab Euroopa kiriklikku olukorda peamiselt luterlike kirikute vaatenurgast – üldised suundumused, sekulariseerumine ja individualiseerumine, kirikute suund konservatiivsusele – ning tutvustab selles võttes EELK-le lähimaid luterlikke kirikuid. Sellest ülevaatest ilmneb uue teadmisenäena, et kuigi kirikute liikmeskond on kahanenud kõikjal Euroopas, sest inimeste religioossus ei vaja tänapäeval enam oma religioosse kuuluvuse kiriklikku määratlemist, on kristlikud väärtused ja traditsioonid olnud siiski veel olulised, ning seetõttu on nendega seotud konservatiivsus kirikutele abiks liikmeskonna kahanemisega seotud muutustega toime tulemisel. Nõnda on ka EELK muutunud järjest konservatiivsemaks, ka EELK välissuhetes on suurenenud läbisaamine konservatiivsemate kirikute ja kirikuringkondadega (eelkõige Baltimaade kirikud ja Soome kiriku vastavad ühingud), samas on aga siiski jätkunud ka kontaktid oma traditsiooniliste ja ajalooliselt pigem liberaalsete partnerkirikutega Rootsis ja Saksamaal. Välissuhted erinevate partneritega on olnud EELK jaoks oluliseks hoovaks, mis on taganud nii elavama teoloogilise diskussiooni kui ka vaadete mitmekesisuse ja tasakaalu.

Teine peatükk tutvustab EELK-d ja selle arengut läbi erinevate valdkondade – esmalt antakse ajalooline ülevaade erinevate teoloogiliste suundade, eelkõige liberaalse ja konservatiivse, madal- ja kõrgkirikliku suuna kujunemisest ja nende

vahekordadest kogu EELK ajaloo jooksul. Sealjuures on madal- ja kõrgkiriklikkuse puhul eelkõige silmas peetud erinevaid rõhuasetusi kiriku struktuuri ja korraldusliku poole osas – madalkirikliku suuna all on enamasti mõeldud koguduse liikmete suuremat osakaalu ja võrdsemat otsustamisõigust koguduseelu juhtimises ja kujundamises, kõrgkiriklikkuse puhul on aga vaimuliku ameti kandjal olulisem roll.

Seejärel keskendutakse uuritaval perioodil toimunud olulisematele sündmustele, tuuakse välja kiriku vahekord ühiskonna ja riigiga alates Eesti taasiseseisvumisest. Veel antakse ülevaade kiriku liikmeskonnast ja nendega seotud talitustest, analüüsitakse liikmeskonnas toimunud muutuste dünaamikat. Samamoodi tutvustatakse ka kiriku vaimulikkonda, analüüsitakse selle kujunemist ja muutuseid ning vaadeldakse nii liikmeskonna kui ka vaimulikkonna seas toimunud muutuste mõju kogu kiriku arengule. Kui liikmeskond on nende aastate jooksul jõudsalt vähenenud, siis vaimulike hulk on hoopis kasvanud ja ka nende ettevalmistus on muutunud põhjalikumaks.

Sellest kõigest tulenevalt, kuna EELK ajalooline järjepidevus on vahepealse Nõukogude perioodi tõttu olnud katkendlik ja lisaks ühiskonnale on muutunud nii kiriku liikmeskond kui ka vaimulikkond ise, on EELK-l olnud vajalik uue identiteedi ja koha otsimine ühiskonnas. Hoolimata liikmeskonna kahanemisest ja jätkuvalt keerulisest majanduslikust olukorrast, on kirik organisatsioonina seni edasi arenenud siiski ilma suuremate ümberkorralduste ja väliste muutusteta, kiriku juhtimises ja struktuuris tehtud muudatuste eesmärk on olnud muuta juhtimist tõhusamaks ja kirikut ühtsemaks.

Seoses liikmeskonna vähenemisega on vähenenud EELK mõju ja roll Eesti ühiskonnas. Kuid mida ilmalikum on ühiskond, seda enam on religiooni küsimused esindatud poliitikas – nii on olnud näha ka EELK ja teiste EKN-i kirikute puhul. EELK on nii mõneski küsimuses (nt väärtushinnangud) asunud ühiskonna ühendaja rolli asemel pigem mingile ühiskonna osale vastanduma.

Kolmas peatükk käsitleb EELK-s esinevate teoloogiliste hoiakute ja voolude erinevaid usulisi identiteete ja nende kontekstis mõtestatud erinevaid kirikumudeleid nagu episkopaal-sinodaalne struktuur ja vaba rahvakiriku kontseptsioon. Lisaks tuuakse välja konkreetset vastandumist ja erinevad leerid vaimulikkonna seas tänapäeval. Järeldus – erinevad teoloogilised hoiakud ja sellest tulevad erimeelsused on vaimulike seas üha paremini välja joonistunud. Teoloogilised suundumused vaimulike seas eristuvad peamiselt moraal-eetilistes ja kirikupoliitilistes küsimustes. Hoolimata institutsionaalse juhtimise tsentraliseeritumaks muutumisest, on nendel teemadel tekkinud erimeelsused muutunud järjest teravamaks ja avalikumaks, sarnaste vaadetega vaimulikud on koondunud ja on tekkinud peamised eestkõnelejad ja autoriteetid vastavatel teemadel.

Nende valdkondade äärmuslikumalt vastanduvaid pooli saab nimetada liberaalseks ja konservatiivseks – häälekama ja aktiivsema osa moodustavad neist sealjuures konservatiivsemate vaadete esindajad, eeskätt Augsburgi Usutunnistuse Selts ja selle esindajate poolt veetav Meie Kiriku internetiportaal. Alates selle seltsi loomisest 2006. aastal on nad kõige enam mõjutanud kogu luterliku

kiriku sisemist dünaamikat ja kujunemist oma vaadete aktiivse esitamisega erinevates vormides. Teiste vaadete või hoiakutega vaimulike seast ei ole neile päris sama võrdväärselt aktiivset rühma tekkinud, ehkki Martin Lutheri Ühing ja eriti 2011. aastal EELK teoloogide ja vaimulike loodud Kirik & Teoloogia on püüdnud ka muid arvamusi esitada ja teoloogilisi diskussioone elavdada ja avardada. Liberaalsemate vaadete esindajaid on vaimulike seas vähem, suurem ehk vaiksem osa vaimulikest jääb oma vaadetelt aga tõenäoliselt kuhugi kahe äärmusgrupi vahele, kaldudes pigem konservatiivsele poolele.

Samas on kirikus avaldunud vastandumised erinevat laadi ja erineva kaaluga: kui ühiskondlikud moraal- ja eetikaküsimused on jaotunud peamiselt liberaalsema ja konservatiivsema vaate vahel, siis kiriku identiteedi, õpetuslike ja korralduslike küsimustega seotud erimeelsused ja vastandumised on seotud pigem muude, sh vagaduslaadi või kirikupoliitiliste põhjendustega nagu nt väljakujunenud traditsioonidest kinnipidamine, oikumeeniline tegevus ja suhted teiste kirikutega. Erinevused teoloogilistes vagaduslaadides ja nendest tulenevates nähtavates praktikates, nt liturgilistes eelistustes, on kõige paremini esile tulnud liturgia-reformiga seotud aruteludes.

Neljas peatükk uurib lähemalt EELK arengus teoloogiliste muutuste poolest kõige enam tähelepanu pälvinud teemasid – siia hulka kuuluvad kiriku eeskirjad, seadused ja lepingud, liturgiauuenendus, peapiiskoppide tegevus ja mõju ning kõigi nende nähtuste omavahelised seosed ja arengud. Sellest ülevaatest selgub, et kõige suuremaid muudatusi kiriku arengutes on võimalik seostada eelkõige kõrgkirikliku teoloogiaga, mida varem on seostatud üksnes liturgia küsimustega. Sealjuures on koondanud see suundumus ka muudes küsimustes teoloogiliselt erinevate vaadetega nii liberaalsemaid kui ka konservatiivsemaid vaimulikke.

See, millist teoloogilist suunda on eelistatud üldkiriklikult, on sõltunud juhtivate vaimulike eelistustest ja vaadetest. Sellest tulenevalt on peapiiskoppide vahetumisega kaasnenud erinevad rõhuasetused kiriku juhtimisel ja suunamisel nii kiriku siseselt kui ka suhetes ühiskonnaga. Kui 1990ndatel püüti peapiiskop Kiiviti juhtimisel näidata EELK-d kui eesti rahva rahvakirikut, olles nõnda kirikliku korralduse poolest pigem madalkiriklik ja sinodaalsem, siis alates 2004. aastast on kiriku korraldusliku poole pealt esile kerkinud hoopis kõrgkiriklik suund, mis on peapiiskop Põderi eestvedamisel leidnud väljenduse uues põhikirjas, kirikuseadustikus ja liturgiakorras. Episkopaal-sinodaalse struktuuri juures tähendab see kiriku juhtimise juures suurema rolli andmist episkopaalsele poolele ehk teisisõnu piiskoppidele ja vaimulikele.

Kuidas on need kõik asjaolud mõjutanud EELK arengut? Milliseid uusi järeldusi on võimalik nendest teha? Kirik, kuhu kuulus algselt suurem osa elanikkonnast, suruti Nõukogude perioodil ühiskonna avalikkusest välja ja pidi võitlema oma eksistentsi nimel, suleti kogudusi ja vähenes liikmeskond. Ehkki kirikute käekäik muutus peale sotsialistliku riigikorra kadumist paremaks, ei toimunud loodetud õitselepuhkemist – hoolimata vabadusest tegutseda ja oma sõnumit kuulutada, on alates 1992. aastast jätkunud EELK liikmeskonna vähenemine. Neid arenguid on

saatnud ja mõjutanud majandusliku toimetuleku ning kirikliku identiteedi küsimused, iseäranis aktuaalseks muutusid need sajandivahetuse paiku, aga ka üldine religioossuse muutumine üha privaatsemaks ja individuaalsemaks, mistõttu kiriku kui institutsiooni ja organisatsiooni tähtsus on vähenenud mitte üksnes Eestis vaid kogu Euroopas.

Kiriku ühiskondlik tähtsus ja roll on seetõttu tänaseks päevaks hoopis marginaliseerunud: ta ei ole enam normiks, vaid alternatiiviks. Ühtlasi on hakatud rahvale suunatud laiemal misjonitegevuse asemel tähelepanu koondama rohkem sissepoole, olemasolevatele koguduseliikmetele ja nende usuelu tugevdamisele. Ehkki EELK määratleb end ise veel vaba rahvakirikuna, siis reaalsuses ta ei täida enam seda rolli ega vastavaid funktsioone, episkopaal-sinodaalsest rahvakirikust on saanud kõrgkiriklike joontega vaimulike kirik, mille eesmärgiks ei ole enam Jumala sõna kuulutamise kaudu kutsuda inimesi kuulekuse kõrvale üles ka leplikusele, millega ühiskonna eri osapooli ühendada ja lepitada. Ühiskondlikult on kirik hakanud tugevamalt toetama konservatiivseid ja traditsioonilisi väärtusi. See toob aga omakorda kaasa suurema vastuolu ja vastandumise sekulariseerunud ühiskonnaga.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

I. Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistooriumi Arhiiv (EELKKA)

Aruandlus

- 1999.** aasta tegevuse aruanne. EELK tegevusaruanded 1999. – *EELK Siseveeb*, <https://siseveeb.eelk.ee/et/kirik-tana-ja-eile/kirik-arvudes/toovaldkondade-aruaanded/tegevusaruanded-1999/> – vaadatud 28.02.2018.
- 2000.** aasta tegevuse aruanne. EELK tegevusaruanded 2000. – *EELK Siseveeb*, <https://siseveeb.eelk.ee/et/kirik-tana-ja-eile/kirik-arvudes/toovaldkondade-aruaanded/tegevusaruanded-2000/> – vaadatud 28.02.2018.
- 2001.** aasta tegevuse aruanne. EELK tegevusaruanded 2001. – *EELK Siseveeb*, <https://siseveeb.eelk.ee/et/kirik-tana-ja-eile/kirik-arvudes/toovaldkondade-aruaanded/tegevusaruanded-2001/> – vaadatud 28.02.2018.
- 2002.** aasta tegevuse aruanne. EELK tegevusaruanded 2002. – *EELK Siseveeb*, <https://siseveeb.eelk.ee/et/kirik-tana-ja-eile/kirik-arvudes/toovaldkondade-aruaanded/tegevusaruanded-2002/> – vaadatud 28.02.2018.
- 2003.** aasta tegevuse aruanne. EELK tegevusaruanded 2003. – *EELK Siseveeb*, <https://siseveeb.eelk.ee/et/kirik-tana-ja-eile/kirik-arvudes/toovaldkondade-aruaanded/tegevusaruanded-2003/> – vaadatud 28.02.2018.
- 2004.** aasta tegevuse aruanne. EELK tegevusaruanded 2004. – *EELK Siseveeb*, <https://siseveeb.eelk.ee/et/kirik-tana-ja-eile/kirik-arvudes/toovaldkondade-aruaanded/tegevusaruanded-2004/> – vaadatud 28.02.2018.
- 2007.** aasta tegevuse aruanne. EELK Lääne-Harju praostkonna 2007. a sõnaline aruanne. – *EELK Siseveeb*, https://eelk.ee/intranet/doc/aruanne/l_harju_2007.pdf – vaadatud 28.02.2018.
- 2007.** aasta tegevuse aruanne. EELK Lääne praostkonna 2007. a sõnaline aruanne. – *EELK Siseveeb*, https://eelk.ee/intranet/doc/aruanne/laane_2007.rtf – vaadatud 28.02.2018.
- 2007.** aasta tegevuse aruanne. Kiriku olukorrast AD 2007 – EELK tegevusaruanne. Peapiiskop Andres Pöderi ettekanne EELK XXVII Kirikukogu 6. istungjärgul 29. aprillil 2008. – *EELK Siseveeb*, https://eelk.ee/intranet/doc/aruanne/peapiiskop_2007.rtf – vaadatud 28.02.2018.
- 2008.** aasta tegevuse aruanne. EELK 2008. aasta tegevusaruanne koos viimase nelja aasta ülevaate ja hinnanguga. Peapiiskop Andres Pöderi ettekanne EELK XXVII Kirikukogu 7. istungjärgul, 28. aprillil 2009. – *EELK Siseveeb*, https://eelk.ee/intranet/doc/aruanne/peapiiskop_2008.pdf – vaadatud 28.02.2018.
- 2010.** aasta tegevuse aruanne. Kiriku olukorrast AD 2010 – EELK tegevusaruanne. Peapiiskop Andres Pöderi ettekanne EELK XXVI Kirikukogu 4. istungjärgul 26.04.2011 Kosel. – *EELK Siseveeb*, https://eelk.ee/intranet/doc/aruanne/peapiiskop_2010.pdf – vaadatud 28.02.2018.
- 2011.** aasta tegevuse aruanne. Kiriku olukorrast AD 2011 – EELK tegevusaruanne. Peapiiskop Andres Pöderi ettekanne EELK XXVIII Kirikukogu 7. istungjärgul, 24. aprillil 2012 Rakveres. – *EELK Siseveeb*, https://eelk.ee/intranet/doc/aruanne/peapiiskop_2011.pdf – vaadatud 28.02.2018.
- 2012.** aasta tegevuse aruanne. EELK 2012. aasta tegevusaruanne koos viimase nelja aasta ülevaate ja hinnanguga. Peapiiskop Andres Pöderi ettekanne EELK XXVIII Kirikukogu 9. istungjärgul 30. aprillil 2013. aastal Paides. – *EELK Siseveeb*, https://eelk.ee/intranet/doc/aruanne/peapiiskop_2012.pdf – vaadatud 28.02.2018.

- 2013.** aasta tegevuse aruanne. Kiriku olukorrast 2013. aastal – EELK tegevusaruanne. Peapiiskop Andres Pöderi ettekanne EELK XXIX Kirikukogu 2. istungjärgul 29. aprillil 2014 Kullamaal. – *EELK Siseveeb*, https://eelk.ee/intranet/doc/aruanne/peapiiskop_2013.pdf – vaadatud 28.02.2018.
- 2014.** aasta tegevusaruanne. Ajalehe „Eesti Kirik“ aruanne. SA Ajaleht Eesti Kirik. – *EELK Siseveeb*, https://eelk.ee/intranet/doc/aruanne/2014/ek_2014.pdf – vaadatud 28.02.2018.
- 2015.** aasta tegevusaruanne. EELK Valga praostkonna 2015. a sõnaline aruanne. – *EELK Siseveeb*, https://eelk.ee/intranet/doc/aruanne/2015/valga_2015.pdf – vaadatud 28.02.2018.

Kirikukogude protokollid

- EELKKA.1.1.111.** EELK 22. Kirikukogu 1. istungjärgu protokoll. 12.–13. juuni 1990. Tallinn. EELK Konsistooriumi kantsleil, 1990.
- EELKKA.1.1.114.** EELK 24. Kirikukogu 1. istungjärgu protokoll. 1.–2. september 1992. Tallinn. EELK Konsistooriumi kantsleil, 1992.
- EELKKA.1.1.124.** EELK 24. Kirikukogu 11. istungjärgu istungite protokoll. 19.–20. november 1996. Tallinn.
- EELKKA.1.1.125.** EELK 24. Kirikukogu 12. istungjärgu istungite protokoll. 29. aprill 1997. Tallinn.
- EELKKA.1.1.126.** EELK 25. Kirikukogu 1. istungjärgu protokoll. 25. november 1997. Tallinn.
- EELKKA.1.1.128.** EELK 25. Kirikukogu 3. istungjärgu istungite protokoll. 24.–25. november 1998. Tallinn.
- EELKKA.1.1.131.** EELK 25. Kirikukogu 6. erakorralise istungjärgu istungite protokoll. 14. märts 2000. Tallinn.
- EELKKA.1.1.132.** EELK 25. Kirikukogu 7. istungjärgu istungite protokoll. 25. aprill 2000. Tallinn.
- EELKKA.1.1.133.** EELK 25. Kirikukogu 8. erakorralise istungjärgu protokoll. 19. september 2000. Tallinn.
- EELKKA.1.1.134.** EELK 25. Kirikukogu 9. istungjärgu istungite protokoll. 21. november 2000. Tallinn.
- EELKKA.1.1.138.** EELK 26. Kirikukogu 2. istungjärgu istungite protokoll. 23. aprill 2002. Tartu.
- EELKKA.1.1.140.** EELK 26. Kirikukogu 4. istungjärgu istungite protokoll. 29. aprill 2003. Haapsalu.
- EELKKA.1.1.141.** EELK 26. Kirikukogu 5. istungjärgu istungite protokoll. 25.–26. november 2003. Tallinn.
- EELKKA.1.1.142.** EELK 26. Kirikukogu 6. erakorralise istungjärgu istungite protokoll. 16. märts 2004. Tallinn.
- EELKKA.1.1.143.** EELK 26. Kirikukogu 7. istungjärgu istungite protokoll. 27.–28. aprill 2004. Tallinn.
- EELKKA.1.1.152.** EELK 27. Kirikukogu 4. istungjärgu protokoll. 25. aprill 2007. Rapla.
- EELKKA.1.1.154.** EELK 27. Kirikukogu 6. istungjärgu protokoll. 29. aprill 2008. Türi.
- EELKKA.1.1.161.** EELK 28. Kirikukogu 5. erakorralise istungjärgu protokoll. 23. august 2011. Tallinn.

Kirjavahetus, protokollid, komisjonide materjalid, muu

- EELKKA.** EV ja EELK ühiskomisjon. Kirjavahetus. Protokollid. 07.01–02.12.1997.

- EELKKA.** EV Valitsuse ja EELK ühiskomisjon (kirjavahetus, protokollid). Toimik 6–2. 02.01.2002–2007.
- EELKKA.** EV valitsuse ja EELK ühiskomisjon (kirjavahetus, protokollid). Toimik 6–2. 17.03.1999–18.12.2001.
- EELKKA.** Kirjavahetus EELK Liturgilise komisjoniga. Toimik 3–4. 12.02.1996–18.06.2007.
- EELKKA.** Kirjavahetus Eesti Vabariigi ja EELK ühiskomisjoni töösse puutuvais küsimustes. Toimik 253/11. 12.02.1999–03.12.1999.
- EELKKA.** Kirjavahetus EV ja EELK ühiskomisjoni töö küsimustes. 1996.
- EELKKA.** Konrad Veemi kiri EELK Konsistooriumile, 25.06.1991.
- EELKKA.** Liturgilise komisjoni materjalid. 17.01.1992–22.11.1995.
- EELKKA.1.1.184.** Õpetajate konverentsi protokoll. 25.–26. jaanuaril 2002 a. Tartu.
- EELKKA.1.1.539** (pagineerimata) Peapiiskopi karjasekirjad.
- EELKKA.1.4.22.** Arvutabelid. 1986–1990. 86 lk.
- EELKKA.1.4.23.** 1991.–1993. a arvutabelid.
- EELKKA.1.4.27.** EELK tegevuse aruanded ja arvutabelid.

II. Kirjandus

- 2000.** aasta rahva ja eluruumide loendus. IV. Haridus. Usk. Population and Housing Census. Education. Religion. Tallinn, Eesti Statistikaamet, 2000.
- Agenda 1951 – Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku Agenda.** Stockholm, Eesti Vaimulik Raamat, 1959. Esimene trükk Uppsala, 1951.
- Altnurme, Lea.** Asenduskristlus. – *Kuhu lähed, Maarjamaa? Quo vadis, Terra Mariana?* Koostanud Eerik Jõks. Tallinn, Eesti Kirikute Nõukogu, 2016, 152–164.
- Altnurme, Lea.** Interkonnessionaalsed sõpruskonnad Eestis 1970. ja 1980. aastatel. – *Eesti Oikumeenia lugu.* Tartu-Tallinn, Tartu Ülikool/Eesti Kirikute Nõukogu, 2009, 177–206.
- Altnurme, Lea.** Kristluse tähenduse ja tähtsuse muutus eestlaste seas 1857–2010. – *Tuna*, nr 4/2013, 36–55.
- Altnurme, Lea.** *Kristlusest oma usuni. Uurimus muutustest eestlaste religioossuses 20. sajandi II poolel.* Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006.
- Altnurme, Lea.** Religiooni uurimise probleemidest sotsiaalkonstruksionistlikus perspektiivis. – *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 1/2010 (60), 4–22.
- Altnurme, Riho.** Die Phase des Zusammenbruchs der kommunistischen Herrschaft in Estland, Lettland und Litauen. – *Wie die Träumenden? Protestantische Kirchen in der Phase des Zusammenbruchs der kommunistischen Herrschaft im östlichen Europa.* Peter Maser, Jens Holger Schjöring (Hg.). Erlangen, Martin-Luther-Verlag, 2003, 63–75.
- Altnurme, Riho.** Eesti (luterliku) akadeemilise teoloogia aastasada. – *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 100. Kirik, teoloogia, mälestused.* Koostajad Priit Rohtmets, Atko Remmel. Tallinn, Tartu, EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XXVI, 2017, 90–108.
- Altnurme, Riho.** *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949.* Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001.
- Altnurme, Riho.** Eesti luteri kiriku reaktsioonid usuvastasele kampaaniale ja maailmapildi ning väärtuste muutumisele aastail 1958–1964. – *Acta Historica Tallinnensia 19*, 2013, 89–114.

- Altnurme**, Riho. Kirikuelu Eestis esimesel iseseisvusajal. – *Eesti Oikumeenia lugu*. Tartu-Tallinn, Tartu Ülikool/Eesti Kirikute Nõukogu, 2009, 209–218.
- Altnurme**, Riho. Kirikuelu Eestis teisel iseseisvusajal. – *Eesti Oikumeenia lugu*. Tartu-Tallinn, Tartu Ülikool/Eesti Kirikute Nõukogu, 2009, 19–28.
- Altnurme**, Riho; **Rommel**, Atko. Kirikuelu okupatsioonide ajal. – *Eesti Oikumeenia lugu*. Tartu-Tallinn, Tartu Ülikool/Eesti Kirikute Nõukogu, 2009, 99–113.
- Andresen**, Andres. Rootsi kirikühtsuse kehtestamine. – *Eesti kiriku- ja religioonilugu. Õpik kõrgkoolidele*. Koostaja ja toimetaja Riho Altnurme. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018, 139–141.
- Arengukava 2008–2017**. Eesti Evangeelne Luterlik Kirik. Tallinn, 2008.
- Azaransky**, Sarah. Religious identity. – *Encyclopedia of Identity, vol 2*. Ronald L. Jackson (ed). London, SAGE Publications, 2010, 631–636.
- Au**, Ilmo; **Ringvee**, Ringo. *Usulised ühendused Eestis*. Tallinn, MTÜ Allika kirjastus, 2007.
- Augsburgi** usutunnistus. – *Luterlikud usutunnistuskirjad*. Toimetanud Randar Tasmuth. Tallinn, EELK Usuteaduse Instituut, 2014, 26–48.
- Brandt**, James M. Schleiermacher, Friedrich Daniel Ernst. – *The Encyclopedia of Protestantism. Volume 4, S-Z*. Ed. by Hans J. Hillerbrand. New York, London, Routledge, 2004, 49–56.
- Burghardt**, Anne. Foreword. – *Lutheran Identity. Cultural Imprint and Reformation Heritage. Die Lutherische Kirche – Geschichte und Gestalten – Volume 33*. Edited by Klaus Fitschen, Nicole Grochowina and Oliver Schuegraf. Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus, 2023, 9–10.
- Burghardt**, Anne. Luterlus üleilmsest perspektiivist. – *Akadeemia*, nr 10/2017, 1773–1795.
- Casanova**, José. *Public Religions in the Modern World*. Chicago and London, The University of Chicago Press, 1994.
- Davie**, Grace. *The sociology of religion*. Los Angeles, Sage, 2007.
- Davie**, Grace. Vicarious religion: A methodological challenge. – In N. T. Ammerman (ed.) *Everyday Religion. Observing Modern Religious Lives*. Oxford, Oxford University Press, 2007, 21–35.
- Dawson**, Lorne L. Church-sect-cult. Constructing typologies of religious groups. – *The Oxford Handbook of the Sociology of Religion*. Edited by Peter B. Clarke. Oxford, Oxford University Press, 2009, 525–544.
- Dobbelaere**, Karel. The meaning and scope of secularization. – *The Oxford Handbook of the Sociology of Religion*. Edited by Peter B. Clarke. Oxford, Oxford University Press, 2009, 599–617.
- Dobbelaere**, Karel. Towards an Integrated Perspective of the Processes Related to the Descriptive Concept of Secularization. – *Sociology of Religion. Vol 60, No. 3*, 1999, 229–247.
- EELK Lääne praostkonna aastakirjad Scripta Annalia**. Haapsalu, EELK Lääne praostkond, 2011.
- EELK Saarte Praostkonna aastaraamat**. Kuressaare, EELK Saarte praostkond, 2003.
- EELK Usuteaduse Instituut 70. Palvetame. Õpime. Kuulutame**. Tallinn, EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XXIV, 2017.
- Eesti Evangeelne Luterlik Kirik** [EELK aastaraamat]. EELK Konsistooriumi väljaanne. Tallinn, 1984.
- Eesti Evangeelne Luterlik Kirik** [EELK aastaraamat]. EELK Konsistooriumi väljaanne. Tallinn, 1986.

- Eesti Evangeelne Luterlik Kirik** [EELK aastaraamat]. EELK Konsistooriumi väljaanne. Tallinn, 1987.
- Eesti Evangeelne Luterlik Kirik** [EELK aastaraamat]. EELK Konsistooriumi väljaanne. Tallinn, 1988.
- Eesti Evangeelne Luterlik Kirik** [EELK aastaraamat]. EELK Konsistooriumi väljaanne. Tallinn, 1989.
- Eesti Evangeelne Luterlik Kirik. Teatmik seisuga aprill 2015.** Tallinn, EELK Konsistoorium, <http://www.eelk.ee/intranet/teatmik/> – vaadatud 31.08.2017.
- Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku misjoni arengustrateegia 2011–2017.** EELK Misjonikeskus, 2011, <http://eelk.ee/siseveeb/wp-content/uploads/2018/02/Misjonistrateegia.pdf> – vaadatud 08.04.2018.
- Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku põhikiri.** Vastu võetud EELK XXIII Kirikukogu 1. istungjärgul 27. juunil 1991.a, redigeeritud, muudetud ja täiendatud 2. istungjärgul 26. novembril.
- Eesti Kirikute Nõukogu tegevuse kronoloogia.** – *Eesti Oikumeenia lugu*. Tartu-Tallinn, Tartu Ülikool/Eesti Kirikute Nõukogu, 2009, 459–474.
- Finke, Roger; Stark, Rodney.** The New Holy Clubs: Testing Church-to-Sect Propositions. – *Sociology of Religion. Vol 62, No. 2*, 2001, 175–189.
- Ford, David.** *Teoloogia. Põgus sissejuhatus*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2014.
- Furseth, Inger; Repstad, Pal.** *An Introduction to the Sociology of Religion. Classical and Contemporary Perspectives*. Aldershot, England; Burlington, VT, Ashgate, 2006.
- Gills, Nikandrs; Krumin, Solveiga.** The Latvian Evangelical Lutheran Church on the Threshold of the Year 2000. – *Religion, State and Society*, 27:2, 1999, 201–210.
- Goeckel, Robert F.** *Die evangelische Kirche und die DDR*. Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 1995.
- Gütter, Ruth.** Osthilfest võrdväärsete sõprussidemeteeni Eestiga. – *Burchard Lieberg – Jumala seikleja. Mälestusteraamat 100. sünniaastapäevaks*. Välja antud Tiit Salumäe ja Michael Schümersi poolt. Erlangen, Martin-Luther-Verlag, 2014, 98–102.
- Hamberg, Eva M.** Unchurched spirituality. – *The Oxford Handbook of the Sociology of Religion*. Edited by Peter B. Clarke. Oxford, Oxford University Press, 2009, 742–757.
- Hansen, Hans.** *Luterlased, õigeusklikud ja teised: usuühendused Eestis 1934–2000*. Tallinn, H. Hansen, 2002.
- Heelas, Paul.** Spiritualities of life. – *The Oxford Handbook of the Sociology of Religion*. Edited by Peter B. Clarke. Oxford, Oxford University Press, 2009, 758–782.
- Hiob, Arne.** Adolf von Harnack ja tema „Kristluse olemus“. – *Saatesõna Adolf von Harnacki teosele Kristluse olemus*. Tartu, Ilmamaa, 2009, 245–271.
- Hiob, Arne.** *Edasiminekuks tuleb kell õigeks keerata. Kogutud kirjutised 1*. Tallinn, Allika kirjastus, 2018.
- Hiob, Arne.** Luterliku dogmaatika alused. Tallinn, EELK Usuteaduse Instituut, 2013.
- Hiob, Arne. Pöld, Harald.** Harald Pöld ja konfessionaalne luterlus. – *Luterlustest*. Tallinn, Logos, 2015, 7–23.
- Hjelm, Norman A.** Lutheran Churches and Their Theologies. – *Cambridge Dictionary of Christianity*. Edited by Daniel Batte. Cambridge, Cambridge University Press, 2010, 743–744.
- Hofmann, Linus.** Hirtenbrief. – *Lexikon für Theologie und Kirche (LThK)*. Hrsg. von Josef Höfer und Karl Rahner. Freiburg, Verlag Herder, 1986, 387–388.
- Hošek, Pavel; Rimmel, Atko; Riistan, Ain.** Postkristliku kultuurimiljöo tekkeloo kontuurjooni Tšehhi ja Eesti näitel. – *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 3 (76), 2019, 29–52.

- Hulkko**, Maarja. *Naiste ordineerimine ja naisvaimulike olukord Eesti Evangeelses Luterlikus Kirikus*. Bakalaureusetöö. Tartu, Tartu Ülikooli usuteaduskond, 2011.
- Iives**, Lehte. Kirik läheb inimestele vägagi korda. – *Scripta Annalia. EELK Lääne praostkonna aastakirjad*, 2011, 4–5.
- Isade õnnistus**. 20 mälestuslugu Eesti vaimulikest. Koostanud Anna Humal. Tartu, Johannes Esto Ühing, 2015.
- Jaanus**, Eva-Liisa; **Unt**, Marge. Eestimaalaste religioossus Euroopa taustal. – *Astu alla rahva hulka. Artikleid ja arutlusi Eesti elanikkonna vaimulaadist*. Toimetaja Eerik Jöks. Tallinn, Eesti Kirikute Nõukogu, 2012, 213–229.
- Jammerthal**, Tobias; **Janssen**, David Burkhardt; **Reinert**, Jonathan; **Schuster**, Susanne. *Methodik der Kirchengeschichte. Ein Lehrbuch*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2022.
- Jöks**, Eerik. Religioonisotsioloogiast misjoniteoloogiasse – toimetaja eessõna. – *Kuhu lähed, Maarjamaa? Quo vadis, Terra Mariana?* Koostanud Eerik Jöks. Tallinn, Eesti Kirikute Nõukogu, 2016, 20–33.
- Kaaskiri** Kirikukäsiraamatu ehk agenda I osa eelnõule. Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku liturgiakomisjon. Tallinn, 01.10.2007.
- Kaldur**, Peeter. Eesti ja Eesti Kirik täna teoloogi pilgu läbi. – *EELK juubelialbum*. EELK Usuteaduse Instituudi toimetised IX, Tallinn, 1996, 37–43.
- Kaldur**, Peeter. Kirikuelu kroonikat. – *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik* [EELK aastaraamat]. EELK Konsistooriumi väljaanne. Tallinn, 1986, 71–76.
- Kaldur**, Peeter. Vabadussõja mälestusmärkide taastamine ja pühitsemine. – *Usk vabandusse: artikleid ja mälestusi Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku osast Eesti iseseisvuse taastamisel*. Koostanud Anne Velliste. Tallinn, EELK Konsistoorium, 2011, 132–157.
- Kaldur**, Peeter; **Kurg**, Ingmar; **Altnurme**, Riho. Luterliku kiriku oikumeenilised suhted. – *Eesti Oikumeenia lugu*. Tartu-Tallinn, Tartu Ülikool/Eesti Kirikute Nõukogu, 2009, 114–139.
- Kasemaa**, Kalle. EELK Usuteaduse Instituudist. – *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik* [EELK aastaraamat]. EELK Konsistooriumi väljaanne. Tallinn, 1985, 61–63.
- Kelle laule me laulame? Hümnoloogiline kogumik**. Kiriku Laulu- ja Palveraamatu 10. aastapäeva tähistamiseks. Toim. Tiiu Pikkur, Ene Salumäe, Ivar-Jaak Salumäe, Toomas Siitan. Tallinn, EELK Konsistoorium, 2001.
- Ketola**, Mikko. Homosexuality, registered partnerships and gender-neutral marriage in Finland. – Artikli käsikiri, 2015.
- Ketola**, Mikko. The Baltic Churches and the Challenges of the Post-Communist World. – *International Journal for the Study of the Christian Church*. 9/3, August 2009, 225–239.
- Ketola**, Mikko. The baltic churches in the process of transformation and consolidation of democracy since 1985. – *Contemporary Church History. Kirchliche Zeitgeschichte. International Journal for theology and history*, 1/2007, 66–80.
- Kiivit**, Jaan. Der Zusammenbruch der kommunistischen Regime aus kirchlicher Perspektive. Problemen – Chancen – Herausforderungen für die Kirchen. – *Die Kirche und das Erbe des Kommunismus. Die Zeit nach 1989 – Zäsur, Vergangenheitsbewältigung und Neubeginn*. Erlangen, Martin-Luther-Verlag, 2007, 199–206.
- Kiivit**, Jaan. *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik pärast Teist maailmasõda*. – J. Gnadenteich, Kodumaa kirikulugu: usuõpetuse õpperaamat. Tallinn, Logos, 1995, 102–115.
- Kiivit**, Jaan. *Tõde teeb vabaks*. Tallinn, Logos, 2000.

- Kiivit**, Jaan; **Petersoo**, Udo. – *Me õnnistame teid Issanda kojast. Eesti Evangeelne Luterlik Kirik täna*. Koostanud Tiiu Pikkur ja Ivar-Jaak Salumäe. Tallinn, EELK Konsistooriumi kirjastusosakond, 1997.
- Kilemit**, Liina. *Kristlike kogudustega liitumise põhjustest*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2020.
- Kilemit**, Liina; **Rentel**, Anu. Eestimaalaste ootused kirikule. – *Astu alla rahva hulka. Artikleid ja arutlusi Eesti elanikkonna vaimulaadist*. Toimetaja Eerik Jõks. Tallinn, Eesti Kirikute Nõukogu, 2012, 143–165.
- Kilp**, Alar. *Church authority in society, culture and politics after Communism*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2012.
- Kilp**, Alar. Homoseksuaalsusesse suhtumine tänapäeva Eestis. – *Kuhu lähed, Maarjamaa? Quo vadis, Terra Mariana?* Koostanud Eerik Jõks. Tallinn, Eesti Kirikute Nõukogu, 2016, 191–204.
- Kiriku** Käsiraamat ehk Agenda. 1 osa: Jumalateenistuste käsiraamat. Koostanud EELK liturgiakomisjon. Eesti Evangeelne Luterlik Kirik. Tallinn, 2009.
- Kiriku** missioon ühiskonnas. *Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku ühiskondlik-poliitilised taotlused*. Tallinn, Infotrükk, 1998.
- Kiriku** sotsiaalne sõnum. *Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku ühiskondlik-poliitilised taotlused*, Tallinn, EELK Konsistoorium, 2005.
- Kirikukroonikat**. – *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik* [EELK aastaraamat]. EELK Konsistooriumi väljaanne. Tallinn, 1989, 61–62.
- Kotila**, Heikki. Liturgioteoloogia ja liturgiauueendus. – *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 1/2007 (56), 118–131.
- Krech**, Volkhard. The Religious between Self-Referential Religious Communication, Communication on Religion, and Sacralization. – *Religion and Society in the 21st Century*. Erika Fischer-Lichte, Klaus W. Hempfer & Joachim Küpper (eds.), Berlin/Boston, De Gruyter, 2014, 13–52.
- Krumina-Konkova**, Solveiga. The Lutheran and Roman Catholic Churches in Latvia. – *Churches, Memory and Justice in Post-Communism*. Edited by Lucian Turcescu and Lavinia Stan. Palgrave Macmillan, 2021, 179–201.
- Kuhu lähed, Maarjamaa? Quo vadis, Terra Mariana?** Koostanud Eerik Jõks. Tallinn, Eesti Kirikute Nõukogu, 2016.
- Kunter**, Katharina. Ostdeutscher Protestantismus nach 1989: Erinnerungskultur, Identität und Geschichtspolitik. – *Die Kirche und das Erbe des Kommunismus. Die Zeit nach 1989 – Zäsur, Vergangenheitsbewältigung und Neubeginn*. Erlangen, Martin-Luther-Verlag, 2007, 111–129.
- Kurg**, Ingmar. *Oikumeenilise evangelisatsiooni perspektiiv Euroopa kontekstis: missioloogiline ja religioonisotsioloogiline uurimus*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2010.
- Kuusniemi**, Kalle. *The Voice of Confessionalism and Inter-Lutheran Relations. The Influence of the Missouri Synod in the Baltic and Ingrian Lutheran Churches, 1991–2001*. Helsinki, Unigrafia Oy, 2015.
- Kõpp**, Johan. Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kirik paguluses, tema alus ja tegevusjooni (1963). – *Vaimu valgusel*. Koostaja Andres Andresen. Tartu, Ilmamaa, 2009, 182–194.
- Kõpp**, Johan. Eesti Ev.-Lutheruse usu piiskopi ametisse seadmise ümber (1921). – *Vaimu valgusel*. Koostaja Andres Andresen. Tartu, Ilmamaa, 2009, 39–45.
- Kõpp**, Johan. Jumalateenistuse korra uuendamise küsimusi (1927). – *Vaimu valgusel*. Koostaja Andres Andresen. Tartu, Ilmamaa, 2009, 53–79.

- Kõpp**, Johan. Õiglaseks hindamiseks (1919). – *Vaimu valgusel*. Koostaja Andres Andresen. Tartu, Ilmamaa, 2009, 29–35.
- Kääriäinen**, Kimmo (etc). *Religion in Finland. Decline, Change and Transformation of Finnish Religiosity*. Jyväskylä, Gummerus Kirjapaino Oy, 2005.
- Kääriäinen**, Kimmo. Religion and State in Finland. – *Nordic Journal of Religion and Society*. Vol. 24, no. 2, 2011, 155–171.
- Laar**, Mihkel. Kirikuvastased repressioonid Eesti NSVs 1979–1985. – *Usk vabadusse: artikleid ja mälestusi Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku osast Eesti iseseisvuse taastamisel*. Koostanud Anne Velliste. Tallinn, EELK Konsistoorium, 2011, 58–81.
- Lagerspetz**, Mikko. *Ühiskonna uurimise meetodid. Sissejuhatus ja väljajuhatus*. Tallinn, TLÜ Kirjastus, 2017.
- Lahe**, Jaan; **Nõmmik**, Urmas. Homoseksuaalsus Piiblis. – *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 1/2011 (62), 3–21.
- Laherand**, Meri-Liis. *Kvalitatiivne uurimisviis*. Tallinn, Infotrükk, 2008.
- Liiman**, Raigo. *Usklikkus muutub Eesti ühiskonnas*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001.
- Lotman**, Piret. Rootsi kirikupoliitika ebakindel algus Eestimaal (1561–1627). – *Eesti kiriku- ja religioonilugu. Õpik kõrgkoolidele*. Koostaja ja toimetaja Riho Altnurme. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018, 129–132.
- Lund**, Eric. Lutheranism, Germany. – *The Encyclopedia of Protestantism. Volume 3, L-R*. Ed. by Hans J. Hillerbrand. New York, London, Routledge, 2004, 1194–1200.
- Lund**, Eric. Lutheranism, Scandinavia. – *The Encyclopedia of Protestantism. Volume 3, L-R*. Ed. by Hans J. Hillerbrand. New York, London, Routledge, 2004, 1205–1212.
- Lutherische Identität. Lutheran Identity**. Im Auftrag des Instituts für Ökumenische Forschung in Strasbourg. Herausgegeben von Theodor Dieter. Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2019.
- Markkola**, Pirjo; **Naumann**, Ingela K. Lutheranism and the Nordic Welfare States in Comparison. – *Journal of Church and State*, vol. 56, no. 1, 2014, 1–12.
- Martin** Lutheri kiri liivimaalasile. – *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik* [EELK aastaraamat]. EELK Konsistooriumi väljaanne. Tallinn, 1983, 13–14.
- Mau**, Rudolf. *Der Protestantismus im Osten Deutschlands (1945–1990). Kirchengeschichte in Einzeldarstellungen IV/3*. Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2005.
- McLaughlin**, R. Emmet. Clergy. – *The Encyclopedia of Protestantism. Volume 1 A-C*. Ed. by Hans J. Hillerbrand. New York, London, Routledge, 2004, 761–771.
- McLeod**, Hugh. Introduction. – *The Cambridge history of Christianity. World Christianities c.1914–c.2000*. Edited by Hugh McLeod. Cambridge, Cambridge University Press, 2006.
- Mullin**, Robert Bruce. Broad Church. – *The Encyclopedia of Protestantism. Volume 1 A-C*. Ed. by Hans J. Hillerbrand. New York, London, Routledge, 2004, 503–504.
- Mõttus**, Andrus. *Vaimulike edukus Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku näitel*. Lõputöö. Tartu, Tartu Teoloogia Akadeemia, 2012.
- Niemelä**, Kati. Alienated or Disappointed? Reasons for Leaving the Church in Finland. – *Nordic Journal of Religion and Society*. Vol. 20, no. 2, 2007, 195–216.
- Nõmmik**, Tõnis. *E.E.L.K. Buenos Airese Reformatsiooni kogudus 1957–2010*. Tallinn, Tõnis Nõmmik, 2011.
- Old Religion, New Spirituality: Implications of Secularisation and Individualisation in Estonia**. Volume Editor: Riho Altnurme. International Studies in Sociology and Social Anthropology, Volume: 137. Leiden, Brill, 2021.

- Paenurm**, Peeter. EELK liturgilise komisjoni tegevus 1991–2005. – *Usuteaduslik ajakiri*, nr 1/2005, 39–56.
- Pajula**, Kuno. Saateks. – *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik* [EELK aastaraamat]. EELK Konsistooriumi väljaanne. Tallinn, 1989, 5.
- Paul**, Toomas. Eesti kirik 1980-ndatel aastatel. – *Kirik keset küla*. Tartu, Ilmamaa, 2003, 210–221.
- Paul**, Toomas. Eesti kirik getost pääsemise järel. – *Kirik keset küla*. Tartu, Ilmamaa, 2003, 222–240.
- Paul**, Toomas. *Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani*. Tallinn, Emakeele Selts, 1999.
- Paul**, Toomas. Leeri likvideerimise lugu. – *Kirik keset küla*. Tartu, Ilmamaa, 2003, 187–207.
- Pekko**, Indrek. *Luterlaste usuline maailm religioonisotsioloogiliste uurimuste põhjal*. Magistritöö. Tartu, Tartu Ülikooli usuteaduskond, 2011.
- Pekko**, Indrek; **Koppel**, Katre. Püha Kolmainsus kui Ema-Isa-Laps: uus vaimsus ja luteri kirik. – *Mitut usku Eesti III: Uue vaimsuse eri*. Koostanud Marko Uiho. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2013, 139–166.
- Pekko**, Indrek; **Soidla**, Indrek. „Kihelkond“ kui missioloogiline võimalus: kirjeldav osa. – *Kuhu lähed, Maarjamaa? Quo vadis, Terra Mariana?* Koostanud Eerik Jöks. Tallinn, Eesti Kirikute Nõukogu, 2016, 281–291.
- Petkūnas**, Darius. *Resurgence of the Evangelical Lutheran Church in Lithuania After the Soviet Era*. Macomb, MI, Lutheran Heritage Foundation, 2008.
- Petkūnas**, Darius. *Russian and Baltic Lutheran Liturgy in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Klaipėda, Klaipėdos universiteto leidykla, 2013.
- Petti**, Urmas. Besondere Herausforderungen der Estnischen Evangelisch-Lutherischen Kirche. – *Die evangelische Diaspora. Jahrbuch des Gustav-Adolf-Werks*. Leipzig, Gustav-Adolf-Werk, 2008, 27–33.
- Petti**, Urmas. Kirikulugu teoloogilise distsipliinina. – *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 2/2001 (49), Tartu, 108–117.
- Petti**, Urmas. Usulise maastiku kirjeldamisest sekulariseerumise mõiste abil. – *Kristuse täisea mõõtu mööda. Pühendusteos Jaan Kiivile 65. sünnipäevaks*. Arne Hiob, Urmas Nõmmik, Arho Tuhkru, toim. EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XIII. Tallinn, EELK UI, 2005, 287–305.
- Pilli**, Einike. *Terviklik elukestva õppe kontseptsioon Eesti protestantlike koguduste kontekstis*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005.
- Plaat**, Jaanus. *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal: usuühenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni*. Tartu, Eesti Rahva Muuseumi sari 2, 2001.
- Pollack**, Detlef. *Rückkehr des religiösen? Studien zum religiösen Wandel in Deutschland und Europa*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2009.
- Pollack**, Detlef. Von der Volkskirche zur Minderheitskirche. Zur Entwicklung von Religiosität und Kirchlichkeit in der DDR. – *Sozialgeschichte der DDR*. Stuttgart, Klett-Cotta, 1994, 271–294.
- Pollack**, Detlef; **Müller**, Olaf; **Pickel**, Gert. Church and Religion in the Enlarged Europe: Analyses of the Social Significance of Religion in East and West. – *The Social Significance of Religion in the Enlarged Europe. Secularization, Individualization and Pluralization*. Farnham/Burlington, Ashgate, 2012, 1–26.
- Prass-Siim**, Merle. *Piiskopi ja keisri kaitse all Paldiski Nikolai kogudus 1769–2012*. Paldiski, 2012.

- Puumets-Sõber**, Kaire. Hääbumine ja uuenemine – EELK 1970. aastatel. Arhiiviallikatest avanev vaade. – *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 100. Kirik, teoloogia, mälestused*. Koostajad Priit Rohtmets, Atko Rimmel. Tallinn, Tartu, EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XXVI, 2017, 30–46.
- Pöder**, Andres. Eessõna. – *Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Eestis teenivad vaimulikud: seisuga 1. juuli 2013*. Koostanud Kristjan Luhamets ja Ülle Keel. Tallinn, EELK Konsistoorium, 2013, 5–6.
- Pöder**, Andres. Kiriku liikmeskond vabanemisprotsessi osana. – *Usk vabadusse: artikleid ja mälestusi Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku osast Eesti iseseisvuse taastamisel*. Tallinn, EELK Konsistoorium, 2011, 16–35.
- Pöder**, Thomas-Andreas. 2017. Luterluse praegusest olukorrast ja tulevikuperspektiividest Eesti näitel. – *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 100. Kirik, teoloogia, mälestused*. Koostajad Priit Rohtmets, Atko Rimmel. Tallinn, Tartu, EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XXVI, 2017, 74–88.
- Pädam**, Tiit. Kirikute paljususe ja ühtsuse reformatsioon ja oikumeenia. Oikumeenilise eklesioloogia paradoks, selle võlud ja valud. – *Reformatsioon 500 – vaimsus, kultuurimõjud, perspektiivid*. Koostajad Randar Tasmuth, Anne Burghardt, Thomas-Andreas Pöder. Tallinn, EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XXV, 2017, 184–197.
- Pädam**, Tiit. *Ordination of Deacons in the Churches of the Porvoo Communion. A Comparative Investigation in Ecclesiology*. Uppsala/Tallinn, Kirjastus TP, 2011.
- Pöhlmann**, Horst Georg. *Dogmaatika põhijooned*. Tartu, Greif, 1994.
- Rimmel**, Atko. Eesti ühiskonna religioossusest ja sekulariseerumisest mittereligioossete eestlaste alusel. – *Kuhu lähed, Maarjamaa? Quo vadis, Terra Mariana?* Koostanud Eerik Jöks. Tallinn, Eesti Kirikute Nõukogu, 2016, 131–151.
- Rimmel**, Atko. Religiooni uurimisest ilmalikus ühiskonnas. – *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 3/2019, 95–126.
- Rimmel**, Atko. *Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990. Tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011.
- Riistan**, Ain. Kas fundamentaalne kristlus on ohuks demokraatialle? – *Kuhu lähed, Maarjamaa? Quo vadis, Terra Mariana?* Koostanud Eerik Jöks. Tallinn, Eesti Kirikute Nõukogu, 2016, 183–90.
- Ringvee**, Ringo. *Riik ja religioon nõukogudejärgses Eestis 1991–2008*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011.
- Ringvee**, Ringo. Ristiusu kohtumine teiste vaimsete praktikatega – Eestimaa kogemus. – *Astu alla rahva hulka. Artikleid ja arutlusi Eesti elanikkonna vaimulaadist*. Toimetaja Eerik Jöks. Tallinn, Eesti Kirikute Nõukogu, 2012, 271–282.
- Rohtmets**, Priit. Eesti esimese iseseisvuseperioodi luteri kiriku usu elu dünaamika. – *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 100. Kirik, teoloogia, mälestused*. Koostajad Priit Rohtmets, Atko Rimmel. Tallinn, Tartu, EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XXVI, 2017, 11–29.
- Rohtmets**, Priit. *Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku välissuhted aastatel 1919–1940*. Tartu, Tartu Ülikooli usuteaduskond. Magistritöö, 2006.
- Rohtmets**, Priit. *Eesti usu elu 100 aastat*. Tallinn, Post Factum, 2019.
- Rohtmets**, Priit. *Riik ja usulised ühendused*. Tallinn, Siseministeerium, 2018.
- Rohtmets**, Priit. *Teoloogilised voolud Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kirikus aastatel 1917–1934*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2012.
- Rohtmets**, Priit. The international dimension of Estonian Lutheranism in the 20th century. – *Nordost-Archiv: Zeitschrift für Regionalgeschichte*. XXV, 2016, 136–166.

- Rohtmets, Priit; Altnurme, Riho.** Luterlus. – *Eesti kiriku- ja religioonilugu. Õpik kõrgkoolidele*. Koostaja ja toimetaja Riho Altnurme. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018, 224–244.
- Rohtmets, Priit; Ringvee, Ringo.** Religious Revival and the Political Activity of Religious Communities in Estonia During the Process of Liberation and the Collapse of the Soviet Union 1985–1991. – *Religion, State and Society*, 41:4, 2013, 355–393.
- Rohtmets, Priit; Vihuri, Veiko.** Luterliku kiriku oikumeenilised suhted. – *Eesti Oikumeenia lugu*. Tartu-Tallinn, Tartu Ülikool/Eesti Kirikute Nõukogu, 2009, 29–56.
- Saard, Riho.** „On küll kahju...“: Luteri kiriku vaimulike välissõitudest ja välismaa kirikutegelaste külaskäikudest Eesti NSVsse. – *Akadeemia*, nr 7/2014, 1164–1205.
- Saard, Riho.** Eestlane ja luterlus II. – *Akadeemia*, nr 7/2007, 1424–1451.
- Saard, Riho.** *Euroopa üldine kirikuajalugu. Selle algusest kuni tänapäevani*. Tallinn, Argo Kirjastus, 2005.
- Saard, Riho.** Katoliiklik vagadusvool 1970. ja 1980. aastate Eesti Evangeelses Luterlikus Kirikus. – *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 1/2012, 36–62.
- Saard, Riho.** *Kristluse ajalugu selle algusest tänapäevani*. Tallinn, Argo Kirjastus, 2013.
- Saard, Riho.** *Kultuurprotestantismi ja teoloogilise liberalismi ajalugu Eestis. Peatükk XX sajandi Eesti teoloogilises mõtteloos*. Tallinn, EELK Usuteaduse Instituut, 2008.
- Saard, Riho.** *Ristitud eestlane. Kristluse ajalugu Eestis keskajast tänapäevani*. Tallinn, Argo Kirjastus, 2018.
- Sažko, Ave.** EELK sõpruskogudused: sõprussuhete tekkimine ja kujunemine 20. sajandil. – *Mitut usku Eesti. II: valik usundiloolisi uurimusi: kristluse eri*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007, 47–86.
- Schuegraf, Oliver.** Die evangelischen Landeskirchen. Lutherisch – reformiert – uniert in Deutschland. – *Lutherische Kirche in der Welt. Jahrbuch des Martin-Luther-Bundes 2018*. Folge 65. Erlangen, Martin-Luther-Verlag, 2018, 121–147.
- Seymour, Celeste Grayson.** Postliberalism. – *Encyclopedia of Identity*, vol 2. Ronald L. Jackson (ed). London, SAGE Publications, 2010, 592–594.
- Siim, Joel.** Lektioonid jumalateenistusel. – *Liturgika*. Koostanud Kaido Soom. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2015, 205–235.
- Soom, Kaido.** Eestimaalase kuvand ristiusust, kirikust ja kristlastest. – *Astu alla rahva hulka. Artikleid ja arutlusi Eesti elanikkonna vaimulaadist*. Toimetaja Eerik Jöks. Tallinn, Eesti Kirikute Nõukogu, 2012, 249–270.
- Streikus, Arūnas.** Christianity in Lithuania: the 20th century. – *Christianity in Lithuania*, by D. Baronas, L. Jovaiša, M. Paknys, E. Raila, A. Streikus. Vilnius, Aidai, 2002, 127–162.
- Taira, Teemu.** Making Space for Discursive Study in Religious Studies. – *Helsinki Study of Religions. A Reader*. Riku Hämäläinen, Heikki Pesonen and Terhi Utriainen (eds). Helsinki, University of Helsinki, 2016, 74–94.
- Talonen, Jouko.** *Evangelical Lutheran theology in Latvia from 1920–1940*. Rovaniemi, Historical Association of Northern Finland, 2021.
- Teraudkalns, Valdis.** Religion in Latvia after the Fall of the Soviet System: Fragmentation and Postsecularism. – *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe: Vol. 40: Iss. 6, Article 2*, 2020.
- Tiit, Ene-Margit.** *Eesti rahvastik. Hinnatud ja loendatud*. Tallinn, Statistikaamet, 2014.
- Tiitus, Marko.** Die religiöse und konfessionelle Landschaft Estlands. – *Die evangelische Diaspora. Jahrbuch des Gustav-Adolf-Werks*. Leipzig, Gustav-Adolf-Werk, 2008, 17–26.

- Tiitus**, Marko. Liturgiauueendus XX sajandil. – *Liturgika*. Koostanud Kaido Soom. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2015, 51–69.
- Tiitus**, Marko. Reformatsiooni vaimsus täna: otsides iseennast ja õnnestuvat elu. – *Reformatsioon 500 – vaimsus, kultuurimõjud, perspektiivid*. Koostajad Randar Tasmuth, Anne Burghardt, Thomas-Andreas Pöder. Tallinn, EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XXV, 2017, 143–157.
- Tomka**, Miklós. *Expanding Religion. Religious Revival in Post-Communist Central and Eastern Europe*. Religion and Society. Vol. 47. Edited by Gustavo Benavides, Kocku von Stuckrad and Winnifred Fallers Sullivan. Berlin/New York, Walter de Gruyter, 2011.
- Tooming**, Ants. *Peetri koguduse aastaraamat. Tartu Peetri Kirik A.D. 2010*. Tartu, Ants Tooming, 2012.
- Usk vabadusse: artikleid ja mälestusi Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku osast Eesti iseisvuse taastamisel**. Toimetanud Anne Velliste. Tallinn, EELK Konsistoorium, 2011.
- Vaahtoranta**, Martti. Länderbericht Skandinavien. – *Lutherische Identität in kirchlicher Verbindlichkeit. Erwägungen zum Weg lutherischer Kirchen in Europa nach der Millenniumswende*. Werner Klän (Hg), 2007, 150–157.
- Vihuri**, Veiko. Eessõna. – *Documenta Oecumenica. Kirik, ühiskond, misjon*. Koostajad Peeter Kaldur, Ingmar Kurg, Alar Laats, Tauno Teder, Veiko Vihuri. Tallinn, EELK Usuteaduse Instituut, 2006, 29–46.
- Vihuri**, Veiko. *Hugo Bernhard Rahamägi, Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku teine piiskop 1934–1939*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007.
- Vihuri**, Veiko. Porvoo ja Meissen: kaks olulist sammu anglikaani ja luterlike kirikute suhetes. – *Usuteaduslik Ajakiri*, nr 2/2001, 30–53.
- Vihuri**, Veiko. The Present State of the Estonian Evangelical Lutheran Church. – *Theological Observer, Concordia Theological Quarterly* 72, 2008, 262–271.
- Viilma**, Urmas. Kristluse homsest päevast Eestis – millised on ristirahva võimalused? – *Kuhu lähed, Maarjamaa? Quo vadis, Terra Mariana?* Koostanud Eerik Jöks. Tallinn, Eesti Kirikute Nõukogu, 2016, 419–431.
- Villenthal**, Laine. *Sina juhid minu elu. Kuidas ma sain ja jäin kirikuõpetajaks*. Võru, Võru Täht, 2008.
- Vilumaa**, Hedi. *Avatud sõna- ja sakramendiosadus. Ristitud laste ja noorte armulaua admissioon: kontekstid ja arusaamad Eesti luterlikus kirikus 1917–2005*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2022.
- Vilumaa**, Hedi. Frauenordination in der Estnischen Evangelisch-Lutherischen Kirche. – *Die evangelische Diaspora. Jahrbuch des Gustav-Adolf-Werks*. Leipzig, Gustav-Adolf-Werk, 2008, 34–47.
- Vilumaa**, Hedi. *Naised hingekarjasteks – protestantismi vaatenurk. Naiste ordineerimisest EELK-s*. – Ettekanne seminaril „Kolm religiooni soolises prisma“. Tallinna Ülikool, 17. märts 2011.
- Winkler**, Eberhard. *Gemeinde zwischen Volkskirche und Diaspora. Eine Einführung in die praktisch-theologische Kybernetik*. Neukirchen-Vluyn, Neukirchener, 1998.
- Woodhead**, Linda. Sekularisatsioon ja sakralisatsioon. – *Maaailmausundid*. Peatoimetaja Christopher Partridge. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2006, 445–447.
- Üheskoos kirik, I osa. Kirik – Pühakirik – armulaud – amet**. Koostajad Thomas-Andreas Pöder, Kadri Lääs, Kadri Eliisabet Pöder. Tallinn, EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XXXII, 2022.

III. Perioodilised väljaanded

Eesti Kirik

- Aas**, Roland. Töö noortega on kiriku tuleviku küsimus. – *Eesti Kirik*, 6. veebruar, nr 6/1992, 6.
- Audova**, Peep. Konverentsijärgseid uitmõtteid. – *Eesti Kirik*, 2. veebruar, nr 5/2000, 2.
- Auksmann**, Enn. Mis on ühist naisteordinatsioonil ja homoseksuaalsusel? – *Eesti Kirik*, 25. oktoober, nr 43/1995, 7.
- Balti** piiskopid mures kiriku ühtsuse pärast. – *Eesti Kirik*, 15. märts, nr 11/2006, 1.
- EELK XXIV** Kirikukogu 10. istungjärg Tallinnas. – *Eesti Kirik*, 1. mai, nr 18/1996, 2.
- Eesti** kirik küsib. – *Eesti Kirik*, 30. juuni, nr 26/2004, 5.
- Ehasalu**, Vallo. Pöördumine agenda kaitseks. – *Eesti Kirik*, 6. juuni, nr 23/2007, 4.
- Einpalu**, Mart. Rahaasjad saagu korda ja olgu korras. – *Eesti Kirik*, 27. oktoober, nr 43/1999, 10.
- Hapsal**, Marianne. Ordineeriti viimased aseõpetajad? – *Eesti Kirik*, 19. jaanuar, nr 3/1994, 1.
- Hiob**, Arne. Kristlik kirik teekonnal minevikust tulevikku. Ettekanne kristlikul juhtimiskonverentsil 19. septembril 2003 Pärnus Agape keskuses. – *Eesti Kirik*, 24. september, nr 39/2003, 6.
- Hiob**, Arne. Mõningaid mõtteid EELK põhikirjade kohta väikese koguduse „mäta“ otsast. – *Eesti Kirik*, 23. juuni, nr 25/1993, 6.
- Hiob**, Arne. Paljususe piir kirikus ja ühiskonnas. – *Eesti Kirik*, 10. jaanuar, nr 2/2001, 3.
- Ilja**, Voldemar. Kas tagasi katoliku kiriku hõlma? – *Eesti Kirik*, 4. märts, nr 9/1998, 6.
- Ilja**, Voldemar. Kas õpetaja või preester? – *Eesti Kirik*, 15. veebruar, nr 7/2006, 3.
- Ilves**, Lehte. Nõva kogudus sai endale Keilast diakoni. – *Eesti Kirik*, 6. aprill, nr 17/2011, 5.
- Ilves**, Lehte. Peapiiskop Pöder: konflikte ja eriarvamusi on olnud igal ajal. – *Eesti Kirik*, 17. aprill, nr 18/2013, 4–5.
- Ilves**, Lehte. Peapiiskopist sõltub väga palju. – *Eesti Kirik*, 28. aprill, nr 16/2004, 3.
- Ilves**, Lehte; **Neitsov**, Kristel. Peapiiskopi kandidaatideks esitatud Salumäe ja Pöder. – *Eesti Kirik*, 7. aprill, nr 13/2004, 2.
- Jants-Ylönen**, Lea. Jumal ei hülga meid kunagi. – *Eesti Kirik*, 26. detsember, nr 52/2007, 8.
- Junge**, Martin. Elu evangeeliumi rõõmus. Kõne vaimulike konverentsil 21. jaanuar. – *Eesti Kiriku lisaleht*, 5. veebruar, nr 6/2014, 4.
- Järv**, Liis. Ehitada Jumalariiki maa peal. Vestlusest Pilstvere pastori Vello Salumiga. – *Eesti Kirik*, 29. september, nr 39/1993, 4 (= Järv 1994b).
- Järv**, Liis. Liturgia-seminarist. – *Eesti Kirik*, 14. juuli, nr 28/1993, 4 (= Järv 1994a).
- Jürgenstein**, Lea. Balti luterlike kirikute juhid kohtusid Riias. – *Eesti Kirik*, 20. november, nr 45/2002, 2.
- Jürgenstein**, Lea. Lihtsalt aruanne. – *Eesti Kirik*, 14. aprill, nr 15/1999, 5.
- Jürgenstein**, Toomas. Mis on luterlus? – *Eesti Kirik*, 10. november, nr 45/1999, 7.
- Kaldur**, Peeter. Mõningaid mõtteid oikumeenilise liikumise tänastest probleemidest Euroopas. Kaasettekanne soome-ungari-eesti teoloogide konverentsil augustis 1993 Pühajärvel. – *Eesti Kirik*, 17. november, nr 46/1993, 6.
- Karma**, Peeter. Tööd ei tehta mitte ainult raha eest. – *Eesti Kirik*, 16. juuli, nr 28/1997, 2.
- Kiivit**, Jaan. Kahekõne eeldab teist poolt. – *Eesti Kirik*, 10. november, nr 43/2004, 2.

- Kiivit**, Jaan. Luterlik identiteet täna ja homme. – *Eesti Kirik*, 15. september, nr 37/1993, 4–5.
- Kiivit**, Jaan. Pastori rollist. – *Eesti Kirik*, 19. märts, nr 11/1997, 2.
- Kilp**, Alar. Martin Lutheri Ühing – rünnak või kaitse, vabaduse eest või vastu [Vastavad Auksmann, Ehasalu ja Toomet]. – *Eesti Kirik*, 15. veebruar, nr 7/2006, 4.
- Kilp**, Alar. Martin Lutheri Ühing on pigem mõttekaaslus või liikumine kui ühing. – *Eesti Kirik*, 15. veebruar, nr 7/2006, 4.
- Kilp**, Alar. Põhikirja eelnõu koostades lähtuti praktilistest vajadustest. – *Eesti Kirik*, 15. oktoober, nr 42/2003, 3.
- Kilp**, Alar. Vaimulikud löövad kaasa kohaliku tasandi poliitikas. – *Eesti Kirik*, 11. september, nr 33/2002, 5.
- Kukk**, Mihkel. Ametirõivad, mida kannavad meie vaimulikud. – *Eesti Kirik*, 13. märts, nr 10/2002, 6.
- Kusnets**, Marika. Kiriku prioriteedid lähemaks viieks aastaks. [Viru praostkonna abi-praosti Avo Kiire ettekandest...] – *Eesti Kirik*, 27. oktoober 43/1993, 4.
- Kusnets**, Marika. Lühidalt õpetajate konverentsist. – *Eesti Kirik*, 2. veebruar, nr 5/1994, 1.
- Kusnets**, Marika. Taas piiskopkondadest. Seekord ühe praosti ja praostkonna vaimulike arutlustes. – *Eesti Kirik*, 20. aprill, nr 16/1994, 4.
- Kuusemaa**, Tiit. Kes me õieti oleme? – *Eesti Kirik*, 21. september, nr 38/1994, 6.
- Küsimused** peapiiskopi kandidaatidele. – *Eesti Kirik*, 20. oktoober, nr 39/2004, 3.
- Laats**, Alar. EELK ristteel. – *Eesti Kirik*, 1. oktoober, nr 39/1997, 11.
- Lahe**, Jaan. On sündinud uus organisatsioon. – *Eesti Kirik*, 2. november, nr 45/2005, 3.
- Lang**, Tiina. Diakoonia – meie ühine hool. Diakooniaseminaril Pärnus. – *Eesti Kirik*, 21. märts, nr 12/1991, 1 ja 8.
- Lang**, Tiina. Kas Eestis jällegi piiskopkonnad? – *Eesti Kirik*, 21. oktoober, nr 16/1990, 6.
- Leppik**, Jaan J. EELK-st, sektantlusest, neopietismist ja oikumeeniast. – *Eesti Kirik*, 2. aprill, nr 14/1992, 5.
- Liimets**, Kätlin. Küünlapäeva palvetavas valguses. – *Eesti Kirik*, 4. veebruar, 5/2015, 1.
- Liimets**, Kätlin. Mandumine on minu inimõigus. Intervjuu Vallo Ehasaluga. – *Eesti Kirik*, 14. oktoober, nr 41/2015, 8.
- Liimets**, Kätlin. Piiskop Einar Soone: eelkõige tuleb olla inimene. – *Eesti Kirik*, 20. september, nr 37/2017, 4–5.
- Luhamets**, Joel. Kirikukogult. – *Eesti Kirik*, 5. detsember, nr 49/1991, 2.
- Luhamets**, Joel. Lauluraamatukomisjonis. – *Eesti Kirik*, 15. juuli, nr 9/1990, 8.
- Luhamets**, Joel. Nõrkus võib olla ka tugevus. – *Eesti Kirik*, 22. juuni, nr 29/2011, 2.
- Luhamets**, Kristjan. Jumala erastamine. – *Eesti Kirik*, 30. märts, nr 15/2016, 2.
- Martin** Lutheri Ühingu deklaratsioon. – *Eesti Kirik*, 26. oktoober, nr 44/2005, 2.
- Mures** ühtsuse pärast. – *Eesti Kirik*, 22. august, nr 31/2007, 3.
- Mustonen**, Regina. Magus abi Ameerikast. – *Eesti Kirik*, 21. september, nr 38/1994, 2.
- Neitsov**, Kristel. Eesti taasiseseisvumise algusest on meie kogudusi toetanud Saksamaal asuv... – *Eesti Kirik*, 25. oktoober, nr 43–44/2006, 4.
- Uus** peapiiskop naispastoritest. – *Eesti Kirik*, 20. juuli, nr 29/1994, 2.
- Ohaka**, Toomas. Uskmatustest usklikest ja leigetest jutlustest. – *Eesti Kirik*, 21. veebruar, nr 8/1991, 5.
- Paenurm**, Mari. Hulk vaimulikke tegevad nii kirikus kui poliitikas. – *Eesti Kirik*, 21. oktoober, nr 40/2009, 1.

- Paenurm**, Mari. Kes magusat on saanud, see kibedat enam ei taha. – *Eesti Kirik*, 20. oktoober, nr 39/2004, 2.
- Paenurm**, Mari. Läti luterlik kirik moodustas kolm piiskopkonda. – *Eesti Kirik*, 1. november, nr 45/2006, 2.
- Paenurm**, Peeter. Kirikutähtedest ja kirikukirjadest. – *Eesti Kirik*, 27. aprill, nr 19/2005, 6.
- Paenurm**, Peeter. Repliik. Ootan „Kiriku missiooni kirikus“. – *Eesti Kirik*, 3. veebruar, nr 5/1999, 7.
- Paju**, Urmas. Kirikukogul ajalooline istungjärk. – *Eesti Kirik*, 5. mai, nr 17/2004, 3.
- Paju**, Urmas. Koguduse liige ei saa olla väljaspool koguduse elu. – *Eesti Kirik*, 8. juuni, nr 26/2005, 3.
- Paul**, Toomas. Vaba rahvakirik. – *Eesti Kirik*, 30. mai, nr 22/2007, 4.
- Paul**, Toomas. Kiriku põhiseadusest ja vaimulikust seisusest. – *Eesti Kirik*, 19. september, nr 38/1991, 8.
- Paul**, Toomas. Kiriklikest talitustest. – *Eesti Kirik*, 10. oktoober, nr 41/1991, 2.
- Peapiiskop** Kuno Pajula aruanne. – *Eesti Kirik*, 17. september, nr 38/1992, 2.
- Petti**, Urmas. Kiriku identiteet. [Vastuseks Enn Auksmannile EK nr 31]. – *Eesti Kirik*, 10. august, nr 32/1994, 4.
- Petti**, Urmas. Aegadest ja märkidest. – *Eesti Kirik*, 15. oktoober, nr 42/2003, 6.
- Piiskopi** eri. – *Eesti Kirik*, 3. november, nr 42/2004, 1–4.
- Pikkur**, Tiiu. Ajalooline sündmus Toomkirikus – ametisse pühitseti neliteist preestrit. – *Eesti Kirik*, 13. juuni, nr 24/2007, 1.
- Pikkur**, Tiiu. Kaksikümne aastat tõhusat koostööd. – *Eesti Kirik*, 30. september, nr 39/2015, 1.
- Pikkur**, Tiiu. Kirikukogu ootab rohkem selgust majandusküsimustes. – *Eesti Kirik*, 3. mai, nr 20/2000, 2.
- Pikkur**, Tiiu. Kümneaastaseks saav põhikiri on ennast õigustanud ja toiminud. Usutlus peapiiskop Jaan Kiivitiga. – *Eesti Kirik*, 27. juuni, nr 27–28/2001, 4.
- Pikkur**, Tiiu. Märjamaal arutati kirikuseadustiku üle. – *Eesti Kirik*, 28. september, nr 40/2005, 1.
- Pikkur**, Tiiu. Piiskopiametist meie naaberkirikutes. – *Eesti Kirik*, 2. veebruar, nr 5/2005, 4.
- Pikkur**, Tiiu. Rootsi eesti kogudused kestavad. – *Eesti Kirik*, 10. mai, nr 21/2006, 2.
- Pikkur**, Tiiu. Usuteaduse instituut saab rakenduskõrgkooliks. – *Eesti Kirik*, 31. august, nr 34/2011, 4.
- Pikkur**, Tiiu. Visioonist, missioonist ja eesmärkidest. – *Eesti Kirik*, 20. september, nr 36/2000, 2.
- Pikkur**, Tiiu. Mis on uues põhikirjas uut? – *Eesti Kirik*, 16. juuni, nr 23-24/2004, 3.
- Puidet**, Rita. Mälestuskilde käidud teelt. – *Eesti Kirik*, 10. oktoober, nr 39/2007, 4–5.
- Puidet**, Rita. Tanel Ots: kõige aulisem amet on olla ühe koguduse töötegija. – *Eesti Kirik*, 26. september, nr 36–37/2007, 5.
- Pokk**, Rita. Põltsamaa õpetaja tegi lehte. – *Eesti Kirik*, 3. märts, nr 8/2004, 5.
- Pöder**, Andres. Kes juhib kirikut? – *Eesti Kirik*, 9. oktoober, nr 41/1996, 2.
- Pöder**, Andres. Mis saab põhikirjast? – *Eesti Kirik*, 10. märts, nr 9/2004, 3.
- Pöder**, Andres. Vaesusest ja rikkusest. – *Eesti Kirik*, 10. oktoober, nr 39/2007, 2.
- Pöder**, Andres. Ühisel jõul. – *Eesti Kirik*, 4. märts, nr 1/1990, 7.
- Pöder**, Thomas-Andreas. Evangeelium – kiriku ja usu elav alus. – *Eesti Kirik*, 2. jaanuar, nr 1/2008, 4.

- Raudvassar**, Liina. Keskkonnapastori tööpöld on lai. – *Eesti Kirik*, 14. märts, nr 11/2007, 5.
- Raudvassar**, Liina. Kuidas jätkata, see on küsimus. – *Eesti Kirik*, 8. juuni, nr 27/2011, 3.
- Raudvassar**, Liina. Naisteoloogid kohtuvad. – *Eesti Kirik*, 2. aprill, nr 15–16/2014, 3.
- Raudvassar**, Liina. Peapiiskopi päevad on olnud tõised. – *Eesti Kirik*, 28. oktoober, nr 41/2009, 3.
- Raudvassar**, Liina. Urmas Viilma: EELK ei ole ainult peapiiskop ja kiriku mainet kujundab iga kogudus. – *Eesti Kirik*, 29. detsember, nr 52/2021, 4–5.
- Raudvassar**, Liina. Vabamüürlusest usutunnistuskirjadeni. – *Eesti Kirik*, 29. mai, nr 24/2013, 3.
- Raudvassar**, Liina. Vaimulikud teel Tartusse. – *Eesti Kirik*, 6. jaanuar, nr 1/1999, 1.
- Ringvee**, Ringo. Toimetuse postist. Arst, aita iseend. – *Eesti Kirik*, 6. aprill, nr 14/1994, 8.
- Rüdmik**, Helmut. Vaatlusi ja elamusi kodumaad külastades. – *Eesti Kirik*, 31. jaanuar, nr 5/1991, 8.
- Salumäe**, Erik. Kolmas aastatuhat toob uue põhikirja. – *Eesti Kirik*, 17. november, nr 46/1999, 7.
- Salumäe**, Mart. Avatud maailmas üheskoos jumalalastena tegutsedes. – *Eesti Kirik* [Ajalehe Eesti Kirik lisaleht Välis-Eesti piiskopkonnast]. 28. november, nr 47–48/2012, 1.
- Salumäe**, Mart. Istuks enne kodus korra maha. – *Eesti Kirik*, 23. juuli, nr 29/1997, 6.
- Salumäe**, Tiit. EELK XXII korraline kirikukogu. – *Eesti Kirik*, 4. juuli, nr 27/1991, 2.
- Salumäe**, Tiit. EELK uus põhikiri. – *Eesti Kirik*, 15. oktoober, nr 42/2003, 2.
- Salumäe**, Tiit. Palju õnne uuele keskusele. – *Eesti Kirik*, 27. august, nr 34/1997, 2.
- Salumäe**, Tiit. Ülemkarjane kutsus kannatusajal meelesparandusele. – *Eesti Kirik*, 16. september, nr 7/2005, 3.
- Sander**, Ove. Kirik vajab ühtsust ja üksmeelt. – *Eesti Kirik*, 29. märts, nr 13/2000, 7.
- Semm**, Sirje. Kas vabamüürlased saavad ohustada kirikut? – *Eesti Kirik*, 27. veebruar, nr 10/2013, 6.
- Semm**, Sirje. Porvoo ühisavaldus ei tekkinud tühjale kohale. – *Eesti Kirik*, 6. september, nr 36/2006, 3 ja 5.
- Semm**, Sirje. Ühe õpetaja pihtimus. – *Eesti Kirik*, 24. november, nr 47/1999, 5.
- Sihvart**, Anneli. Eksiilpiiskopi külaskäik kodumaale. Intervjuu piiskop Petersooga. – *Eesti Kirik*, 28. mai, nr 23/1992, 1.
- Simmermann**, Edakai. Andres Põdraga üha uuenevast kirikust. – *Eesti Kirik*, nr 26/1993, 4.
- Simmermann**, Edakai. Kas misjoniselts või misjonikeskus? – *Eesti Kirik*, 31. mai, nr 22/1995.
- Simmermann**, Edakai. Mida näitavad arvud? Mida varjavad? – *Eesti Kirik*, 13. aprill, nr 15/1994, 7 (= Simmermann 1994c).
- Simmermann**, Edakai. Probleemid, mis portreteerivad meie kirikut. Vastab EELK piiskop Einar Soone. – *Eesti Kirik*, 14. september, nr 37/1994, 5 (= Simmermann 1994d).
- Simmermann**, Edakai. Põgusad vestlused õpetajate konverentsi vaheajal II. Piiskop Soone: piiskopkondade loomise mõte pole uus. – *Eesti Kirik*, 9. veebruar, nr 6/1994, 4 (= Simmermann 1994b).
- Simmermann**, Edakai. Põgusad vestlused õpetajate konverentsi vaheajal III. Intervjuu Gustav Piiriga. – *Eesti Kirik*, 9. veebruar, nr 6/1994, 5 (= Simmermann 1994a).

- Simmermann**, Edakai. Vastused küsimustele, mida ei küsitud. Piiskopkondade poolt ja vastu. – *Eesti Kirik*, 5. oktoober, nr 40/1994, 5 (= Simmermann 1994e).
- Soltsev**, Monika. Sõna saia vastu...? – *Eesti Kirik*, 9. aprill, nr 15/1992, 6.
- Soom**, Kaido. Esitletakse uut kirikukäsiraamatut. – *Eesti Kirik*, 11. märts, nr 10/2009, 1.
- Soom**, Kaido. Esitletakse uut kirikukäsiraamatut. Arne Hiobi kommentaar. – *Eesti Kirik*, 11. märts, nr 10/2009, 1.
- Soom**, Kaido. Esitletakse uut kirikukäsiraamatut. Jaak Salumäe kommentaar. – *Eesti Kirik*, 11. märts, nr 10/2009, 1.
- Soosaar**, Rain. Läti kirikuoludest teoloogi pilguga. – *Eesti Kirik*, 9. jaanuar, nr 1/2019, 4–5.
- Talvik**, Merje. Tartu praostkond vaatab julgelt tulevikku. – *Eesti Kirik*, 8. aprill, nr 14–15/2009, 6.
- Tamme**, Marina. Kas sel hooajal moes kirik? – *Eesti Kirik*, 4. juuli, nr 27/1991, 2.
- Tasmuth**, Randar. Teoloogia doktorantuur instituudis. – *Eesti Kirik*, 11. aprill, nr 15/2007, 3.
- Toomet**, Illimar. Märjamaa kogudusel on kasutusel kaks tabernaaklit. – *Eesti Kirik*, 11. veebruar, nr 6/2015, 1.
- Treimann**, Hans. Järva sinod. – *Eesti Kirik*, 9. juuli, nr 29/1992, 2.
- Ugur**, Kadri. Arutluspäev Urvastes. – *Eesti Kirik*, 10. oktoober, nr 41/1991, 2.
- Ugur**, Kadri. On aeg süveneda. – *Eesti Kirik*, 13. veebruar, nr 7/1992, 1.
- Vaher**, Ülo. Martin Lutherist ei saa teha ebajumalat. – *Eesti Kirik*, 3. november, nr 44/1999, 7.
- Vihuri**, Veiko. Kommentaarid Martin Lutheri Ühingu loomisele. – *Eesti Kirik*, 2. november, nr 45/2005, 3.
- Vihuri**, Veiko. Millist luterlust me tahame? – *Eesti Kirik*, 13. juuni, nr 24/2007, 3.
- Vihuri**, Veiko. Piiskopiamet Eesti kirikus. – *Eesti Kirik*, 2. veebruar, nr 5/2005, 3.
- Vilma**, Urmas. Arengukava – milleks!? – *Eesti Kirik*, 30. aprill, nr 20–21/2008, 2.
- Väliaho**, Juha. Harald Pöld – tõeline luterlane. – *Eesti Kirik*, 14. oktoober, nr 41/2015, 10.
- Õunapuu**, Rein. Välismaalasel ei ole kerge... – *Eesti Kirik*, 2. juuli, nr 26/1997, 7.
- Üprus**, Avo. Toimetuse postist. Kirikuinimesed on maailma säilitav sool ja elustav valgus. – *Eesti Kirik*, 11. aprill, nr 15/2001, 3.

Kirik & Teoloogia

- Altnurme**, Riho. Parim kirikujuht on endine sõjamees. – *Kirik & Teoloogia*, 17. oktoober 2014, <https://arhiiv.kjt.ee/2014/10/parim-kirikujuht-on-endine-sojamees/> – vaadatud 31.03.2023.
- Burghardt**, Anne. Luterliku reformatsiooni 500. aastapäev ja Luterlik Maailmaliit. – *Kirik & Teoloogia*, 21. juuni 2013, <http://kjt.ee/2013/06/luterliku-reformatsiooni-500-aastapaev-ja-luterlik-maailmaliit/> – vaadatud 27.02.2018.
- Toimetuse**. Luterlik Maailmaliit. – *Kirik & Teoloogia*, 24. jaanuar 2014, <https://kjt.ee/2014/01/luterlik-maailmaliit/> – vaadatud 09.08.2024.
- Pekko**, Indrek. Endiste Ida-Saksamaa evangeelsete kirikute lähiajaloost. – *Kirik & Teoloogia*, 5. mai 2017, <http://kjt.ee/2017/05/endiste-ida-saksamaa-evangeelsete-kirikute-lahiajaloost/> – vaadatud 12.03.2018.
- Pöder**, Thomas-Andreas. Tabernaakel ja säilituskapijumal ehk „Tule taevas appi!“ – *Kirik & Teoloogia*, 13. jaanuar 2012, <http://kjt.ee/2012/01/tabernaakel-ja-sailituskapijumal-ehk-%E2%80%99Tule-taevas-appi/kjt/> – vaadatud 29.04.2018.

- Rohtmets**, Priit. Piiskopivalimistest ja piiskopiameti tähendusest EELKs Jakob Kuke ja Hugo Bernhard Rahamäe piiskopiks valimise ajal. – *Kirik & Teoloogia*, 14. märts 2014, <https://kjt.ee/2014/03/piiskopivalimistest-ja-piiskopiameti-tahendusest-eelks-jakob-kuke-ja-hugo-bernhard-rahamae-piiskopiks-valimise-ajal/> – vaadatud 30.03.2023 (=Rohtmets 2014a).
- Rohtmets**, Priit. Piiskopkonnad ja kiriku tulevik – Jaan Kiiviti valimine kirikupeaks 1994. aastal. – *Kirik & Teoloogia*, 21. november 2014, <https://kjt.ee/2014/11/piiskopkonnad-ja-kiriku-tulevik-jaan-kiiviti-valimine-kirikupeaks-1994-aastal/> – vaadatud 17.04.2020 (=Rohtmets 2014c).
- Rohtmets**, Priit. „Praegusel ajal oleks võimalik ka mitu kandidaati“ – peapiiskopi valimistest 1987. aastal. – *Kirik & Teoloogia*, 14. november 2014, <https://kjt.ee/2014/11/praegusel-ajal-oleks-voimalik-ka-mitu-kandidaati-peapiiskopi-valimistest-1987-aastal/> – vaadatud 17.04.2020 (=Rohtmets 2014b).
- Toimetus**. Kuidas jõudis peapiiskop Andres Pöderi vaimulikele suunatud mõtteavaldus Eesti avalikkuseni? – *Kirik & Teoloogia*, 6. aprill 2012, <http://kjt.ee/2012/04/kuidas-joudis-peapiiskop-andres-poderi-vaimulikele-suunatud-motteavaldus-est-avalikkuseni/> – vaadatud 29.04.2018.

Muu eestikeelne perioodika

- Jürgenstein**, Toomas. Mitmekesine luterlus. – *Postimees*, 2. november 2013, <http://pluss.postimees.ee/2582998/toomas-jurgenstein-mitmekesine-luterlus> – vaadatud 19.12.2014.
- Kallas**, Ene. Saarte praost Vihuri ei poolda naisi vaimulikuametis. – *Saarte Hää*, 28. aprill 2008, <https://arhiiv.saartehaal.ee/2008/04/28/saarte-praost-vihuri-ei-pooldanaisi-vaimulikuametis/> – vaadatud 05.07.2019.
- Korsten**, Teet. Kui ka pangautomaadid ja postkontorid kaovad – kogudused jäävad. – *Põhjarannik*, 5. aprill 2015, <http://pr.pohjarannik.ee/?p=13000> – vaadatud 07.06.2018.
- Luik**, Hans H. Kas vabamuurlased on uus EÜS ehk kuidas jagatakse Eestis tippameteid? – *Eesti Ekspress*, 14. veebruar 2013, <https://ekspress.delfi.ee/arvamus/hans-h-luik-kas-vabamuurlased-on-uus-eus-ehk-kuidas-jagatakse-estis-tippameteid?id=65676722> – vaadatud 19.03.2020.
- Pöder**, Thomas-Andreas. Religioonisotsioloogia – uue vaimsuse preestrinna? – *Postimees*, 14. juuni 2014, <https://arvamus.postimees.ee/2827911/thomas-andreas-poder-religioonisotsioloogia-uue-vaimsuse-preestrinna> – vaadatud 26.02.2018.
- Salumäe**, Karl-Eduard. Lõputute raskustega maadelnud kirikuõpetaja otsustas lahkuda. – *Sakala*, 23. august 2010, <https://sakala.postimees.ee/302027/loputute-raskustega-maadelnud-kirikuopetaja-otsustas-lahkuda> – vaadatud 21.09.2023.
- Sander**, Maris. Kirik keeldus müümast homoseksuaalsusest kirjutatud usuajakirja. – *Eesti Ekspress*, 10. veebruar 2012, <http://ekspress.delfi.ee/news/paevauudised/kirik-keeldus-muumast-homoseksuaalsusest-kirjutatud-usuajakirja?id=63892501%202012> – vaadatud 27.02.2018.
- Viihla**, Urmas. Rahvaloenduse tulemus annab eestlaste usulembusest moonutatud pildi. – *Delfi*, 30. aprill 2013, <https://www.delfi.ee/archive/urmas-viihla-rahvaloenduse-tulemus-annab-estlaste-usulembusest-moonutatud-pildi?id=66052572> – vaadatud 27.02.2020.

IV. Muud interneti allikad

- Ahvio**, Juha. ARVAMUS: Veelae konservatiivse ja liberaalse teoloogia vahel on jätkuvalt reaalsus. – *Meie Kirik*, 23. märts 2012, http://www.meiekirik.ee/index.php?option=com_content&task=view&id=2505 – vaadatud 27.02.2018.
- Altenmüller**, Irene. Friedhof Ohlsdorf: Hamburgs besonderer Park. – *Norddeutscher Rundfunk*, 28.11.2022, <https://www.ndr.de/ratgeber/reise/hamburg/Friedhof-Ohlsdorf-Hamburgs-besonderer-Park,parkfriedhofohlsdorf101.html> – vaadatud 03.08.2024.
- Andres** Pöder. – *EELK koduleht*, <http://www.eelk.ee/et/kirik/meie-vaimulikud/piiskopid/peapiiskop-emer-andres-poder/> – vaadatud 06.06.2018.
- Dvasininkai**. – *Lietuvos Evangelikų Liuteronų Bažnyčia*, <http://www.liuteronai.lt/Dvasininkai> – vaadatud 20.08.2018.
- Eastern** and Western Europeans Differ on Importance of Religion, Views of Minorities, and Key Social Issues. – *Pew Research Center*, 29.10.2018, <https://www.pewforum.org/2018/10/29/eastern-and-western-europeans-differ-on-importance-of-religion-views-of-minorities-and-key-social-issues/> – vaadatud 05.05.2019.
- EELK** Liturgiakomisjon. ARVAMUS: Kirikukäsiraamatust ja liturgiareformist. – *Meie Kirik*, 20. märts 2009, http://www.meiekirik.ee/index.php?option=com_content&task=view&id=738 – vaadatud 27.02.2018.
- Eesti** Evangeelse Luterliku Kiriku Põhikiri. – *EELK koduleht*, <https://eelk.ee/et/kiriku-korraldus/seadusandlus/pohikiri/> – vaadatud 15.04.2020.
- Eesti** Evangeelse Luterliku Kiriku Kirikuseadustik. – *EELK koduleht*, <https://eelk.ee/et/kiriku-korraldus/seadusandlus/kirikuseadustik/> – vaadatud 15.04.2020.
- Eesti** kirik läbi aja. – *EELK koduleht*, <http://www.eelk.ee/et/kirik/ajalooperioodid/> – vaadatud 19.03.2018.
- Elust**, usust, usuelust 2020. Eesti Uuringukeskus, http://www.ekn.ee/doc/uudised/EUU2020_esmased_tulemused.pdf – vaadatud 11.10.2021.
- Ethnicity**, mother tongue and religion. – *Statistics Lithuania. Official Statistics Portal*, 15.03.2013, <https://osp.stat.gov.lt/informaciniai-pranesimai?articleId=223122> – vaadatud 20.08.2018.
- Hirtenbrief**. – *Duden – Die deutsche Rechtschreibung 1/12*, 2017, <https://www.duden.de/rechtschreibung/Hirtenbrief> – vaadatud 25.03.2018.
- History** of the ELCL. – *Evangelical Lutheran Church of Latvia*, <http://www.lcl.lv/en/?ct=history> – vaadatud 22.08.2018.
- Identiteet**. – *Eesti Entsüklopeedia [EE]*, <http://entsyklopeedia.ee/artikkel/identiteet> – vaadatud 20.03.2018.
- Identiteet**. – *Eesti õigekeelsussõnaraamat 2018 [ÕS 2018]*, <http://eki.ee/dict/qs/index.cgi?Q=identiteet> – vaadatud 20.03.2018.
- Jaan** Kiivit juunior. – *EELK koduleht*, <http://www.eelk.ee/peapiiskop.html> – vaadatud – 24.07.2015.
- Kirik** arvudes. – *EELK intranet*, 02/2018, <https://siseveeb.eelk.ee/et/kirik-tana-ja-eile/kirik-arvudes/> – vaadatud 21.09.2023.
- Konservatiivne**. – *Eesti keele seletav sõnaraamat 2009*, <http://eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=konservatiivne> – vaadatud 03.03.2020.
- Kuno** Pajula. – *EELK koduleht*, http://www.eelk.ee/peapiiskop_emer.html – vaadatud 21.05.2015.

- Kurg**, Ingmar. Vähemuskirikute oikumeeniline koostöö postsovetlikus ühiskonnas (Eesti näitel). – *Meie Kirik*, 13. detsember 2008, http://www.meiekirik.ee/index.php?option=com_content&task=view&id=606&Itemid=4 – vaadatud 27.02.2018.
- Liberaalne**. – *Eesti keele seletav sõnaraamat 2009*, <http://eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=liberaalne> – vaadatud 03.03.2020.
- Member Churches**. – *The Lutheran World Federation*, 2023, <https://www.lutheranworld.org/member-churches> – vaadatud 11.10.2023.
- More than 74 million members in LWF's 145 churches**. – *The Lutheran World Federation*. Geneva, 30.12.2016, <https://www.lutheranworld.org/news/more-74-million-members-lwfs-145-churches> – vaadatud 10.03.2018.
- Müstika**: EELK liikmeskond kasvas 7,5 protsenti? – *Meie Kirik*, 22. veebruar 2011, http://www.meiekirik.ee/index.php?option=com_content&task=view&id=1715&Itemid=5 – vaadatud 07.04.2018.
- Nagel**, Wolfram. Homosexualität und Kirche. Fromm und frei in Luthers Land? – *Deutschlandfunk*, 25.01.2017, <https://www.deutschlandfunk.de/homosexualitaet-und-kirche-fromm-und-frei-in-luthers-land-100.html> – vaadatud 01.02.2023.
- Parapijos**. – *Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčia*, <https://www.ref.lt/parapijos> – vaadatud 20.08.2018.
- Pöder**, Andres. Piibli kohast kirikus ja ühiskonnas. Eesti Piibliseltsi XIV piiblipäev „Piibel ja ühiskond“ Viljandis 10.11.2006. – *EELK koduleht*, <https://eelk.ee/et/kirik/meie-vaimulikud/piiskopid/peapiiskop-emer-andres-poder/jutlused-ja-koned/> – vaadatud 07.08.2020.
- Rahva ja eluruumide loendus 2011**. Statistikaamet, <https://www.stat.ee/rel2011> – vaadatud 31.05.2018.
- Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe**. – *Pew Research Center*, 10.05.2017, <http://www.pewforum.org/2017/05/10/religious-belief-and-national-belonging-in-central-and-eastern-europe/> – vaadatud 20.08.2018.
- Simojoki**, Anssi. Fundamentalismist ja luterlikust piiblikäsitusest. – *Meie Kirik*, 12. august 2011, http://www.meiekirik.ee/index.php?option=com_content&task=view&id=2019&Itemid=4 – vaadatud 19.03.2018.
- Special Eurobarometer 225 „Social values, Science & Technology“ Report**. European Commission, 2005, https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_225_report_en.pdf – vaadatud 03.02.2020.
- Statistilise aruande kokkuvõtted**. EELK siseveeb, <http://www.eelk.ee/siseveeb/et/kirik-tana-ja-eile/kirik-arvudes/statistilise-aruande-kokkuvotted/> – vaadatud 06.06.2018.
- Strukturen und Zahlen**. – *Selbständige Evangelisch-Lutherische Kirche*, <http://www.selk.de/index.php/strukturen-zahlen> – vaadatud 25.08.2018.
- The Mission Province in Sweden**. – *Missionsprovinsen i Sverige*, http://www.missionsprovinsen.se/pdf/the_mission_province_in_sweden.pdf – vaadatud 19.08.2018.
- Tiitus**, Marko. Kellele ja miks on tarvis kirikut? – *Tallinna Kaarli koguduse ajakiri Sulane* 2/2002, <http://www.eelk.ee/~ktalkaarli/sulane/sulane14.html#M%C3%95TTEID> – vaadatud 09.08.2017.
- Toimetuse juhtkiri**: Kas täna katkeb osadus Eesti ja Taani kiriku vahel? – *Meie Kirik*, 15. juuni 2012, http://www.meiekirik.ee/index.php?option=com_content&task=view&id=2677 – vaadatud 27.02.2018.
- Toimetuselt**. – *Meie Kirik*, 1. juuni 2007, http://www.meiekirik.ee/index.php?option=com_content&task=view&id=20&Itemid=11 – vaadatud 27.02.2018.

- Two** new Bishops to be consecrated on October 13. – *Evangelical Lutheran Church of Latvia*, 11.10.2007, <http://www.lalb.lv/en/?ct=home&fu=read&id=7&start=3> – vaadatud 20.03.2020.
- UUDIS:** Taani luterlik kirik ühineb ametlikult Porvoo osaduskonnaga. – *Meie Kirik*, 14. detsember 2009, http://www.meiekirik.ee/index.php?option=com_content&task=view&id=1069&Itemid=5 – vaadatud 27.02.2018.
- Vaimsus.** – *Eesti keele seletav sõnaraamat 2009*, <http://www.eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=vaimsus&F=M> – vaadatud 02.03.2020.
- Vaimulike** leksikon. – *EELK koduleht*, <http://www.eelk.ee/et/kirik/meie-vaimulikud/vaimulike-leksikon/> – vaadatud 13.05.2018.
- Vereinigte** *Evangelisch-Lutherische Kirche Deutschlands*, <http://www.velkd.de/velkd.php> – vaadatud 25.08.2018.
- Vihuri**, Veiko. ARVAMUS: Fundamentalismist ja Pühakirja tõlgendamisest EELK-s. – *Meie Kirik*, 23. aprill 2010, http://www.meiekirik.ee/index.php?option=com_content&task=view&id=1261&Itemid=4 – vaadatud 27.02.2018.
- Vihuri**, Veiko. ARVAMUS: Ühest Usuteadusliku Ajakirja indekseeritud artiklist. – *Meie Kirik*, 15. august 2012, http://www.meiekirik.ee/index.php?option=com_content&task=view&id=2765&Itemid=1 – vaadatud 27.02.2018.
- Vihuri**, Veiko. Kirikurüvetamine Moskvas ja äärmustagurlik EELK: viis aastat hiljem. – *Meie Kirik*, 2. aprill 2017, <https://meiekirik.net/index.php/artiklid/392-kirikuruvetamine-moskvas-ja-aarmustagurlik-eelk-viis-aastat-hiljem> – vaadatud 17.04.2023.

V. Statistilised andmed ja elektroonilised andmebaasid

Elust, usust, usuelust. Eesti Kirikute Nõukogu 1995, 2010, 2015 ja 2020. aasta küsitluste elektrooniline andmebaas. Andmed autori valduses.

SUMMARY

Estonian Evangelical Lutheran Church in 1991–2015 – changes, identity and theological orientation

The aim of the current dissertation is to analyze the situation, changes and developments of the Estonian Evangelical Lutheran Church (EELC) in the years between 1991–2015 and to compare this with neighboring Lutheran churches so that there would be a complete overview of developments and theological orientations in the context of Estonian and European religious landscapes.

Based on this review, the main goal of the dissertation is to find answers to the following questions:

- What has the institutional and theological development of the EELC become by 2015, and what have been the changes in ecclesiastical and theological emphases between 1991 and 2015?
- What are the different theological trends among the clergy? Which one has emerged the most and how has it affected the development of the church?

The work is divided into four chapters dealing with the topic from different perspectives and fields, starting from the broader context of the European religious landscape to more specific examples of the EELC's activities and development trends, keeping in mind the dynamics and temporal perspective of the entire research period. Compared to previous studies and reviews, this kind of approach allows a better understanding of the EELC's choices and decisions even after 2015 and contributes to ongoing discussions.

The first chapter maps the religious situation in Europe from the point of view of the churches—general trends, secularization and individualization, the direction of the churches towards conservatism—and in this context introduces the closest Lutheran churches to the EELC. From this review, it appears that church membership is decreasing all over Europe because contemporary people's religiosity no longer needs an ecclesiastical definition of their religious affiliations. Christian values and traditions are still important, and therefore the conservatism associated with them helps churches to cope with the changes related to a declining membership. Thus, the EELC has also become more and more conservative; the EELC's foreign relations have also increased in getting along with more conservative churches and church circles (especially the churches of the Baltic countries and the correspondent associations of the Finnish Church), while contacts with its traditional and historically rather liberal partner churches in Sweden and Germany have also continued. External relations with various partners have been an important impulse to ensure livelier theological discussion as well as diversity and a balance of views.

The second chapter introduces the EELC and its development through various fields: first, a historical overview of the formation of different theological trends (especially liberal and conservative), low and high church direction, and their relationships throughout the history of the EELC. Thereby, in the case of the low and high church, different emphases have been primarily taken into account in terms of the structure and organizational side of the church: a low church direction usually means a greater proportion of parishioners and more equal decision-making rights in managing and shaping the life of the congregation, while in the case of a high church the holder of a clerical office has a more important role.

Then, the focus turns to the most important events that took place in the research period; the relationship of the church with society and the state since the restoration of Estonia's independence in 1991 is highlighted. An overview of the church's membership and services is also given, and the dynamics of changes in the membership are analyzed. In the same way, the clergy of the church is also introduced, its development and changes are analyzed, and how these changes among the membership and the clergy have impacted the development of the entire church is also examined. If the membership has decreased significantly during these years, the number of clergy has instead increased and their preparation has also become more thorough.

As a result of all this, since the historical continuity of the EELC was broken due to the intervening Soviet period, and, in addition to society, both the church membership and the clergy itself have changed, it has been necessary for the EELC to search for a new identity and place in society. Despite the shrinking membership and the continuing difficult economic situation, the church as an organization has continued to develop without major reorganization and external changes. The purpose of the alterations made in the church management and structure has been to make management more efficient and the church more unified.

However, due to the decrease in membership, the influence and role of the EELC in Estonian society and the state have decreased. The more secular society is, the more religious issues are represented in politics. This has also been seen in the case of the EELC and other churches of the Estonian Council of Churches. Instead of playing the role of uniting society, the EELC has started to oppose parts of society on some issues (e.g., values).

The third chapter deals with different religious identities of the theological attitudes and orientations in the EELC and the different church models interpreted in their context, such as the episcopal-synodical structure and the concept of the free people's church. In addition, specific confrontations and different camps among the clergy today are pointed out. Conclusion: different theological positions and the resulting disagreements are more and more clearly defined among the clergy. Theological trends among the clergy differ mainly over moral-ethical and church-political issues. Despite a deeper centralization of institutional management, disagreements on these issues have become more acute and public, clergy with

similar views have come together, and main spokespeople and influential leaders on the respective issues have emerged.

The more extreme opposing sides of these fields can be called liberal and conservative; the most vocal and active are the representatives of more conservative views, primarily in the form of the Augsburg Confession Society and the Internet portal of “Meie Kirik” run by them. Since the establishment of this society in 2006, they have influenced the internal dynamics and formation of the entire Lutheran Church the most by actively presenting their views in various forms. Clergy with opposite views have not created an equally active group among them, although the Martin Luther Society and especially the magazine “Kirik & Teoloogia” established in 2011 by EELC theologians and clergy, have also tried to present other opinions and broaden theological discussion. There are fewer representatives of liberal views among the clergy, but the larger or quieter part of the clergy probably falls somewhere in between and lie rather on the conservative side.

At the same time, these oppositions are of different natures and different weights; if social, moral and ethical issues are mainly divided between a more liberal and a more conservative view, disagreements and confrontations related to the church’s identity, doctrinal and organizational issues are rather related to other, including pious or church political reasons, such as, for example, keeping established traditions, ecumenical activity and relations with other churches. Differences in theological modes of piety and the visible practices that result from them, such as liturgical preferences, have come to the fore in discussions of liturgical reform.

The fourth chapter examines the topics that have received the most attention in terms of theological changes in the development of the EELC in more detail. These include church regulations, laws and contracts, liturgical reform, the actions and influence of archbishops, and the interrelationships and developments of all these phenomena. From this review, it becomes clear that the biggest changes in the church’s developments can be primarily associated with high church theology, which brings together both liberal and more conservative clergy holding theologically different views on other issues.

Which theological direction is preferred in general has depended on the preferences and views of the leading clergy. As a result, the change of archbishops has been accompanied by different emphases in the management and direction of the church, both within the church and in relations with society. In the 1990s, under the leadership of Archbishop Jaan Kiivit, an attempt was made to portray the EELC as the people’s church, thus being rather low-church and synodical in terms of its ecclesiastical organization. Since 2004 a high-church direction has emerged from the organizational side of the church which, under the leadership of Archbishop Andres Põder, has found expression in new statutes in church law and the liturgical order. In the case of an episcopal-synodal structure, this means giving a greater role in the management of the church to the episcopal side, in other words, to the bishops and clergy.

How have all these circumstances affected the development of the EELC? The church, which originally included the majority of the Estonian population, was pushed out of society during the Soviet period and had to fight for its existence; congregations were closed and membership decreased. Although the status of churches improved after the disappearance of the socialist regime, the hoped-for flowering did not occur; despite the freedom to act and preach their message, the membership of the EELC has continued to decline since 1992. These developments have been accompanied and influenced by the issues of economic survival and church identity which became particularly relevant around the turn of the century, but also by a general change in people's religiosity which has become more private and individual. Thus, the importance of the church as an institution and organization has decreased not only in Estonia but also throughout Europe. At the same time, instead of wider missionary activities, attention has focused more inwards on the existing parishioners and strengthening their religious life.

The social importance and role of the church have therefore been marginalized today: it is no longer the norm, but an alternative. Although the EELC still defines itself as a free people's church, in reality it no longer fulfils this role or the corresponding functions. The episcopal-synodical people's church has rather become a church of clergy whose goal is no longer to be a unifier and conciliator of different parts of society. Socially, the church has begun to support conservative and traditional values more strongly. This, however, results in greater contradiction and confrontation with secularized society.

TABELID JA JOONISED

Tabel 1. Kirikukogu koosseisud ja istungid 1987–2015.

Tabel 2. EELK liikmed ja talitused (EELK statistika).

Tabel 3. Liikmeskonna vähenemine.

Tabel 4. Luterlaste sotsiaaldemograafilised tunnused (EUV 2015, 2010 ja 1995).

Tabel 5. Kiriklikud talitused 1920–30ndatel.

Tabel 6. EELK vaimulike arvu muutus viie aasta lõikes.

Joonis 1. Kirikust sektiks. Religioossete organisatsioonide vahekord ühiskonnaga.

Joonis 2. Luterlased soo ja vanuse järgi (15-aastased ja vanemad).

Joonis 3. Luterlaste ja õigeusklike vanusjaotus soo järgi, 2011.

Joonis 4. EELK armulauaalised 1970–2015.

LISAD

Lisa 1. Liikmeskonna ja talituste tabel 1986–2015.¹³¹

Aasta	Ristitud	Leeritatud	Laulatatud	Maetud	Annetajad
1986	1371	884	258	3168	48590
1987	1832	1179	307	3339	49335
1988	4535	2711	583	3719	50510
1989	12585	8814 (8837)	1416	4145	57127
1990	18808	11691	1752	4608	63891
1991	13382	8383	1243	5006	70209
1992	10646	7275	869	4572	75431
1993	6865	4578	667	4819	60475
1994	6343	4156	551	4961	62140
1995	6796	4091	620	5008	57614
1996	4707	3030	451	4538	53988
1997	4628	3203	458	4452	52370
1998	3676	2693	396	4530	49779
1999	4233	2930	395	4209	48526
2000	3869	2829	423	4056	47112
2001	3614	2822	398	3391	45172
2002	3553	2914	536	3741	43988
2003	3097	2565	477	3642	42663
2004	2752	2223	486	3511	41229
2005	2376	1921	460	3300	39879
2006	2520	1947	498	3484	39807
2007	2749	2139	555	3328	39540
2008	2708	2152	553	3263	38683
2009	2371	1883	376	3049	37257
2010	2330	1772	348	3006	35326
2011	2032	1434	325	2818	32980
2012	2073	1467	325	2900	31749
2013	1997	1514	307	2824	31055
2014	1968	1511	369	2706	30012
2015	1962	1404	365	2715	29022

¹³¹ Arvandmed on pärit EELK Konsistooriumi arhiivist. Mõned arvud on aga allikates erinevad, eriti perioodil 1989–1992. Erinevused võivad ulatuda ühekohalisest vahest kuni 500–600ni. Üheks põhjuseks on kindlasti asjaolu, kuidas on loetud kogudusi – kas EELK liikmeskonna sekka on arvatud ka kogudused väljaspool Eesti territooriumi, nt Ingerimaal ja Siberis. Aga kindlasti ei saa ka välistada seda, et nimetatud perioodil toimunud talituste arvu kiire kasv ja hulk tõi kaasa ka segadust arvude kokkuliitmisel või ümberkirjutamisel.

Lisa 2.

Eesti Kirikute Nõukogule,

kõigile kirikutele ja kogudustele

HUMANISTLIKU KRISTLUSE MANIFEST

Eesti ühiskonda iseloomustab püüdlus suurema demokraatia, avatuse ja sallivuse suunas. Toetades seda püüdlust, jälgime murega, et samal ajal toimuvad mitmes kirikus arengud, mille tulemusena süvenevad autoritaarsus, suletus ja sallimatus. Kristlikku õpetust püütakse vastandada ühiskonna humanistlikele väärtustele. Me mõistame seda hirmu ja ebakindluse väljendusena ühiskonnas toimuvate muutuste ees. Oleme veendunud, et sellised hoiakud ei aita muuta ühiskonda paremaks ning pärsivad ka kirikute endi elu.

Me oleme veendunud, et kristlik sõnum peaks ühtlasi olema ka humanistlik, sest Piibli loomisloos lõi Jumal inimese oma näo järele (1Ms1,27), andes talle seeläbi erilise väärikuse. Humanism on selle väärikuse tunnistamine.

Humanistlik kristlus vastandub sellistele kristluse vormidele, mis ei tunnista inimese õigust ise otsustada ja vastutada; mis nõuavad inimese pimedat allumist kiriklikele autoriteetidele; mis tahavad demokraatiat kirikus asendada autoritaarsusega. Peame kahetsusväärseks, et üks osa vaimulikke üritab selliseid risti-usukäsitlusi suruda peale kõigile kiriku liikmetele, püüdes hävitada arvamuste mitmekesisust kirikus. Taunime kirikus levivat vihakõnet ning selle põhjendamist ja õigustamist Piibliga.

Me soovime, et kirik ei igatseks nostalgiliselt minevikku, vaid keskenduks oleviku reaalsusele ja vaataks ka tulevikku. Me soovime, et kirik oleks tänapäevane, demokraatlik ja avatud. Et ta oleks inimsõbralik ja hooliks inimesest ning väärtustaks inimest kui isiksust. Et ta hindaks haridust ja teadust ning arvestaks teoloogia ja mõtlemise arenguga. Et ta oleks valmis ühiskonnaga dialoogi pidama, lähtumata tõevaldaja võimupositsioonist. Et kirik väärtustaks vaimset ja vaimulikku mitmekesisust, lubades seda endas ja toetades ühiskonnas. Et ta oleks vaimulikuks koduks kõigile, kes teda vajavad, välistamata kirikust ühtegi inimgruppi.

Esitame oma nägemuse kirikust ja kristlusest järgnevate teesidena:

1. Tuleb teha vahet kirikul kui kõigi kristlaste kogul, mille aluseks on Jeesus Kristus ja kirikutel kui organisatsioonidel. Kirikud kui organisatsioonid on maised ja inimlikud ning alluvad samadele seaduspäradele nagu kõik teisedki organisatsioonid. Me ei pea õigeks kiriku kui organisatsiooni sakraliseerimist.
2. Kirik kui organisatsioon on eelkõige tugistruktuur, mille ülesanne on toetada oma liikmete vaimulikku kasvamist. Kirik õigustab ennast vaid niivõrd, kui võrd ta seda ülesannet täita suudab.
3. Kirikus kui organisatsioonis peab olema võimalik arvamuste ja mõtteviiside mitmekesisus. Igal kiriku liikmel on õigus ja kohus avaldada oma arvamust kõigis kirikut puudutavates küsimustes nii juhtimismudeli kui seaduste osas ja teha seda avalikult.
4. Kuigi me vaatleme Piiblit Jumala ilmutusena, oleme veendunud, et see ilmutus on vahendatud meile inimliku keele, omaaegse kultuuri ja maailmapildi kaudu ning et Piiblit tuleb vaadelda ajaloolises kontekstis – nii nagu seda seletavat ja tõlgendavat kiriku õpetustki. See tähendab, et me ei nõustu fundamentalistliku piiblitõlgendusega, mis seda ignoreerib, kasutades valikuliselt teatud lõike Piibli tekstist sõnasõnalises tähenduses. Me peame oluliseks teha Piiblis vahet jumaliku ja igavese ning inimliku ja ajaliku vahel.

5. Intellektuaalselt aus kristlik kuulutus eeldab maailmapildis, mõtlemises ja ühiskonnas aastatuhandete jooksul toimunud muutustega arvestamist.
6. Kirikusse on teretunud ja kirikus on võrdsed kõik inimesed sõltumata soost, haridusest, sotsiaalsest positsioonist, kehalisest või vaimsest puudest, tervise seisundist, seksuaalsest orientatsioonist või identiteedist, rahvusest, etnilisest päritolust ning kultuuritaustast.

Me usume, et kiriku tugevus on meie vaimses ja vaimulikus mitmekesisuses. Me soovime, et see mitmekesisus säiliks ja tugevneks. Me tahame algatada laiapõhjalist diskussiooni kiriku rolli ja võimaluste üle 21. sajandi Eesti ühiskonnas ning soovime, et see diskussioon oleks avalik.

Jaan Lahe

Lisa 3.
Eesti Kirikute Nõukogule,

kõigile kirikutele ja kogudustele

TRADITSIOONILISE KRISTLUSE MANIFEST

Kurbusega tunnistame, et elame ajal, mil moes on muuta põhimõtteid iseendale sobivaks. Viimasel paaril aastakümnel on Eesti ühiskond nautinud südametunnistuse-, usu- ja mõttevabadust, mis on avanud tee usulisele mitmekesisusele. Rikkuse asemel võib see aga sama hästi tähendada ka mitut kesist. Kuuludes ühiskonnas vähemuse hulka, on kristlastel kiusatus elada topeltelu, mis väljendub silmakirjalikus püüdes ühendada usuline vagadus ilmalike himudega või olla samal ajal natuke kristlane ja natuke pagan ja võibolla natuke veel midagi.

Milliseid muutusi vajab kirik kaasajal? Kirik vajab selliseid muutusi, mis viivad meid lähemale Kristusele. Me oleme veendunud, et kirik suudab oma rolli tulemuslikult täita ainult siis, kui ta jääb Jeesuse õpetusse (Jh 15,4). Vastasel juhul õpetust moonutades pole kirikul üldse mingit mõtet. Kõik muutused ei ole head. Apostel Paulus ütleb: „Ja ärge muganduge praeguse ajaga, vaid muutuge meele uuendamise teel, et te katsuksite läbi, mis on Jumala tahtmine, mis on hea ja meelepärane ja täiuslik. (Rm 12,2)

Esitame oma nägemuse kirikust ja kristlusest järgnevate teesidena:

1. Tunnistame, et oleme patused ning vajame meeleparandust ja Jumala andeksandvat armu.
2. Kiriku ukсед olgu alati lahti kõigile vähemustele ja enamustele. Kirik aidaku igaüht jõuda oma patu tundmisele ja meeleparandusele ning avagu seeläbi tee kristliku rõõmu lätete juurde: Jumala armu ja halastuse kogemisele.
3. Moodsates moraalivaidlustes pole iseenesest midagi uut, vaid samad teemad on läbi vaieldud ka tuhandete aastate eest kristliku kiriku algusaegadel. Peame vajalikuks, et kirik, jäädes kindlaks oma seisukohtadele, oleks inimestele püsivaks vaimulikuks toeks keset maailma ebakindlust ja muutusi.
4. Kiriku autoriteet saab olla vaid Jeesus Kristus, kelle kaudu on Jumal näidanud oma armastust patuse inimese vastu. Patu õigustamine ei suuda patust aidata.
5. Peame vajalikuks, et kõik kristlikud kirikud ja kogudused, mis on rajatud apostlite ja prohvetite alusele, ja mille nurgakiviks on Kristus Jeesus, julgustaksid üksteist püsima Issandas tema tulemiseni.

Oleme rõõmsad, et kirikliku diskussiooni kese on väliste ja formaalsete küsimuste pealt nihkumas sisuliste teemade juurde. See annab lootust, et kirik on valmis kuulutama Jumala Sõna ja jagama sakramente ka 21. sajandi Eesti ühiskonnas.

Kristjan Luhamets

Lisa 4. Karjasekirjad 1990, 2000 ja 2010.

Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku peapiiskopi karjasekiri palvapäevaks Issanda aastal 1990

...Aga see vastas ning ütles talle: Issand, jäta veel sellekski aastaks... (Lk 13,8)

Enne, kui Jeesus alustas oma tööd Önnistegijana, viibis ta paastudes ja palvetades kõrbes 40 päeva. Säärane viis pikema ajalõigu jooksul oma eluküsimused Jumala ees selgeks rääkida on säilinud ka Eesti Evangeelses Luterlikus Kirikus. Kristuse kannatamisajal oleme tõsiselt mõelnud sellele, milline näeb meie elu välja Jumala poole pealt vaadatuna.

Palvapäeva aga oleme kasutanud selleks, et üles kutsuda kannatamisaja õigele kasutamisele ning pöörama pilgud önnistusele, kui rahvas parandab meelt ja hakkab Jumala püha tahtmise järele elama.

Ennast Jumala ees läbi katsudes saame ettekujutuse sellest, millised oleme Tema ees rahvusena. Palvapäevade juhtmõte: õiglus ülendab rahvast, aga patt on talle hukatuseks – paneb meid küsima, milline on meie rahva kõlbeline pale 20. sajandi viimasel aastakümnel?

Üle terve maailma on kirikujuhid mures selle pärast, et inimesed ei taha hoolida Jumalast ja tema seadustest. Me tahame elada lootuses, et minevik on surnud, tulevik elab ja ka meie saame elama, nagu ütles üks hiljuti Moskvast toimunud keskkonnakaitse ja arengu globaalfoorumist osavõtja.

Meil on Önnistegija töötus: Mina elan ja teie saate elama! (Jh 14,19), aga see sünnib siis, kui me jääme Temasse, Tema armastusse, kui me ei ela enam patu orjadena. Patuorjuses elavaid inimesi võrdleb Jeesus pildiga viljatust viigipuust, mille kohal on oht, et ta maha raiutakse.

Meie rahvale nõnda otsustaval ning keerulisel ajal kutsun kõiki meie koguduste usklikke üles palvetama, et me rahvas ei saaks maha raiutud, et Issand jäta ta veel selleks aastaks! Ma kutsun koguduse õpetajaid üles korraldama, kohalikke võimalusi silmas pidades, rohkem jumalateenistusi ja looma enam võimalusi ühisteks palveteks meie Eesti rahva eest. Igaüks meist teab, millised meie rahvale tähtsad sündmused toimuvad selle aasta küünla- ja paastukuul.

Meie palve on, et Jumal ise juhataks me rahvast õigel teel, annaks üksmeelt ja rahu, laseks meid omakasupüüdmatu ja siira südamega töötada oma rahva hüvanguks. Me ootame Jumalalt abi ja tuge vabaduse ja sõltumatuse saavutamisel, tahame oma töö ja tegudega selleks kaasa aidata.

Nüüd oleme küsimuse ees: kas pöörduda tagasi Jumala juurde või hukkuda. Paljud märgid räägivad sellest, et inimesed mõistavad – ellujäämise tingimuseks on pöördumine Jumala juurde.

See aga tähendab, et me siis Tema riigi armuvarade kaudu saame uut väge ja jõudu. Prohveti sõnade läbi on öeldud: Ja Jehoova juhatab sind alati ning toidab su hinge põudsel maal... (Js 58,11). Tahame paluda ja loota, et see saab osaks meile kõikidele!

Meie kiriku, maa ja rahva eest palvetades

K. Pajula
EELK peapiiskop
Tallinnas näärakuul 1990

Karjasekiri kogudustele palvapäeval, Issanda Aasta 2000 paastukuu 15. päeval

Jumalale meelepärane kurvastus toob meelearanduse päästeks, mida ei kahetseta, maailma kurvastus toob aga surma (2 Kr 7,10).

Oma nimega tuleb palvapäev paljudele meelde palvetamise ja eestpalvetamise vajadust. Teised teavad, et palvapäev kutsub meid Jumala käskude ja Jumala sõna valgusel mõtlema patukahetsusele ja meelearandusele ning palvetama oma pattude andekssaaamise pärast.

Need kõik on asjad, millel puudub õige koht meie inimeste ja ühiskonna teadvuses. Kui ei ole õpitud tundma Jumalat ega arvestata tema armulise tahtmisega, siis ei tunta ka uue elu võimalust, alternatiivi valitsevale olukorrale. Ma ei tahaks pikemalt peatuda hädadel, mille all kannatab praegune maailm, sest me tunneme neid. Me kannatame ise samasuguste hädade all. Üheltpoolt kõlbelise ükskõiksuse õigustamine, hoolimatus ligimese suhtes, sotsiaalne ebaõiglus ja kõikehõlmav enesekesksus, teiselt-poolt rahulolematu käegälöömine ja lootusetus.

Palvapäev kutsub meid sellele vastu seisma. Palvapäev tahab meid õpetada vaatama ennast ja enda ümber olevat maailma Jumala silmadega. Siis õpime pattu nimetama patuks ega püüa enam seletada musta valgeks. Siis hakkame selgemalt nägema olukorra sügavamaid põhjusi. Siis kingitakse meile jõudu tõsta oma pilk kõrgemale, et vaadata kaugemale ja teha seda, mis on õige ja vajalik Jumala ees. Palvetagem selle pärast, et seda antaks võimalikult paljudele inimestele.

Pühakirja Vana Testamendi keeles tähendab meelearandus tagasipöördumist Looja juurde, tagasipöördumist sinna, kust kõik nähtav ja nähtamatu ning koos sellega me inimesed ise oma ihu, hinge ja vaimuga oleme alguse saanud. See on tagasipöördumine Jumala juurde ja tema ligidusse. Evangeeliumid tunnistavad, et Jumala uuendav, tervendav ja lepitav vägi on Kristuses avalikuks saanud. Usus temasse, oma pattu kahetsedes ja andeksandmist leides pääseme hukutavate jõudude käest lunastavate jõudude haardeulatusse. Nii jõuab kadunud poeg koju Isa juurde.

Apostlid lisavad sellele veel omapoolse varjundi. Pöördumine tagasi Jumala juurde tähendab ühtlasi asjade nägemist, mõistmist ja hindamist Kristuses ilmunud tõe valguses. See tähendab ümbermõtlemist, nendest raamidest väljaastumist, mis hoiavad meid pattulangenud maailma vangis. See sisaldab alati kahetsust, et oleme lasknud end nii kaua hoida kinni pimeduses ja enesepettuses. Seda mõtleb Paulus, kui ta kõneleb Jumalale meelearandusest, mis juhib meid päästvate meelearandusele ja toob vabastava rõõmu.

Me kipume ennast võrdlema teistega ja arvama, et meie patud on tühised teiste pattude ja selle ülekohtu kõrval, mida oleme elus tunda saanud. Nii õigustab ennast iga inimene, kes pole kogenud Jumala pühadust. Ja see hoiak levib inimeselt inimesele. Kahetsus ja meelearandus aga algavad sealt, kus kedagi puudutab Jumala pilk.

Nüüd Kristuse kannatamisajal, kui mõtleme Jumala Poja teele selles inimeste poolt korraldatud ja sisseseatud maailmas, pöördugem oma mõtetes, palvetes ja käitumises tema poole, et uut elu toovad, parandavad ja lunastavad jõud pääseksid meid juhtima ja valitsema. Sest patu, kurjuse ja surma jõudude üle seisab võitjana Tema, kes on ülestõusmine ja elu.

Jaan Kiivit

Peapiiskop

Tallinnas Kristuse kannatamisaja lävel Issanda aastal 2000

Karjasekiri palvapäevaks ja paastuaja alguseks tuhkapäeval, 17. veebruaril 2010

Parandage meelt ja uskuge evangeeliumisse, nõnda alustab oma kuulutust Jeesus. (Mk 1,15)

Meeleparandus on Pühakirja läbiv teema. Ometi kipub tänapäeva inimene ja ühiskond seda eirama ja kõrvale tõrjuma kui arhaismi. Mõne meelest ei saagi meelt parandada – isiksust määravad sotsiaalsed, bioloogilised ja füüsilised põhjused, mis tahtele ja meelele kuigivõrd ruumi ei jäta. Kui üldse rääkida süüst, asub see väljaspool – geenides, kasvutingimustes, halvas ühiskonnakorras.

Endaõigustuseks leiame alati tuhat vabandust, kui vaja ka usulist. Võime öelda, et kui Jumala arm mind siiani pole meeleparandusele viinud, siis ei tee ma seda ka ise – see oleks vaid inimlik ponnistus. Olen kohanud neid, kes kurdavad: „Ei minust ristiinimest saa, olen patune ja uskmatu.“ Kas süüdi on Jumal? On ta süüdi selleski, kui oma sõnades ja südames lubame palju, kuid neid lubadusi ei täida? Soov näha end positiivse, mitte negatiivse kangelasena sünnitab illusioone, kuid sunnib ka meeleparandusele. Seda ootab meilt Jumal. Ta ei dehumaniseeri ega asjasta inimest, vaid aitab meid.

Nõustugem tõdemusega: maailma parandamist tuleb alustada iseendast. Ühiskonnal ja ka kirikul oleks kindlasti palju kaunim nägu ja lootusrikkam tulevik, kui võtaksime meeleparandust tõsiselt. Küllap kaoksid paljud sotsiaalsed probleemid ja kirikud täituksid palvetajatega. Palvetagem meiegi selle pärast ja kutsugem inimesi meeleparandusele. Esmatähtis on meeleparandus siiski meie enda jaoks. Sellest sõltub meie pääste ja õndsus.

Hoiatavalt kõlavad kauaaegse pihtikorra sõnad: *Kes uskmatud on ja meelt ei taha parandada, kes meelega Jumala püha tahtmise vastu teevad ja ka edaspidi oma pattudesse tahavad jääda, need teadku, et Jumal neile nende pattusid andeks ei anna, vaid nende patud neile kinnitatakse, kui nad ümber ei pöördu ega meelt ei paranda.* Need sõnad kõnelevad siiski inimese suurest eesõigusest ja ülesandest – otsustada ja vastutada. See on meie osa, millest me ei saa ega tohi loobuda.

Meeleparandus juhib Jumala juurde. Uskuda evangeeliumisse tähendab uskuda Jumala halastusse ja andeksandmisse, lasta Kristusel, meie Päästjal ja Lunastajal, meie elus määravaks ja juhtivaks saada. Siis ei ole me ainult patukahetsejad, vaid armu leidnud patused, kes otsekui oksad heas puus, kannavad head vilja.

Küsites, millist väetist vajab Eesti vaimulik, rahvuslik või ükskõik milline kultuur, saame vastata vaid: meeleparanduse oma! Jeesus toob võrdluse viljatu viigipuuga, kellele pannakse sõnnikut, et see vilja kannaks (Lk 13,8). Meeleparandus näib ehk alandav ja ebameeldiv, kuid on ometi Jumala armu ja õnnistuse tööriist. Martin Luther kõneleb *igapäevasest meeleparandusest*. See on palju enam kui elukestev õpe, see on kasvamine Kristuses ja oma inimeseksolemises. Aidaku meid selleks Jumal. Aamen.

Andres Pöder
Peapiiskop
11.02.2010

ELULOOKIRJELDUS

Nimi: Indrek Pekko
Sünniaeg: 9. jaanuar 1983
Telefon: +372 5397 9295
E-post: indrekpekko@hotmail.com

Haridustee:

2011–2024 Tartu Ülikool, Usuteaduskond, doktoriõpe
2014 jaanuar Kieli Ülikool, Saksamaa, Usuteaduskond, külalисуurija
2013 sept–dets Leipzigi Ülikool, Saksamaa, Usuteaduskond, külalисуurija
2006–2007 Kieli Ülikool, Saksamaa, Usuteaduskond, vahetusüliõpilane
2005–2011 Tartu Ülikool, Usuteaduskond, magistriõpe (*cum laude*)
2002–2005 Tartu Ülikool, Usuteaduskond, bakalaureuseõpe
1999–2002 Pärnu Sütevaka Humanitaargümnaasium

Teenistuskäik:

2020–... Tartu Herbert Masingu Kool, individuaalõppe õpetaja
2016–2020 Puhja Kool ja noortekeskus, õpetaja, noorsootõõtaja
2013–2017 SIA SkrivaneK Baltic, saksa keele tõlkija ja toimetaja
2009–... EELK Tartu Maarja kogudus, vöörmünder

Väitekirja teemaga seotud publikatsioonid:

Rohtmets, Priit; Pekko, Indrek; Altnurme, Riho. The Lutheran church in Estonian society: the impact of secularization and religious change. – *Old Religion, New Spirituality: Implications of Secularisation and Individualisation in Estonia*. Volume Editor: Riho Altnurme. International Studies in Sociology and Social Anthropology, Volume: 137. Leiden, Brill, 2021, 29–44.

Pekko, Indrek. EELK areng 1991–2015 ehk mida tegi kirik siis, kui ühtäkki võis kõike teha. – *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 100. Kirik, teoloogia, mälestused*. Koostajad Priit Rohtmets, Atko Rimmel. Tallinn, Tartu, EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XXVI, 2017, 57–73.

Pekko, Indrek; Koppel, Katre. Püha Kolmainsus kui Ema-Isa-Laps: uus vaimsus ja luteri kirik. – *Mitut usku Eesti III: Uue vaimuse eri*. Koostanud Marko Uibo. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2013, 139–166.

Pekko, Indrek. *Luterlaste usuline maailm religioonisotsioloogiliste uurimuste põhjal*. Magistritöö. Tartu, Tartu Ülikooli usuteaduskond, 2011.

Teadusorganisatsiooniline tegevus:

2016–... Akadeemiline Teoloogia Selts, liige
2014–... *International Study of Religion in Eastern and Central Europe Association*, liige
2012–... Eesti Kirikuloo Selts, liige

CURRICULUM VITAE

Name: Indrek Pekko
Date of birth: January 9, 1983
Phone: +372 5397 9295
E-mail: indrekpekko@hotmail.com

Education:

2011–2024 University of Tartu, Faculty of Theology, PhD Studies
2014 University of Kiel, Germany, visiting scholar
2013 University of Leipzig, Germany, visiting scholar
2006–2007 University of Kiel, Germany, graduate exchange student
2005–2011 University of Tartu, Faculty of Theology, M.A. of Theology
(*cum laude*)
2002–2005 University of Tartu, Faculty of Theology, B.A. of Theology
1999–2002 Pärnu Sütevaka Gymnasium of Humanities

Professional employment:

2020– ... Tartu Herbert Masing School, teacher
2016–2020 Puhja School and Youth Center, teacher, youth worker
2013–2017 SIA Skrivanek Baltic, translator and editor
2009– ... EELC St. Mary's Parish of Tartu, churchwarden

Publications related to the topic of the dissertation:

- Rohtmets, Priit; Pekko, Indrek; Altnurme, Riho** (2021). The Lutheran church in Estonian society: the impact of secularization and religious change. In: Altnurme, Riho (Ed.). *Old religion, new spirituality: implications of secularization and individualization in Estonia*. Leiden: Brill. (International Studies in Sociology and Social Anthropology 137) (pp. 29–44).
- Pekko, Indrek** (2017). EELK areng 1991–2015 ehk mida tegi kirik siis, kui ühtäkki võis kõike teha. (Development of Estonian Evangelical Lutheran Church in 1991–2015 – what did the church do when it suddenly could do anything). Rohtmets, Priit; Rimmel, Atko (Toim.). *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 100*. Tallinn, Tartu: EELK Usuteaduse Instituut, Tartu Ülikool (pp. 57–73).
- Pekko, Indrek; Koppel, Katre** (2013). Püha Kolmainsus kui Ema-Isa-Laps: uus vaimsus ja luteri kirik. (New Spirituality and the Estonian Evangelical Lutheran Church: The Holy Trinity as a Triad of Mother, Father and Child). *Mitut usku Eesti III: Uue vaimuse eri*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus (pp. 139–166).
- Pekko, Indrek** (2011). Luterlaste usuline maailm religioonisotsioloogiliste uurimuste põhjal. (Religiosity of the Estonian Lutherans based on religio-sociological studies), Master's Thesis. University of Tartu, Faculty of Theology.

Administrative responsibilities:

2016– ... Estonian Academic Theological Society, member

2014–... International Study of Religion in Eastern and Central Europe Association), member

2012– ... Estonian Society of Church History, member

DISSERTATIONES THEOLOGIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Tarmo Kulmar.** Die Theologie der Kraft-, Götter- und Seelenvorstellungen der ältesten Schicht der estnischen Urreligion. Tartu, 1994, Autorreferat, 45 S.
2. **Toomas Paul.** Die Geschichte der estnischen Bibelübersetzung, I Teil (XVI–XIX Jahrhundert). Tartu, 1994, Autorreferat, 27 S.
3. **Kalle Kasemaa.** Semitistik ja poetik. Tartu, 1997, 131 lk.
4. **Arne Hiob.** Uku Masingu religioonifilosoofia põhijooned. Tartu, 2000, 186 lk.
5. **Riho Altnurme.** Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949. Tartu, 2000, 326 lk.
6. **Pille Valk.** Eesti kooli religiooniõpetuse kontseptsioon. Tartu, 2003, 209 lk.
7. **Peeter Roosimaa.** Uue Testamendi eestikeelsetest tõlgetest ja tõlkimist toetavast eksegeesist. Tartu, 2004, 242 lk.
8. **Einike Pilli.** Terviklik elukestva õppe kontseptsioon Eesti protestantlike koguduste kontekstis. Tartu, 2005, 265 lk.
9. **Lea Altnurme.** Kristlusest oma usuni. Uurimus muutustest eestlaste religioossuses 20. sajandi II poolel. Tartu, 2005, 329 lk.
10. **Aira Võsa.** Johann Georg Gichtel – teosoofilise idee kandja varauusaegses Euroopas. Tartu, 2006, 311 lk.
11. **Veiko Vihuri.** Hugo Bernhard Rahamägi, Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku teine piiskop 1934–1939. Tartu, 2007, 364 lk.
12. **Kaido Soom.** Täiskasvanute leeritöö Eesti Evangeelses Luterlikus Kirikus ja selle arengustrateegia koostamine. Tartu, 2007, 242 lk.
13. **Meelis Friedenthal.** Tallinna Linnaarhiivi *Tractatus moralis de oculo*. Tartu, 2008, 206 lk.
14. **Andrei Sõtšov.** Eesti Õigeusu Piiskopkond Nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964. Tartu, 2008, 208 lk.
15. **Jaan Lahe.** Gnosis und Judentum. Alttestamentliche und jüdische Motive in der gnostischen Literatur und das Ursprungsproblem der Gnosis. Tartu, 2009, 412 S.
16. **Roland Karo.** Eros & Mysticism. Are Mystical States of Consciousness Evolutionary Byproducts of Sexual Response? Tartu, 2009, 237 p.
17. **Olga Schihalejev.** Estonian young people, religion and religious diversity: personal views and the role of the school. Tartu, 2009, 256 p.
18. **Ingmar Kurg.** Oikumeenilise evangelisatsiooni perspektiiv Euroopa kontekstis: missioloogiline ja religioonisotsioloogiline uurimus. Tartu, 2010, 354 lk.
19. **Peeter Espak.** The God Enki in Sumerian Royal Ideology and Mythology. Tartu, 2010, 284 p.
20. **Piret Lotman.** Heinrich Stahli pastoraalne tegevus Rootsi Läänemere provintsidel 17. sajandi esimesel poolel. Tartu, 2011, 180 lk.

21. **Kaarina Rein.** Arstiteadus rootsiaegses Tartu gümnaasiumis ja ülikoolis aastatel 1630–1656. Meditsiinalased disputatsioonid ja oratsioonid ning nende autorid. Tartu, 2011, 198 lk.
22. **Ain Riistan.** Ajalooline Jeesus: teaduse probleem religiooni kontekstis. Tartu, 2011, 301 lk.
23. **Ringo Ringvee.** Riik ja religioon nõukogudejärgses Eestis 1991–2008. Tartu, 2011, 234 lk.
24. **Atko Rimmel.** Religioonivastane võitlus Eesti NSV-s aastail 1957–1990. Tähtsamad institutsioonid ja nende tegevus. Tartu, 2011, 324 lk.
25. **Anu Põldsam.** Lazar Gulkowitsch – eine vergessene Stimme der Wissenschaft des Judentums. Tartu, 2011, 293 S.
26. **Priit Rohtmets.** Teoloogilised voolud Eesti evangeeliumi Luteri usu kirikus aastatel 1917–1934. Tartu, 2012, 488 lk.
27. **Maire Latvala.** Koguduslik hingehoid Eesti nelja konfessiooni näitel. Tartu, 2012, 309 lk.
28. **Raul Tiganik.** Sotsiaalne kontroll ja religioon. Tartu, 2013, 232 lk.
29. **Elo Süld.** Muhammad, der Gesandte Gottes, und Paulus, der Gesandte Christi. Ein Vergleich der Berufungs- und offenbarungsgeschichtlichen Vorstellungen mit Bezug auf die islamische sowie die biblische Tradition. Tartu, 2014, 301 S.
30. **Mart Jaanson.** Nikaia-Konstantinoopoli usutunnistuse ladinakeelse normteksti grammatiline, teoloogiline ja muusikaline liigendamine. Tartu, 2014, 371 lk.
31. **Erki Lind.** The Concept of the Body in Chinese and Indian Bodily Practices: Transformation, Perspective, and Ethics. Tartu, 2015, 371 p.
32. **Marko Uibu.** Religiosity as Cultural Toolbox: A Study of Estonian New Spirituality. Tartu, 2016, 258 p.
33. **Liina Eek.** Tänapäeva eestikeelsete õigeusklike kateheesist ja uskumustest. Tartu, 2017, 246 lk.
34. **Marju Lepajõe.** Pastorid ja kirjakultuur: kristliku humanismi variatsioonidest Eesti- ja Liivimaal XVII sajandi esimesel poolel. Tartu, 2017, 330 lk.
35. **Liidia Meel.** Interdisciplinary team based pastoral care model for Estonian healthcare institutions. Tartu, 2018, 192 p.
36. **Ege Lepa.** Eesti islamikogukonna dünaamika pärast taasiseseisvumist. Tartu, 2019, 207 lk.
37. **Andreas Johandi.** The god Asar/Asalluḫi in the early Mesopotamian pantheon. Tartu, 2019, 277 p.
38. **Indrek Peedu.** Positioning the Scholar: Issues of Epistemology and Methodology in the Evolutionary Study of Religion. Tartu, 2019, 247 p.
39. **Liina Kilemit.** Kristlike kogudustega liitumise põhjustest. Tartu, 2020, 186 lk.
40. **Tiina-Erika Friedenthal.** Võitlus ja väitlus teatri üle Eesti- ja Liivimaal 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses. Tartu, 2020, 472 lk.
41. **Triin Käpp.** Kristlik väärtuskasvatus kristlikes koolides ning kristlike koolide roll Eesti ühiskonnas 21. sajandi algul. Tartu, 2021, 205 lk.

42. **Silja Härm.** Eesti gümnaasiumiastme usundiõpetuse õpetajate professionaalsed valikud usundiõpetuse õpetamisel. Tartu, 2021, 183 lk.
43. **Helle Kaasik.** Sacred medicine from the forest: chemical, psychological and spiritual aspects of ayahuasca. Tartu, 2022, 170 p.
44. **Hedi Vilumaa.** Avatud sõna- ja sakramendiosadus. Ristitud laste ja noorte armulaua admissioon: kontekstid ja arusaamad Eesti luterlikus kirikus 1917–2005. Tartu, 2022, 356 p.
45. **Ahenkora Siaw Kwakye.** Transcendence, as a Theme in Theology and Technology. Tartu, 2022, 273 p.
46. **Iakov Kadochnikov.** Deification of kings in Ancient Mesopotamia. Tartu, 2023, 367 p.
47. **Helen Haas.** Alevis in Contemporary Izmir: Imaginaries, Beliefs and Practices regarding Hacı Bektaş Veli. Tartu, 2023, 227 p.
48. **Imar Y. Koutchoukali.** “Our *‘irbīt* is not like your *‘arabiyya*”. Linguistic and Socio-Political Change in Late Antique South Arabia (550 – 850 AD). Tartu, 2023, 240 p.
49. **Üllas Linder.** Adam Reinhold Schiewe. Esimese Eesti baptistikoguduse rajaja elulugu. Tartu, 2024, 228 p.
50. **Rain Soosaar.** The Process of Secularization in Rural Communes of Estonia and Latvia (1920–40). Tartu, 2024, 371 p.